

PIERRE BOURDIEU

ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΠΑΙΔΕΙΑΣ

Επιμέλεια:

Ιωάννα Λαμπίρη-Δημάκη
Νίκος Παναγιωτόπουλος

Μαρία Ηλιού

Χρήστος Κελπερής

Αλέξανδρος Κύρτσης

Ιωάννα Λαμπίρη-Δημάκη

Νίκος Μουζέλης

Θόδωρος Μυλωνάς

Χαράλαμπος Νούτσος

Νίκος Παναγιωτόπουλος

Στέφανος Πεσμαζόγλου

Άννα Φραγκουδάκη

ΑΘΗΝΑ 1994

PIERRE BOURDIEU

ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΠΑΙΔΕΙΑΣ

10 ανακοινώσεις

ΙΔΙΟΚΤΗΣΙΑ
ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ
Σ.Ε.Λ.Ε.Τ.Ε.

1995

Το βιβλίο αυτό περιλαμβάνει τις δέκα ανακοινώσεις που έγιναν κατά την Ημερίδα για τον **Pierre Bourdieu** και την Κοινωνιολογία της Παιδείας, στις 15 Μαΐου 1993, στην Αθήνα.

Την Ημερίδα, την οποία συντόνισε η καθηγήτρια του Παν/μίου Αθηνών Ιωάννα Λαμπίρη-Δημάκη, οργάνωσαν οι εκδοτικοί οίκοι ΔΕΛΦΙΝΙ και ΚΑΡΔΑΜΙΤΣΑ με την ευκαιρία της κυκλοφορίας των βιβλίων του **Pierre Bourdieu** «ΜΙΚΡΟΚΟΣΜΟΙ» και «ΚΛΗΡΟΝΟΜΟΙ - ΟΙ ΦΟΙΤΗΤΕΣ ΚΑΙ Η ΚΟΥΛΤΟΥΡΑ ΤΟΥΣ».

- Εκδόσεις *Δελφίνι* και *Καρδαμίτσα*
Αθήνα, 1995

PIERRE BOURDIEU

ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΠΑΙΔΕΙΑΣ

Δέκα ανακοινώσεις

Συντονισμός - επιμέλεια:
Ιωάννα Λαμπίρη-Δημάκη
σε συνεργασία με τον
Νίκο Παναγιωτόπουλο

Ν. Παναγιωτόπουλος
Χαρ. Νούτσος
Ν. Μουζέλης
Ι. Λαμπίρη-Δημάκη
Χρ. Κελπερή
Θ. Μυλωνάς
Αλ. Κύρτσης
Στ. Πεσμαζόγλου
Μ. Ηλιού
Α. Φραγκουδάκη

Η έκδοση γίνεται με τη συνεργασία των εκδόσεων
ΚΑΡΔΑΜΙΤΣΑ - ΔΕΛΦΙΝΙ
ΑΘΗΝΑ 1995

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

I. ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ.....	IX
ΧΑΙΡΕΤΙΣΜΟΣ ΕΚΔΟΤΩΝ	XI
ΙΩΑΝΝΑ ΛΑΜΠΙΡΗ-ΔΗΜΑΚΗ: Ποιος είναι ο Pierre Bourdieu.....	3
ΝΙΚΟΣ ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ: Για μια Realpolitik του λόγου.....	9
ΜΙΑ ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ ΤΟΥ ΝΙΚΟΥ ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ ΜΕ ΤΟΝ PIERRE BOURDIEU ΜΕ ΤΗΝ ΕΥΚΑΙΡΙΑ ΤΗΣ ΕΚΔΟΣΗΣ ΤΩΝ <i>ΚΛΗΡΟΝΟΜΩΝ</i>	15

II. ΟΙ 10 ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΕΙΣ

ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ, Ν.: Pierre Bourdieu: Ο στοχαστής της «πρωτόγονης σκέψης» των στοχαστών της «πρωτόγονης σκέψης».....	23
ΝΟΥΤΣΟΣ, Χαράλαμπος: Η έννοια του <i>πεδίου</i> στο έργο του P. Bourdieu.....	49
ΜΟΥΖΕΛΗΣ, Ν.: <i>Habitus</i> : Η συμβολή του Bourdieu στην κοινωνιολογία της δράσης.....	54
ΛΑΜΠΙΡΗ-ΔΗΜΑΚΗ, Ιωάννα: Η κοινωνιολογία της παιδείας του Pierre Bourdieu.....	63
ΚΕΛΠΕΡΗΣ, Χρήστος: Η τεχνική της κοινωνικής έρευνας στη μελέτη των P. Bourdieu και J.-Cl. Passeron « <i>Οι Κληρονόμοι</i> ».....	72
ΜΥΛΩΝΑΣ, Θ.: Εισαγωγικές επισημάνσεις πάνω στη θεωρία του P. Bourdieu.....	76
ΚΥΡΤΣΗΣ, Αλ.-Ανδρ.: Ίχνη μιας θεωρίας της εγκλωβισμένης δράσης.....	96
ΠΕΣΜΑΖΟΓΛΟΥ, Στ.: Ένα μάθημα από το <i>Μάθημα πάνω στο Μάθημα (Lec- çon sur la Leçon)</i> . ή η αυτοϊδεογραφία του P. Bourdieu.....	113
ΗΛΙΟΥ, Μαρία: Με αφορμή τον <i>Homo Academicus</i>	125
ΦΡΑΓΚΟΥΔΑΚΗ, Άννα: Ο εκδημοκρατισμός της εκπαίδευσης και η αξιο- κρατία ενισχύουν την αναπαραγωγή της κοινωνικής εξουσίας.....	130

III. ΠΟΙΟΙ ΕΙΝΑΙ ΟΙ ΣΥΓΓΡΑΦΕΙΣ

Βιογραφικά σημειώματα των συγγραφέων των ανακοινώσεων/ομιλητών κα- τά την Ημερίδα για τον Pierre Bourdieu, της 15ης Μαΐου 1993.....	141
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ P. BOURDIEU.....	153

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Τα δέκα κείμενα, εκτός των δύο εισαγωγικών, που βλέπουν σήμερα το φως της δημοσιότητας στον συλλογικό αυτόν τόμο, αποτελούν οι, κατάλληλα εκ των υστέρων επεξεργασμένες, ανακοινώσεις, οι οποίες έγιναν κατά τη διάρκεια της ημερίδας η οποία οργανώθηκε στις 15 Μαΐου 1993 από τους εκδοτικούς οίκους Καρδαμίτσα και Δελφίνοι και την οποία μου ζητήθηκε να συντονίσω, για την καλύτερη γνωριμία του ελληνικού κοινού με το σημαντικό έργο του διακεκριμένου Γάλλου κοινωνιολόγου Pierre Bourdieu και ιδιαίτερα το σχετικό με την κοινωνιολογία της παιδείας (της εκπαίδευσης και της πολιτισμικής κοινωνικοποίησης). Θα πρέπει να τονιστεί ότι εμείς οι συγγραφείς και όταν επεξεργαστήκαμε τις αρχικές μας ανακοινώσεις για να είναι κατάλληλες για δημοσίευση δεν υπερβήκαμε την αρχική μας πρόθεση, που ήταν να κάνουμε ένα σχόλιο για σημαντικά έργα του Bourdieu, που θεματικά ανήκουν κυρίως στην κοινωνιολογία της παιδείας, και όχι μια σε κατά βάθος ανάλυση της συλλογιστικής του.

Η σειρά με την οποία δημοσιεύονται τα σχετικά κείμενά μας είναι κατά βάση αυτή που τηρήθηκε κατά την ημερίδα: δηλαδή, προηγούνται τα δύο εισαγωγικά κείμενα και η συνέντευξη που έδωσε ο P. Bourdieu στον Ν. Παναγιωτόπουλο. Μετά, προτάσσονται τρία κείμενα που ασχολούνται με τη γενικότερη σκέψη του Pierre Bourdieu και ειδικότερα με τις έννοιες του «πεδίου» (*champ*) και της «έξεως» (*habitus*) και ακολουθούν οι αναλύσεις των βιβλίων του των σχετικών με την παραγωγή, αναπαραγωγή, απόκτηση, κατανομή, κατανάλωση και ανάπλαση του πολιτισμικού κεφαλαίου στις σύγχρονες βιομηχανικές μεταβιομηχανικές κοινωνίες μας με τη σειρά που τα συγκεκριμένα αυτά έργα εκδόθηκαν. Έτσι προηγούνται τα κείμενα των Ν. Παναγιωτόπουλου, Χ. Νούτσου και Ν. Μουζέλη και ακολουθούν το κείμενό μου και το κείμενο του στατιστικού Χρ. Κελπερή για το *Les étudiants et leur études* (1964) και το *Les Héritiers. Les étudiants et la culture* (1964), και τα κείμενα των Θ. Μυλωνά για το *La Reproduction. Elements pour une théorie du système d'enseignement* (1970) και το *La Distinction* (1979), του Αλεξ. Κύρτση για το *Esquisse d'une théorie de la pratique* (1972), του Στεφ. Πεσμαζόγλου για το *Leçon sur la leçon* (1982), της Μ. Ηλίου με αφορμή τον *Homo Academicus* (1984) και της Άννας Φραγκουδάκη για το *La noblesse d'état. Grandes écoles et esprit de corps* (1989). Εξάιρεση αποτελεί το σχόλιο του Αλ. Κύρτση για το *Esquisse d'*

une théorie de la pratique, έργο που δεν εμπίπτει θεματολογικά στην κοινωνιολογία της παιδείας, αλλά που η σημασία του για την κατανόηση της σκέψης του Bourdieu είναι πράγματι μεγάλη.

Ελπίζω, ο αναγνώστης, μέσα από και χάρη στα κείμενα αυτά, ν' αποκτήσει μια πρώτη εικόνα, ή μια μεγαλύτερη ενάργεια, αν είναι ήδη γνώστης του έργου του Bourdieu, σχετικά με τη σύνθετη και πρωτότυπη σκέψη του μεγάλου αυτού σύγχρονου Ευρωπαίου διανοητή για τα θέματα της εκπαίδευσης και του πολιτισμού.

Ο τόμος κλείνει με σύντομες βιογραφίες των συγγραφέων και τη βιβλιογραφία έργων του P. Bourdieu. Μια επίσης σύντομη βιογραφία του P. Bourdieu παρατίθεται στο πρώτο εισαγωγικό κείμενο-χαιρετισμός.

Αθήνα, Νοέμβριος 1993

Ι.Λ.—Δ.

ΧΑΙΡΕΤΙΣΜΟΣ ΕΚΔΟΤΩΝ

Παρουσιάζοντας για πρώτη φορά στην Ελλάδα έργα του PIERRE BOURDIEU μεταφρασμένα στην ελληνική αισθανόμαστε την ανάγκη να πούμε δυο λόγια. Πρώτα-πρώτα, να ευχαριστήσουμε τον Νίκο Παναγιωτόπουλο, που έκανε έργο ζωής την προσπάθεια να κάνει γνωστό στην Ελλάδα έναν μεγάλο στοχαστή, που, όσοι δεν γνώριζαν ξένες γλώσσες, δεν μπορούσαν να τον προσεγγίσουν. Μπόρεσε να μας μεταδώσει την πίστη του αυτή και γι' αυτό τον ευχαριστούμε.

Επίσης ευχαριστούμε την καθηγήτρια του Παν/μίου Αθηνών κα. Ιωάννα Λαμπίρη-Δημάκη, που με τόση θέρμη αγκάλιασε αυτή την προσπάθεια καθώς και όλους τους διακεκριμένους επιστήμονες, ομιλητές σ' αυτή την Ημερίδα, οι οποίοι με μεγάλη προθυμία προσέφεραν την πολύτιμη συμβολή τους.

Για τον PIERRE BOURDIEU δεν χρειάζεται να πούμε εμείς τίποτε, αφού υπάρχει εδώ μια πλειάδα εκλεκτών επιστημόνων που θα φωτίσουν άπλετα το έργο του.

Μίνα Καρδαμίτσα
(ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΑΡΔΑΜΙΤΣΑ)

Πέτρος Σταθάτος
(ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΔΕΛΦΙΝΙ)

I

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ

ΠΟΙΟΣ ΕΙΝΑΙ Ο PIERRE BOURDIEU

Πρώτα από όλα θα ήθελα να ευχαριστήσω την κ. Μίνα Καρδαμίτσα του εκδοτικού οίκου Καρδαμίτσα και τον κ. Πέτρο Σταθάτο του εκδοτικού οίκου Δελφίνι, που χάρη στην πρωτοβουλία τους και στη στήριξή τους, κατέστησαν δυνατή τη σημερινή μας συνάντηση για την πληρέστερη γνωριμία του ελληνικού κοινού με την κοινωνιολογία και ειδικότερα την κοινωνιολογία της παιδείας, (δηλαδή, της εκπαίδευσης και της πολιτισμικής κοινωνικοποίησης) του κορυφαίου σύγχρονου Ευρωπαίου διανοούμενου, Καθηγητή στο Collège de France Pierre Bourdieu. Ευχαριστώ επίσης από καρδιάς όλους τους συναδέλφους που ανταποκρίθηκαν τόσο πρόθυμα στην πρόσκληση που τους έγινε να σχολιάσουν τα έργα του Pierre Bourdieu στον χώρο αυτό.

Ο Pierre Bourdieu γεννήθηκε στο Denguin του Béarn¹ το 1930. Σπούδασε φιλοσοφία στην École Normale Supérieure και υπήρξε για ένα διάστημα βοηθός του Raymond Aron. Από το 1981 είναι Καθηγητής στο Collège de France. Διευθυντής σπουδών στην École des Hautes Études en Sciences Sociales, διευθύνει επίσης το Κέντρο Ευρωπαϊκής Κοινωνιολογίας, (το οποίο υπάγεται στο Collège de France και στην École des Hautes Etudes en Sciences Sociales), το περιοδικό *Actes de la Recherche en Sciences Sociales* (που ίδρυσε ο ίδιος το 1975), όπως και την *Επιθεώρηση του Ευρωπαϊκού Βιβλίου* (LIBER) (από το 1989).

Το πολυδιάστατο έργο του, κοινωνιολογικό, κοινωνικο-ανθρωπολογικό και φιλοσοφικό, έχει ασκήσει μεγάλη, κατά ορισμένους μάλιστα επαναστατική, επιρροή στις κοινωνικές επιστήμες, όχι μόνο σε ευρωπαϊκό επίπεδο αλλά και διεθνώς.

Τα κυριότερα έργα του, όπως ανέφερε ο ίδιος στο βιογραφικό του που είχε την καλωσύνη να μου στείλει, είναι:

- *Sociologie de l'Algérie* (1958).
- *Travail et travailleurs en Algérie* (1964).
- *Le Déracinement* (1964).
- μαζί με τον J. Cl. Passeron, *Les Héritiers. Les étudiants et la culture* (1964)².
- *Un art moyen* (1964).
- *L'amour de l'art. Les musées d'art et leur public* (1966)³.
- *Le métier du sociologue* (1968).
- *La reproduction* (1970).
- *Esquisse d'une théorie de la pratique* (1972).
- *La Distinction. Critique sociale du jugement* (1979).

Le sens pratique (1980).

Questions de sociologie (1980).

C'est que parler veut dire (1982).

La leçon sur la leçon (1982).

Homo Academicus (1984).

Choses dites (1987).

L'ontologie politique de Martin Heidegger (1988).

- *La noblesse d'état* (1989).

μαζί με τον J. D. Wacquant, *Réponses* (1992).

Les règles de l'art. Genèse et structure de champ littéraire (1992).

- *La misère du monde* (1993).

Στο τελευταίο αυτό βιβλίο του *Η δυστυχία του κόσμου*, με υπότιτλο: *Η Γαλλία μιλάει*, ανιχνεύει την κοινωνική οδύνη (la souffrance sociale) με τη βοήθεια συνεντεύξεων που πήρε, μαζί με συνεργάτες του, από θύματα του σύγχρονου αγχώδους πολιτισμού μας στη Γαλλία. Η οδύνη αυτή δεν απορρέει, όπως σημειώνει ο ίδιος, μόνο από αντικειμενικές συνθήκες στέρησης, αλλά κι από τις χαμηλές αυτοεκτιμήσεις που προκαλούνται από την επαφή μας με τους άλλους — με τον κοινωνικό κόσμο — και που τροφοδοτούν συναισθήματα κατωτερότητας: κατωτερότητας σχετικής «που νιώθουν όσοι είναι κατώτεροι μεταξύ των ανωτέρων, τελευταίοι μεταξύ των πρώτων» (*L'Express*, 25 Μαρτίου 1993). Όπως παρατηρεί η Sylvaine Pasquer (*ibid*) «εναντίον της παραίτησης και του *laisser-faire*» ο Pierre Bourdieu, με το βιβλίο του αυτό, προβάλλει την απαίτηση για μια πολιτική πραγματικά δημοκρατική, για ένα άλλο κράτος και για μια άλλη τεχνοκρατική αντίληψη. Ο Pierre Bourdieu δεν είναι μόνον ένας εξαιρετος κοινωνικός επιστήμονας, αλλά κι ένας βαθύς ανθρωπιστής.

Ο διακεκριμένος αυτός Γάλλος κοινωνιολόγος δεν είναι, όμως, τόσο όσο θα έπρεπε γνωστός στο ευρύτερο ελληνικό κοινό. Κι αυτό γιατί ελάχιστο μόνο τμήμα του τεράστιου και ιδιαίτερα αξιόλογου έργου του έχει μεταφραστεί μέχρι σήμερα στα ελληνικά. Πάντως, όμως, είναι γνωστός σ' έναν στενότερο κύκλο Ελλήνων κοινωνικών επιστημόνων και ειδικότερα κοινωνιολόγων, ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του '60. Σ' αυτό θα επανέλθω λίγο αργότερα. Ας σημειωθεί με την ευκαιρία αυτή ότι η ελληνόγλωσση κοινωνιολογική βιβλιογραφία υστερεί γενικότερα ως προς τη μετάφραση των κυριότερων έργων των σύγχρονων σημαντικών Ευρωπαίων κοινωνιολόγων, όπως λ.χ. του A. Giddens, του H. Mendras, του A. Touraine, του R. Boudon κ.λπ., με εξαίρεση τα έργα των εκπροσώπων της Σχολής της Φραγκφούρτης, πολλά από τα οποία κυκλοφορούν σε ελληνική μετάφραση, ιδίως μετά το 1974. Ανάλογη έλλειψη παρατηρείται και ως προς τη μετάφραση αξιόλογων σύγχρονων Αμερικανών κοινωνιολόγων.

Το σημαντικό κενό που υπάρχει στην ελληνόγλωσση κοινωνιολογική βιβλιογραφία σχετικά με το έργο του Pierre Bourdieu ξεκίνησε να καλύψει πρώτα η

έκδοση τριών σημαντικών και εκτεταμένων άρθρων του σ' έναν τόμο με τον τίτλο *Μικρόκοσμοι. Τρεις μελέτες πεδίου* από τον εκδοτικό οίκο Δελφίνι (1992)⁴. Στον τόμο περιλαμβάνεται επίσης ένας δικός του πρόλογος για την ελληνική έκδοση, μια εμπεριστατωμένη εισαγωγή για το έργο του από τον Ν. Παναγιωτόπουλο, ο οποίος επιμελήθηκε την όλη έκδοση και μετέφρασε μαζί με τρεις συνεργάτες του τα σχετικά κείμενα του P. Bourdieu, καθώς και μια λεπτομερέστατη βιβλιογραφία των έργων του τελευταίου αυτού, από το 1958 μέχρι και το 1991, που έγινε στο μεγαλύτερο μέρος της από την Yvette Delsaut.

Σήμερα η προσπάθεια συνεχίζεται με την έκδοση (επιτέλους!) στα ελληνικά από τον εκδοτικό οίκο Καρδαμίτσα του κλασικού βιβλίου με τη συνεργασία του Jean-Claude Passeron, *Οι Κληρονόμοι. Οι φοιτητές και η κουλτούρα* (1964), σε μετάφραση πάλι Ν. Παναγιωτόπουλου καθώς και της Μαρίας Βιδάλη. Θα ακολουθήσει η έκδοση *Κείμενα κοινωνιολογίας* από τον εκδοτικό οίκο Δελφίνι. Οι τρεις αυτές εκδόσεις πρέπει πιστεύω να χαιρετιστούν όχι μόνον ως εκδοτικό αλλά και ως ευρύτερης επιστημονικής σημασίας γεγονός, ως απαρχή μιας εντεινόμενης μεταφραστικής προσπάθειας για τη γνωριμία του ελληνικού κοινού με την κοινωνιολογία του P. Bourdieu. Στο σημείο αυτό είναι νομίζω χρήσιμο να αναφερθούν ορισμένα στοιχεία για την πρώτη επαφή των Ελλήνων κοινωνικών επιστημόνων με τον σημαντικό αυτό Γάλλο κοινωνιολόγο και το έργο του στις αρχές της δεκαετίας του 1960.

Την εποχή εκείνη το νεοσύστατο τότε Κέντρο Κοινωνικών Επιστημών Αθηνών (πρόδρομος του σημερινού Εθνικού Κέντρου Κοινωνικών Ερευνών) —πρόϊον ενός κοινού εκπαιδευτικού προγράμματος μεταξύ της τότε ελληνικής Κυβέρνησης και της UNESCO— συνεργάστηκε για την εκπλήρωση των σκοπών του, υπό τη διεύθυνση του Καθηγητή Ι. Περισιτιάνη, με πλειάδα αξιόλογων Γάλλων, Άγγλων και Αμερικανών κοινωνικών επιστημόνων. Μεταξύ των πρώτων και με τον κατά 30 περίπου χρόνια νεότερο τότε Καθηγητή Pierre Bourdieu.

Ιδιαίτερη επιρροή άσκησε την περίοδο εκείνη το βιβλίο του (σε συνεργασία με τον J.-Cl. Passeron), *Οι Κληρονόμοι. Οι φοιτητές και η κουλτούρα (Les Héritiers. Les Étudiants et la Culture, 1964)*, στην πρωτοδιαμορφούμενη τότε στον τόπο μας κοινωνιολογία της παιδείας. Μου έκανε την τιμή να μου δώσει την ευκαιρία να συνεργαστώ, νεαρή τότε επιστήμονας, μαζί του, κατά τη διάρκεια της έρευνας που έκανα την εποχή εκείνη για την πρόσβαση των Ελληνόπουλων στην ανώτατη εκπαίδευση στην αμέσως πριν από τη δωρεάν παιδεία εποχή (1962-63), ανάλογα με το φύλο τους και την κοινωνική τους προέλευση, προσαρμόζοντας στα ελληνικά κοινωνικά δεδομένα με τη βοήθεια του στατιστικού Χρ. Κελπερή⁵, το στατιστικό υπόδειγμα υπολογισμού των εκπαιδευτικών ευκαιριών που χρησιμοποιήθηκε στην παραπάνω έρευνά του. Έτσι μπόρεσα να συγκρίνω τα ελληνικά δεδομένα με τα γαλλικά, εμπλουτίζοντας τις γνώσεις μας για την ελληνική περίπτωση με σημαντικά συγκριτικά στοιχεία για τη γαλλική νεολαία και τη συμμετοχή της

στον πολιτισμό του Σχολείου. Τα πορίσματα αυτά πρωτοδημοσιεύθηκαν το 1967 στα γαλλικά στον τόμο των R. Castel και J.-Cl. Passeron, *Education, Développement et Démocratie* από τον εκδοτικό οίκο Mouton και αργότερα, το 1974, στο βιβλίο μου *Προς μια Ελληνική Κοινωνιολογία της Παιδείας*, από τις εκδόσεις του ΕΚΚΕ.

Ο γαλλικός τόμος του 1967 συγκέντρωσε τις ανακοινώσεις που έγιναν τον Οκτώβριο του 1965 στο Dubronie της τότε Γιουγκοσλαβίας από κοινωνικούς επιστήμονες από αρκετές χώρες - δυτικές, ανατολικές και τριτοκοσμικές - όπως τη Γαλλία, την Ισπανία, την Ιταλία και την Ελλάδα (από την οποία και συμμετείχα στο συνέδριο αυτό), την Ουγγαρία, την Αλγερία, από Αραβικές χώρες, κ.λπ., που οργάνωσε το Κέντρο Ευρωπαϊκής Κοινωνιολογίας, με πρωτοβουλία του Ρ. Βουρδιέυ, με σκοπό κυρίως να εξεταστούν, σε συγκριτική, διαπολιτισμική προοπτική, οι σχέσεις εκπαιδευτικού συστήματος και κοινωνικής στρωμάτωσης.

Το 1964-65 ο Pierre Bourdieu και το Κέντρο Ευρωπαϊκής Κοινωνιολογίας συνεργάστηκε και πάλι με το τότε Κέντρο Κοινωνικών Επιστημών Αθηνών για την εκπόνηση στην Ελλάδα έρευνας σχετικά με τις σχέσεις ελληνικού κοινού και μουσείων, ως τμήματος μιας μεγάλης συγκριτικής έρευνας που διεξήγαγε, υπό τη διεύθυνσή του, για τα χαρακτηριστικά και τις στάσεις των επισκεπτών 123 μουσείων τέχνης (συμπεριλαμβανομένων των ελληνικών) στη Γαλλία, Ισπανία, Ελλάδα, Ολλανδία και Πολωνία. Την έρευνα για τα ελληνικά μουσεία ανέλαβε η ερευνήτρια στο τότε Κέντρο Κοινωνικών Επιστημών Αθηνών κ. Ελένη Αργυριάδη, η οποία αφού εργάστηκε για πολλά χρόνια στο εξωτερικό ως ανώτερο στέλεχος της UNICEF εγκαταστάθηκε ξανά στον τόπο μας και βρίσκεται μάλιστα σήμερα εδώ μαζί μας. Τα συμπεράσματα της διαπολιτισμικής αυτής έρευνας δημοσιεύθηκαν το 1966 στο βιβλίο του Ρ. Bourdieu, *L'amour de l'art. Les musées d'art et leur public*.

Από τα τέλη της δεκαετίας του 50 μέχρι σήμερα ο Pierre Bourdieu, με πλειάδα συνεργατών και μαθητών που εμπνέονται από αυτόν, έχει μια συνεχή σημαντικότερη πνευματική, και εξαιρετικά δημιουργική, παρουσία στον χώρο της ευρωπαϊκής κοινωνιολογικής διάνοησης, αλλά και ευρύτερα, καθώς μέσα από τα πολυάριθμα βιβλία του, τις εκατοντάδες άρθρα και συνεντεύξεις του, τις έρευνες που διεξάγει με συνεργάτες του και υπό την εποπτεία του, κυρίως στο Κέντρο Ευρωπαϊκής Κοινωνιολογίας, και τα θέματα που προβάλλει για έρευνα και συζήτηση μέσα από τις σελίδες της *Actes de la Recherche en Sciences Sociales* και του παραρτήματος της *Révue Européenne des Livres*, έχει καλλιεργήσει και εδραιώσει μια κοινωνιολογία, η οποία δικαίως αποκαλείται ως «κοινωνιολογία του Pierre Bourdieu». Επίσημη αναγνώριση του όλου συγγραφικού και διδακτικού έργου του, καθώς και των επιστημονικών δραστηριοτήτων του, αποτελεί και η εκλογή του ως Καθηγητού στο περίφημο Collège de France, αλλά και το γεγονός ότι έχουν ήδη δημοσιευθεί αρκετές μελέτες πάνω στο ίδιο το έργο του.

Για το έργο του, κυρίως όμως στον χώρο της κοινωνιολογίας της παιδείας, θα

μιλήσουμε σήμερα εδώ με την επιβαλλόμενη βέβαια, λόγω χρονικών περιορισμών, συντομία. Η σειρά που θα ακολουθήσουν οι σύντομες (το επαναλαμβάνω) ομιλίες μας διαμορφώθηκε με βάση το εξής σκεπτικό: να προηγηθούν τα γενικότερα σχόλια για το έργο και το λεξιλόγιο του Pierre Bourdieu και να ακολουθήσει η παρουσίαση επιλεγμένων βιβλίων του σχετικών κυρίως με την κοινωνιολογία της εκπαίδευσης και του πολιτισμού, με τη χρονολογική σειρά που αυτά πρωτοεκδόθηκαν. Έτσι θα μας μιλήσουν πρώτα ο κ. Νίκος Παναγιωτόπουλος για το έργο του διακεκριμένου Γάλλου κοινωνιολόγου και τη μετάφρασή του στα ελληνικά μετά ο Καθηγητής Χαράλαμπος Νούτσος για την έννοια-κλειδί για την κατανόηση του έργου του Bourdieu «πεδίο» (champ) και στη συνέχεια ο Καθηγητής Νίκος Μουζέλης για την επίσης έννοια-κλειδί «habitus» (έξις). Μετά θα ακολουθήσουμε όλοι οι υπόλοιποι, με ένα ενδιάμεσο εικοσάλεπτο διάλειμμα, αρχίζοντας από το κλασικό έργο του *Οι Κληρονόμοι (Les Héritiers)* (1964) και τελειώνοντας με την *Αριστοκρατία του Κράτους (Noblesse d'État)* (1989).

Υπάρχει ένα ακόμη νεότερο σημαντικό βιβλίο του Bourdieu, που ανήκει στον χώρο της κοινωνιολογίας του πολιτισμού και που ανοίγει τον δρόμο για μια διαφορετική κοινωνιολογική προσέγγιση των λογοτεχνικών έργων και των δημιουργιών τους: *Les règles de l'art. Genèse et structure du champ littéraire* (1992). Ο χρόνος όμως δε μας επιτρέπει να το σχολιάσουμε σήμερα. Η συνάντησή μας θα κλείσει με συζήτηση μαζί σας, την οποία άλλωστε θα συνεχίσουμε και κατά τη διάρκεια του μεσημεριανού μπουφέ που τόσο ευγενικά μας προσφέρει η κ. Μίνυ Καρδαμίτσα και ο κ. Πέτρος Σταθάτος.

Ο Καθηγητής στο Collège de France, Pierre Bourdieu δεν κατόρθωσε, παρά τη μεγάλη επιθυμία του, να παραβρεθεί στη σημερινή μας συνάντηση. Οι τόσες ασχολίες του και οι κόποι που αυτές συνεπάγονται δεν του επέτρεψαν, όπως μου έγραψε, ένα ταξίδι στην Ελλάδα την εποχή αυτή. Ελπίζουμε όμως ότι σύντομα θα μπορέσει να ανταποκριθεί σε μια πρόσκληση του Πανεπιστημίου Αθηνών, που ήδη του έχει αναφερθεί, και να τιμήσει με την παρουσία του τον τόπο μας. Ο ίδιος είχε την καλωσύνη να παραχωρήσει με την ευκαιρία της εκδήλωσης αυτής μια συνέντευξη στον κ. Ν. Παναγιωτόπουλο, ο οποίος μόλις επέστρεψε από το Παρίσι όπου συναντήθηκε μαζί του. Πριν του δώσω τον λόγο θα ήθελα για όσους δεν τον γνωρίζουν να σας τον παρουσιάσω.

Ο Ν. Παναγιωτόπουλος, πτυχιούχος του Πανεπιστημίου ΙΙ, των Ανθρωπιστικών Επιστημών στο Στρασβούργο, κάτοχος DEA από το ίδιο Πανεπιστήμιο και υποψήφιος διδάκτωρ σε αυτό, υπό την εποπτεία του P. Bourdieu, με πλούσια ερευνητική πείρα σε γαλλικά κέντρα μελετών των κοινωνικών επιστημών (Μπεζανσόν και Στρασβούργο), και επιστημονικός συνεργάτης στο Κέντρο Ευρωπαϊκής Κοινωνιολογίας, ασχολείται από αρκετά χρόνια τώρα με τη σε βάθος ανάλυση των έργων του P. Bourdieu. Έχει δε στο ενεργητικό του τη δημοσίευση αρκετών άρθρων γύρω από την κοινωνιολογική εργασία του Bourdieu και έχει ήδη μετα-

φράσει ορισμένα άρθρα του τελευταίου αυτού, εκτός αυτών που παρουσιάζονται στο βιβλίο *Μικρόκοσμοι. Τρεις μελέτες πεδίου*. Είναι συνεπώς, και λόγω της στενής συνεργασίας που είχε με τον Καθηγητή P. Bourdieu για την απόδοση στα ελληνικά ορισμένων εννοιών του τελευταίου αυτού, ένας συστηματικός αναλυτής και φιλότιμος μεταφραστής του έργου του. Πρέπει δε νομίζω να χαιρετιστεί από τον ελληνικό πνευματικό κόσμο και το ευρύτερο ελληνικό κοινό η πρωτοβουλία του αυτή να καταστήσει προσιτή στους Έλληνες αναγνώστες την κοινωνιολογία του P. Bourdieu. Όπως σημειώνει στην αρχή της εισαγωγής του στο *Μικρόκοσμοι*, η πρόθεσή του δεν είναι μόνον αυτή: «αλλά η ελπίδα μας είναι ότι οι αναγνώστες θα αισθανθούν την ανάγκη να αναφερθούν οι ίδιοι στα έργα του Pierre Bourdieu αυτά καθαυτά, για να ανακαλύψουν όλη τη δύναμη του έργου του, καθώς και να αποτιμήσουν την αποφασιστική προσφορά του στην ανάπτυξη της κοινωνικής επιστήμης» (βλ. σελ. 9). Την ελπίδα αυτή μοιραζόμαστε μαζί του.

ΥΠΟΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Το Βέαρν βρίσκεται στην επαρχία των Πυρηναίων.
2. Το *Les Héritiers* μόλις κυκλοφόρησε σε ελληνική μετάφραση του Ν. Παναγιωτόπουλου και Μ. Βιδάλη από τις Εκδόσεις Καρδαμίτσα (1993).
3. Προσθήκη δική μας.
4. Βιβλιοπαρουσίαση του έργου αυτού βλ. στα *Σύγχρονα Θέματα*, τ. 49, Μάιος 1933, σσ. 119-121.
5. Βλ. και τη σχετική ανακοίνωση του Χρ. Κελεπρή, πρώην γενικού Διευθυντή της Εθνικής Στατιστικής Υπηρεσίας της Ελλάδας, που περιλαμβάνεται στην παρούσα έκδοση.

«ΓΙΑ ΜΙΑ REALPOLITIK ΤΟΥ ΛΟΓΟΥ»

«En donnant une satisfaction immédiate à la curiosité, en multipliant les occasions de la curiosité, loin de favoriser la culture scientifique, on l'entrave. On remplace la connaissance par l'admiration, les idées par les images».

Gaston Bachelard: *La formation de l'esprit scientifique. Contribution à une psychanalyse de la connaissance objective.*

Η ανάγκη να ευχαριστήσω κατ' αρχήν τις Εκδόσεις Δελφίνοι και τον Πέτρο Σταθάτο, τον πρώτο άνθρωπο που στήριξε, υποδέχτηκε και αποδέχτηκε μια γενική προσπάθειά μου στο πεδίο της κοινωνιολογίας στην Ελλάδα, της οποίας ένας πρώτος στόχος ήταν η κοινολόγηση του έργου του Pierre Bourdieu στο ελληνικό κοινό, και που ένα πρώτο αποτέλεσμα αυτής της συνεργασίας μας αντικειμενοποιείται σήμερα, τις Εκδόσεις Καρδαμίτσα που με μεγάλη κατανόηση συνέβαλαν στην προσπάθειά μου αυτή, τους συνεργάτες μου, οι οποίοι δούλεψαν και δουλεύουν σκληρά μαζί μου για να συμβάλουν ώστε να υπάρξουν οι συνθήκες οι οποίες καθιστούν δυνατή την ευόδωση αυτής της προσπάθειας, δημιουργώντας με αυτό τον τρόπο μια αληθινή επιστημονική συνεργασία, σπάνια στον χώρο των επιστημών του ανθρώπου, βασισμένη στην προσπάθεια υπερκερασμού των κοινωνικών εμποδίων που απαγορεύουν την ελεύθερη κριτική, μέσα στην επιστημονική συναλλαγή: τους συντελεστές και ιδιαίτερα την κ. Δημάκη που συντόνισε αυτή την πρωτοβουλία και τους συμμετέχοντες σ' αυτή την ημερίδα που σαν επιστημονική πρακτική, και υπό τους όρους που διενεργείται, αποτελεί μια προωθημένη πρακτική μέσα στο επιστημονικό πεδίο, δεν θα μπορούσε να θεμελιωθεί αντικειμενικώς αν δεν έθετα την ερώτηση: «Αποφάσισα να χαιρετήσω και να ευχαριστήσω γιατί: Έχει κάποιο ενδιαφέρον; Γιατί μια τέτοια ημερίδα είναι κεφαλαίωδους σημασίας; Για ποιον;»

Θα προσπαθήσω, πολύ σύντομα, να παρουσιάσω τα προαπαιτούμενα αυτής της ανάγκης, τα οποία εγγράφονται στη θεώρηση που έχει ο Pierre Bourdieu για το επιστημονικό πεδίο. Η θεώρησή του αυτή αντικειμενοποιείται μέσα από την προσπάθειά του να θεμελιώσει φιλοσοφικά και πολιτικά αυτό που ονομάζει Realpolitik του Λόγου¹.

Ενάντια στην υπερβατολογική ψευδαίσθηση η οποία τείνει να εγγραφεί στη συνείδηση και στο λεκτικό τις καθολικές δομές του Λόγου, ενάντια στη θέση του J. Habermas πως υπάρχουν «καθολικές διανοητικές της επικοινωνίας»², ο Bourdieu

υποστηρίζει πως ο Λόγος είναι ένα προϊόν της ιστορίας και οφείλει ασταμάτητα ν' αναπαράγεται από μια ιστορική δράση με στόχο την εξισφάλιση των κοινωνικών συνθηκών οι οποίες καθιστούν δυνατή την ορθολογική σκέψη. Δανειζόμενοι την άποψη του Machiavelli σύμφωνα με την οποία η αρετή είναι το προϊόν μιας δημόσιας τάξης μέσα στην οποία οι πολίτες έχουν συμφέρον στην αρετή, θα μπορούσαμε να πούμε πως, κατά τον Bourdieu, οφείλουμε να εργαζομαστε ασταμάτητα, μέσω πρακτικών και συγκεκριμένων ενεργειών, με προοπτική την εγκαθίδρυση μιας Επιστημονικής Πόλης της οποίας τα μέλη να έχουν συμφέρον στον Λόγο, στην αλήθεια, στην ανιδιοτέλεια¹.

Η λογική εγγράφεται στην κοινωνική λογική της δημόσιας και θεσπισμένης επικοινωνίας, της οποίας η παραδειγματική πραγματοποίηση είναι η γενικευμένη συναλλαγή στο επιστημονικό πεδίο: σ' αυτή την περίπτωση ο αγώνας (ή ο ανταγωνισμός) όλων εναντίον όλων είναι οργανωμένος κατά τέτοιον τρόπο ώστε κάποιος δεν μπορεί να υπερισχύσει έναντι κάποιου άλλου, άρα να καταξιωθεί, παρά μόνο παρουσιάζοντας προς αξιολόγηση τα επιχειρήματά του, τις αποδείξεις του, άρα προωθώντας την αλήθεια και τον Λόγο⁴. Τέτοιες όμως σφαίρες καθαρού λόγου δεν είναι το αποτέλεσμα κάποιας διεργασίας του Αγίου Πνεύματος. Μια απελευθερωτική επιστήμη δεν μπορεί να αναπτυχθεί αν δεν συνυπάρξουν οι κοινωνικές συνθήκες που την καθιστούν δυνατή, πράγμα που προϋποθέτει μια σειρά από παρεμβάσεις, όπως, μεταξύ πολλών άλλων⁵, παρεμβάσεις που έχουν στόχο την υποστήριξη της δυνατότητας να δημοσιεύονται και να διαδίδονται βιβλία μικρής εμπορικότητας —που ταυτίζονται συχνά με τα «δύσκολα βιβλία»— όσον αφορά στο εσωτερικό μιας χώρας και, όσον αφορά στο επίπεδο των σχέσεων μεταξύ διαφορετικών εθνικών επιστημονικών πεδίων, τη διευκόλυνση της διεθνούς διακίνησης των πολιτισμικών αγαθών με τέτοιον τρόπο ώστε η αντίστασή μας στις διάφορες μορφές πολιτισμικού ιμπεριαλισμού να μην υποθάψει τις τάσεις για πολιτισμικό προστατευτισμό. Γνωρίζουμε όμως πως το γεγονός ότι τέτοιες μορφές δράσης, που θα συνέβαλλαν στην εγκαθίδρυση ενός ορθολογικού διαλόγου, γίνονται σήμερα όλο και περισσότερο σπάνιες, οφείλεται όχι τόσο σε μια ιδιαίτερη ανικανότητα των επιστημόνων να ελέγξουν τα πάθη τους και/ή τα συμφέροντά τους, αλλά κυρίως στο ότι οι πιο αυτόνομοι φορείς του επιστημονικού πεδίου είναι συνεχώς εκτεθειμένοι στον άσπονδο ανταγωνισμό των πιο ετερόνυμων φορέων οι οποίοι βρίσκουν στις εξωτερικές ως προς το πεδίο τους εξουσίες τον τρόπο να αναπληρώσουν την κατωτερότητά τους σύμφωνα με τους κανόνες του πεδίου. Κατά συνέπεια, ο αγώνας για την αυτονομία του επιστημονικού πεδίου είναι πάνω απ' όλα αγώνας ενάντια στους θεσμούς και τους φορείς, οι οποίοι εισάγουν την εξάρτηση του πεδίου, τις διάφορες εξωγενείς (οικονομικές, πολιτικές) εξουσίες. Και γνωρίζουμε ακόμα πως αυτές οι εξαρτήσεις, είτε πρόκειται για την υποταγή της παραγωγής στους εμπορικούς στόχους, για τη θυσία στον νόμο/βωμό της επιτυχίας όπως την εξυμνούν οι δοκιμογράφοι —για να μη μιλήσουμε για την αλλη-

λεπίδραση η οποία συντελείται ανάμεσα στον κόσμο της τέχνης και της επιστήμης, αφ' ενός, και τον κόσμο του χρήματος αφ' ετέρου, είτε για την εμφάνιση νέου τύπου μαϊκήνων και χορηγών, η οποία έχει ως αποτέλεσμα νέες νόρμες παραγωγής και κατανομής της πνευματικής εργασίας— δημιουργούν καταστροφικές συνέπειες για την αυτονομία του επιστημονικού πεδίου.

Όμως ο πιο σοβαρός κίνδυνος είναι αναμφίβολα το γεγονός πως οι διανοούμενοι αποστερούνται όλο και περισσότερο τη δυνατότητα να αποτιμήσουν μόνοι τους, και σύμφωνα με τα ειδικά τους κριτήρια, την παραγωγή τους. Μ' έναν γενικό τρόπο θα μπορούσαμε να πούμε πως η εφαρμογή κοσμικών κριτηρίων αποτίμησης των πολιτισμικών αγαθών—όπως η αναγνωσιμότητα, η επικαιρότητα, η νεωτεριστικότητα— επιβάλλεται όλο και περισσότερο στην πολιτισμική αγορά κυρίως μέσω των καταναγκασμών που πιέζουν τις εκδόσεις⁶.

Μολοντί δεν είναι ο κατάλληλος τόπος ούτε υπάρχει ο χρόνος να υπεισέλθω στην ανάλυση των αποτελεσμάτων αυτών των επικρεμάμενων απειλών, των οποίων η συνδυασμένη δράση δημιουργεί τον αποκλεισμό των διανοουμένων από τη «δημόσια ζωή», θα ήθελα να υπενθυμίσω πως η πολιτισμική παραγωγή μένει να οργανωθεί σ' όλες τις σύγχρονες κοινωνίες γύρω από δύο πόλους⁷. Από τη μία έχουμε έναν βιομηχανικό πόλο, δηλαδή τη βιομηχανική κουλτούρα, αυτή που παράγεται με στόχο τη μεγιστοποίηση του κέρδους, άρα τη δυνητική εξάπλωση του μηνύματος: αυτή η κουλτούρα είναι το προϊόν οικονομικών καταναγκασμών και έχει ενδογενείς ιδιότητες δομών, μορφών κ.λπ. που είναι το αποτέλεσμα σ' των καταναγκασμών. Από την άλλη, έχουμε την παραγωγή που υπακούει σε εντελώς διαφορετικούς νόμους, μια «παραγωγή για παραγωγούς», όπως λέει ο P. Bourdieu. Είτε πρόκειται για ιστορικό, για κοινωνιολόγο, για φιλόσοφο, για ποιητή, για καλλιτέχνη, ο παραγωγός που κατέχει μια θέση μέσα σ' αυτή τη σφαίρα δεν απευθύνεται παρά στους ομότεχνους, στους άλλους παραγωγούς που είναι τελικά οι χειρότεροι («του ίδιου φυράματος») ανταγωνιστές του. Και βέβαια υπάρχουν οι ενδιάμεσοι παραγωγοί, οι οποίοι είναι συχνά άνθρωποι που προσπαθούν να παίξουν ταυτόχρονα στην αγορά της πλατιάς παραγωγής και στην αγορά της παραγωγής για παραγωγούς και σχεδόν πάντα αυτή του πετυχαίνει είναι η πρώτη διάσταση της προσπάθειας (η ανάλυση του γεγονότος αυτού θα χρειαζόταν πραγματικά πολύ χώρο): πρόκειται για ανθρώπους που γνωρίζουν κάπως τι συμβαίνει στην αγορά της παραγωγής για παραγωγούς και δίνουν στο «πλατύ κοινό» την εντύπωση της έρευνας μέσω μιας πλασματικής μορφής⁸.

Σήμερα όλη η διαδικασία διάδοσης των βιβλίων μετασχηματίζεται εξαιτίας της εμφάνισης των νέων μέσων διάδοσης και, κατ' επέκταση, αμφισβητείται η ίδια η ελευθερία της παραγωγής και της επιλογής. Τα νέα μέσα διάδοσης αρχίζουν να επιβάλλουν μια ορισμένη εικόνα του συγγραφέα, μια ορισμένη εικόνα της γραφής, μια ορισμένη αντίληψη της πολιτισμικής παραγωγής, κάτι που έχει σαν αποτέλεσμα να αρχίσει να εμφανίζεται ως μη νόμιμη η παραγωγή που είχε ως αποδέκτης

της μόνο τους παραγωγούς. Σήμερα ένας εκδότης πρέπει να έχει ηρωισμό, ενώ θα έπρεπε να έχει ενθουσιασμό, για να στηρίξει έναν συγγραφέα που απευθύνεται μόνο στους ομότεχνούς του.

Βέβαια αυτές οι αναλύσεις είναι σχηματικές και έχω την αίσθηση ότι τις ανέπτυξα ατελώς αν και αυτό ήταν αναπόφευκτο στα πλαίσια ενός πληροφοριακού λόγου και ενός χαιρετισμού. Παρ' όλα αυτά νομίζω ότι έδωσα το στίγμα της τοποθέτησής μου όσον αφορά τον μετασχηματισμό της εικόνας και του ρόλου του συγγραφέα, της εργασίας του συγγραφέα, τόσο στους υποψήφιους συγγραφείς όσο και στους εκδότες και στον τύπο, που άρχισε ήδη να διαγράφεται. Και το πιο σημαντικό, ίσως, τον μετασχηματισμό του χώρου όπου γίνεται η εκτίμηση και αποτίμηση του πολιτισμικού έργου⁹.

Προσπαθώντας να πω μ' έναν τρόπο σαφή από πού πηγάζει η ανάγκη μου να χαιρετήσω αυτή την ημερίδα —και πιστεύω ότι είναι ένας από τους επιστημονικά και πολιτικά ορθούς νόμους της επικοινωνίας— επανέρχομαι στην αρχική μου τοποθέτηση. Η σημερινή συγκέντρωση εκδοτών, επιστημόνων, διανοομένων, δημοσιογράφων, κριτικών προσφέρεται σαν συγκεκριμένο παράδειγμα οργανωμένης κινητοποίησης και συνειδητής στήριξης της παραγωγής προϊόντων για παραγωγούς —τα οποία θα γίνουν προϊόντα για το «πλατύ κοινό» όπως πάντα με καθυστέρηση— η οποία σήμερα, στην εποχή του πολιτισμικού fast-food (είτε πρόκειται για fast-writing είτε για fast-listing), απειλείται έντονα συμβάλλοντας στην ακύρωση της ενδυνάμωσης —για να χρησιμοποιήσω έναν προσφιλή τεχνικό όρο του Bourdieu που δανείστηκε από τον Πλάτωνα— της «αλλοδοξίας» στον χώρο της αποτίμησης των επιστημονικών έργων και κατ' επέκταση της δυνατότητας συμβολικής στήριξης μιας *Realpolitik του Λόγου*.

Τελειώνω λέγοντας πως παρ' όλο που τέτοιες προσπάθειες είναι δύσκολο να πραγματοποιηθούν εξαιτίας της αντικειμενικής αντίστασης που παράγουν οι μηχανισμοί του τρόπου λειτουργίας του πεδίου¹⁰, θα συνεχίσουμε με παρόμοια διαβήματα που ήδη έχουμε προγραμματίσει. Αν συλλάβουμε τους τρόπους κινητοποίησης της ενεργητικότητας και του ενθουσιασμού που ήδη υιάρχουν δεν θα έχουμε δυσκολία να αποκτήσουμε τα υλικά και θεσμικά μέσα για να στηρίξουμε μια τέτοια επιχείρηση.

ΥΠΟΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Βλ. Pierre Bourdieu, «Pour une Realpolitik de la Raison», στο: Pierre Bourdieu μαζί με τον Loic J. D. Wacquant, *Réponses*, Seuil, 1992, σσ. 150-174 και Pierre Bourdieu, «Pour un corporatisme de l'Universel», στο: Pierre Bourdieu, *Les règles de l'art. Genèse et structure du champ littéraire*, Seuil, 1992, σσ. 460-472.

2. J. Habermas, *Theorie de l'agir communicationnel*.

3. Αυτή η «ιδιαιτερότητα της ιστορίας του επιστημονικού λόγου» και η αγωνιστική φύση της επιστήμης αναλύονται στο άρθρο του Pierre Bourdieu, «The peculiar History of scientific Reason», *Sociological Forum*, τ. 6, αρ. 1 σσ. 3-26.

4. Για τον Pierre Bourdieu το επιστημονικό πεδίο είναι ένα πεδίο όπως όλα τα πεδία και ταυτόχρονα μοναδικό, υπό την έννοια ότι είναι ικανό να δημιουργήσει προϊόντα (την αληθινή γνώση) τα οποία υπερβαίνουν τις συνθήκες παραγωγής τους. Βλ. την πλήρη ανάπτυξη της θεώρησής του στο πεδίο επιστημονικό πεδίο στο άρθρο του P. Bourdieu, «Το επιστημονικό πεδίο», στο: P. Bourdieu, *Μικρόκοσμοι, Τρεις μελέτες πεδίου*. Επιμέλεια-Μετάφραση Ν. Παναγιωτόπουλος, Δελφίνι, 1992. Η ιδιαιτερότητα του επιστημονικού πεδίου εμφανίζεται καθαρά αν συγκριθεί με τον τρόπο λειτουργίας του «νομικού πεδίου»: βλ. Pierre Bourdieu, «Το νομικό πεδίο», στο: *Μικρόκοσμοι*. Ένα επιστημονικό πεδίο πραγματικά αυτόνομο είναι ο χώρος όπου για να ανταγωνιστούν οι μεν τους δε, οι επιστήμονες οφείλουν να εγκαταλείψουν τα μη επιστημονικά όπλα και κατ' αρχήν την πανεπιστημιακή εξουσία.

5. Θα μπορούσαμε να αναφερθούμε ενδεικτικά στις παρεμβάσεις για τον καθορισμό του περιεχομένου των εκπαιδευτικών προγραμμάτων, για την υπεράσπιση των πολιτισμικών εκπομπών στο ράδιο και την τηλεόραση, για την προστασία των νέων καθηγητών και ερευνητών ενάντια σ' όλες τις μορφές διακρίσεων, κυρίως πολιτικών, ενάντια στις βίαιες μορφές λογοκρισίας, όπως η λογοκρισία που ασκεί συχνά η ακαδημαϊκή ευ-πρέπεια στη διαδικασία παραγωγής πρωτότυπων επιστημονικών προτάσεων κ.λπ. Μπορούμε να διαβάσουμε το έργο του Pierre Bourdieu, *Homo Academicus* (Minuit, 1984), μέσα και από αυτή τη διάσταση και να δούμε πως, π.χ., ο έλεγχος του χρόνου είναι το μέσον άσκησης της ακαδημαϊκής εξουσίας. Κοντολογίς, για τον Pierre Bourdieu, μόνο εντός και μέσω των ιστορικών αγώνων μέσα στα πεδία ιστορικών δυνάμεων μπορούμε να δημιουργήσουμε το «οικουμενικό υποκείμενο»: βλ. Pierre Bourdieu, «Bernad Schwibs. Vernunft ist historische Ertungenschaft wie die Sozialirsicherung», *Neue Sammlung*, αρ. 36, σσ. 376-394.

6. Βλ. Pierre Bourdieu, «Le hit-parade des intellectuels francais, ou qui sera juge de la legitimite des juges?», *Actes de la recherche en sciences sociales*, αρ. 52-53, Ιούνιος 1984, σσ. 95-100 και Pierre Bourdieu, «Επιστήμη και ειδικαιρότητα», στο: Pierre Bourdieu, *Κείμενα κοινωνιολογίας*, Δελφίνι, 1994, επιμέλεια Νίκου Παναγιωτόπουλου, σσ. 157-160.

7. Βλ. Pierre Bourdieu, «Le marché des biens symboliques», *L'année sociologique*, τόμ. 22, 1971, σσ. 49-126· Pierre Bourdieu, «Disposition esthétique et compétence artistique», *Les Temps modernes*, 295, 1971, σσ. 1345-1378· Pierre Bourdieu, «Lecture, lecteurs, lettrés, littérature», στο: P. Bourdieu, *Choses dites*, Minuit, 1987, σσ. 132-143.

8. Αυτοί οι μέσοι παραγωγοί, με τη διπλή έννοια, τείνουν σήμερα, όλο και περισσότερο να ταυτίζονται με έναν νέο τύπο πολιτισμικών παραγωγών, τους πολιτισμικούς μεσολαβητές, που θα μπορούσαμε να τους ονομάσουμε «μέσους παραγωγούς» με τη διπλή έννοια του όρου που έχει στα λατινικά η λέξη «mediocritas», απειλώντας έτσι περισσότερο την αληθινή δημιουργία και την πρωτοποριακή διανόηση είτε την επιστημονική είτε την καλλιτεχνική. Σχετικά με το πώς κατασκευάστηκε η μοντέρνα παράσταση της κουλτούρας και των «διανοούμενων» παραγωγών βλ.: C. Charle, «L'expansion et la crise de la production littéraire (deuxième hémisphère du XIX siècle)», *Actes de la Recherche en Sciences Sociales*, αρ. 4, 1975, σσ. 44-65 και C. Charle, *La naissance des «intellectuels», 1880-1900*, Minuit, 1990. A. Viala, *Naissance de l'écrivain, Sociologie de la littérature à l'âge classique*, Minuit, 1985.

9. Τα παραδείγματα που θα επέτρεπαν ίσως, μέσω της ενεργοποίησης μεταφορών να επιφέρουν τον στοχασμό και την ανάπτυξη των θέσεων αυτών αποφεύχθηκαν γιατί κινδύνευαν να παίξουν τον ρόλο καταγγελίας και κατηγοριοποίησης. Σε κάθε περίπτωση όμως, αν θέλουμε να συλλάβουμε το είδος της ικανότητας της αυτο-αποτίμησης που αρχίζει σήμερα να χάνεται - ικανότητα την οποία στο παρελθόν οι συγγραφείς και οι καλλιτέχνες αγωνίστηκαν για να την κατακτήσουν - μπορούμε να μελετήσουμε τον αγώνα που έκανε ο ζωγράφος του Quattrocento για να επιβάλει την απαίτησή του να αποτιμηθεί η τεχνική του και όχι η τιμή του έργου του. Θα έπρεπε όμως να δώσω το παράδειγμα

του *Liber*, του ευρωπαϊκού περιοδικού των βιβλίων (*LIBER, Revue Européenne des Livres*) του οποίου πρόεδρος της συντακτικής επιτροπής είναι ο Pierre Bourdieu. Το περιοδικό *Liber* γεννήθηκε, από τη μια, από τη θέληση να παρεμποδιστούν οι γλωσσολογικοί εγκλεισμοί στον πολιτισμικό ή εκδοτικό χώρο, να καταπατεί ο γενικευμένος προστατευτισμός των πανεπιστημιακών, εκδοτικών ή πολιτισμικών σφαιρών και, τέλος, να ερευνηθούν οι αληθινές εθνικές ιδιομορφίες σε κάθε χώρα της Ευρώπης και οι συνθήκες διαμόρφωσής τους, και, από την άλλη, από την πρόθεση να συμβάλει ώστε να ξαναδοθεί στους καλλιτέχνες, στους συγγραφείς, στους επιστήμονες, ο έλεγχος πάνω στη διανομή και την αποτίμηση των προϊόντων τους, χωρίς τον οποίο δεν μπορεί να υπάρξει αληθινή ελευθερία δημιουργίας.

10. Με άλλα λόγια θα μπορούσαμε να πούμε πως η προσπάθεια ακύρωσης της αδράνειας των φορέων του πεδίου σε σχέση με τέτοιες πρωτοβουλίες, προϊόν, κατά ένα μέρος, της λογικής της εγγενούς τάσης της ιδιομορφίας και της διαίρεσης που χαρακτηρίζει το πεδίο, καθίσταται δυσπείτευκτη εξαιτίας της λογικής του ανταγωνισμού που κάνει τον κάθε παραγωγό να έχει για καλύτερους κελύκες του τους χειρότερους ανταγωνιστές του. Και είναι τούτο αναμφίβολα, όπως το παρατηρεί ο Pierre Bourdieu, ένας από τους θεμελιώδεις λόγους της αδυναμίας των διανοουμένων να ανακαλύψουν τα κοινά τους συμφέροντα.

ΜΙΑ ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ ΤΟΥ ΝΙΚΟΥ ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ ΜΕ ΤΟΝ PIERRE BOURDIEU ΜΕ ΤΗΝ ΕΥΚΑΙΡΙΑ ΤΗΣ ΕΚΔΟΣΗΣ ΤΩΝ ΚΛΗΡΟΝΟΜΩΝ

- Ν. Παν.: Οι *Κληρονόμοι* (*Les Héritiers*) είναι αναμφίβολα ένα από τα βιβλία σας που αποτέλεσε κοινωνικό γεγονός, ένα βιβλίο που άλλαξε τη θεώρηση της εκπαίδευσης. Ωστόσο υπάρχουν και παρανοήσεις που επηρέασαν την υποδοχή που είχε το βιβλίο στη Γαλλία και στο εξωτερικό. Θα μπορούσατε να εξηγήσετε όλες τις διαστρεβλώσεις που προκύπτουν από τη διαφορά μεταξύ της επιστημονικής άποψης και της άποψης που διαμορφώνουν οι αναγνώστες των επιστημονικών έργων; Για παράδειγμα, στην Ελλάδα, σας αποδίδουν τον τίτλο του «θεωρητικού του πολιτισμικού κεφαλαίου», του θεωρητικού της *Αναπαραγωγής* (*La Reproduction*).
- Π. Μπ.: Το βιβλίο αυτό έγινε αντικείμενο παρανοήσεων στα πλαίσια της ρήξης την οποία αυτό επιχειρούσε με τις παραδεδομένες ιδέες που αφορούσαν την εκπαίδευση και τον πολιτισμό. Αντί να συσχετίσει άμεσα την κοινωνική προέλευση των μαθητών με τα σχολικά τους αποτελέσματα, προσπαθούσε να προτείνει ένα σύστημα που θα εξηγούσε τον συσχετισμό που παρατηρείται μεταξύ της κοινωνικής θέσης λόγω καταγωγής και της επιτυχίας. Κι αυτό, έχοντας, από τη μια, μεταξύ άλλων παραγόντων, το κληρονομημένο πολιτισμικό κεφάλαιο (του οποίου θεμελιώδη διάσταση αποτελεί το γλωσσικό κεφάλαιο) και, από την άλλη, την παιδαγωγική δράση που ασκεί ο θεσμός του σχολείου, μια δράση τυπικά ουδέτερη, η οποία, τουλάχιστον από παράλειψη, συμβάλλει στην ενίσχυση των αρχικών ανισοτήτων. Αν δώσαμε έμφαση στο πολιτισμικό κεφάλαιο, ενάντια στις ερμηνείες που δεν ήθελαν να αναγνωρίσουν παρά μόνο το οικονομικό κεφάλαιο, δεν σημαίνει ότι αναδεικνύαμε το κεφάλαιο αυτού του είδους σε αποκλειστική αρχή ανισότητας. Πράγμα που, για παράδειγμα, έκαναν εκείνοι οι οποίοι πίστευαν ότι διαψεύδουν τους *Κληρονόμους* υπενθυμίζοντας τον ρόλο του οικονομικού κεφαλαίου ή άλλων παραγόντων, όπως ο ελεύθερος χρόνος που οι γεννιότεροι μπορούν να αφιερώσουν στη ρητή ή άρρητη μετάδοση. Παρομοίως, με το να υπενθυμίζουμε τις ανισοποιητικές επιδράσεις μιας παιδαγωγικής που τυπικά στηρίζει την ανισότητα, αδιάφορη για τις διαφορές, και με το να αποσιωπούμε ένα

ολόκληρο σύνολο προϋπαρχουσών γνώσεων που, σε τελευταία ανάλυση, απαιτούνται σιωπηρά, δεν καταλογίζουμε στους καθηγητές όλη την ευθύνη της αποτυχίας των περισσότερο στερημένων. Οι *Κληρονόμοι*, και αναμφίβολα ακόμη περισσότερο η *Reproduction*, χρησιμοποιήθηκαν από το ίδιο το σώμα των εκπαιδευτικών σαν ένα εργαλείο αποκαρδίωσης: εάν ήταν αλήθεια, όπως θέλουμε να πιστεύουμε, ότι το σχολικό σύστημα δεν κάνει άλλο παρά να *αναπαράγει* τις αρχικές ανισότητες (πράγμα που δεν τονίζεται ποτέ σ' αυτά τα βιβλία, στα οποία λέγεται ότι το Σχολείο *συμβάλλει* στην αναπαραγωγή...), δε θα μπορούσε να γίνει τίποτε άλλο από το να μείνουν τα πράγματα ως έχουν: οι καθηγητές θα απαλλάσσονταν της ευθύνης τους... Ή, ακόμα, θα μπορούσαν να αρκεστούν να κάνουν δήλωση μετανοίας και να αποδεχτούν την ενοχή τους.

Ν. Παν.: Ίσως ένας τρόπος να σας κάνουμε να μας εκθέσετε πώς αντιλαμβάνεστε την ιστορία, και συγκεκριμένα την ιστορία του σχολικού θεσμού, ο οποίος βρέθηκε συρρικνωμένος στην απλή θέση κατά την οποία το σχολικό σύστημα θα αναπαρήγαγε την κοινωνική δομή δίχως αλλαγές, θα ήταν να σας ζητήσω να μας εξηγήσετε, όπως κάνατε, για παράδειγμα, με την ανάλυσή σας πάνω στο κίνημα του Μάη του '68, πώς οι συγκεκριμένες αντιφάσεις του τρόπου αναπαραγωγής αποτελούν έναν από τους πιο σημαντικούς παράγοντες αλλαγών στις σύγχρονες κοινωνίες.

Π. Μπ.: Μπορούμε πράγματι, χωρίς αντίφαση, να υποστηρίξουμε ότι το σχολικό σύστημα τείνει να αναπαράγει τις προϋπάρχουσες κοινωνικές διαφορές και ότι συμβάλλει —μέσα από τις αντιφάσεις που εμφανίζονται στον χώρο του, και στην παραγωγή των οποίων συμβάλλει— στον καθορισμό ριζικών μεταβολών μέσα στην κοινωνία. Π.χ. η υποτίμηση των σχολικών τίτλων, που συνδέεται με τον πολλαπλασιασμό των τίτλων αυτών, είναι φυσικό να προκαλεί απογοήτευση στους διπλωματούχους, η οποία είναι ανάλογη με τη διάσταση που υπάρχει ανάμεσα στα προσδοκώμενα οφέλη (τα οποία είναι σύμφωνα με τα οφέλη που εξασφάλιζαν τα διπλώματα στην προηγούμενη κατάσταση του συστήματος) και στα πραγματικά οφέλη. Απογοήτευση που πολλαπλασιάζεται στα παιδιά που ανήκουν στις κοινωνικά μειονεκτούσες τάξεις, εξαιτίας της διάστασης ανάμεσα στις φιλοδοξίες της αρχικής τους θέσης και στα αποκτηθέντα διπλώματα: η αναπαραγωγή την οποία εξασφαλίζει το σχολικό σύστημα είναι *στατιστική*, και ένα μέρος της τάξης (με τη λογική έννοια) δεν αποκτά από το σύστημα όλα τα σχολικά οφέλη που η τάξη στο σύνολό της μπορεί να προσδοκά (όλοι οι γιοι των αποφοίτων της Ecole Polytechnique δεν σπουδάζουν στην Ecole Polytechnique). Οι απογοητεύσεις αυτές είναι πρωταίτιες ατομικών ή συλλογικών εξεγέρσεων —όπως τα φοιτητικά κινήματα

του Μάη του '68— και επίσης διάφορων καινοτομιών, τόσο μέσα στο σύστημα διδασκαλίας όσο και έξω απ' αυτό. Ξέρουμε π.χ. ότι ορισμένες από τις πιο σημαντικές συμβολικές επαναστάσεις του 19ου αιώνα, όπως η μπρεσιονιστική επανάσταση, βρήκαν τις κοινωνικές συνθήκες πραγματοποίησής τους μέσα στην κρίση του ακαδημαϊκού συστήματος (στα Σαλόνια, κτλ.), η οποία προσδιορίζεται από την πληθώρα των νεαρών ζωγράφων που φιλοδοξούσαν να αποκτήσουν το αξιοζήλευτο status του καθιερωμένου καλλιτέχνη. Θα μπορούσε να πει κανείς το ίδιο για τη γέννηση της σύγχρονης δημοσιογραφίας. Αλλά θα έπρεπε να αναφέρουμε εδώ τις αναρίθμητες μικρές «επαναστάσεις» που πραγματοποιήθηκαν από όλους εκείνους οι οποίοι, μη έχοντας αποκτήσει τις θέσεις που, κατά τη γνώμη τους, δικαιούνταν λόγω του διπλώματός τους, μεταμόρφωσαν τις θέσεις που τους παραχωρήθηκαν για να τις σχεδιάσουν στο μέτρο των φιλοδοξιών που αντιστοιχούσαν στα διπλώματά τους.

Ν. Παν.: Ήδη στον επίλογο των *Κληρονόμων*, που αναφέρεται στην «ορθολογική παιδαγωγική», βρίσκουμε τη θεώρησή σας σχετικά με τις απελευθερωτικές αρετές της κοινωνίας.

Π. Μπ.: Δεν έπαθα ποτέ να διατυπώνω τις απελευθερωτικές αρετές της κοινωνιολογίας. Και όχι μόνο προφορικά και, αν μπορώ να πω, πλατωνικά. Συμμετείχα κατ' επανάληψη σε ομάδες εργασίας που είχαν σκοπό να επεξεργαστούν πρακτικές προτάσεις για τη βελτίωση του συστήματος εκπαίδευσης. Αναφέρομαι π.χ. στις *Προτάσεις για την εκπαίδευση του μέλλοντος*, τις οποίες παρουσίασε, το 1985, το σύνολο των καθηγητών του Collège de France: αυτές οι προτάσεις, που μεταφράστηκαν σε όλες σχεδόν τις γλώσσες του κόσμου, αποτέλεσαν τη βάση των συζητήσεων των συνδικάτων σε διάφορες χώρες της Ευρώπης, στην Ιαπωνία κτλ. Καθορίζουν τις βάσεις ενός ορθολογικού ουτοπισμού και περιγράφουν τις μεταρρυθμίσεις που μπορούν να πραγματοποιηθούν στο ίδιο το σύστημα διδασκαλίας, με σκοπό να περιορίσουν τη συμβολή αυτού του συστήματος στη διαιώνιση των κοινωνικών ανισοτήτων. Σε μία τελείως άλλη διάσταση, το βιβλίο που μόλις δημοσιεύσαμε, *La misère du monde* (*Η αθλιότητα του κόσμου*), εμπνέεται κι αυτό από την πεποίθηση ότι μπορούμε να συμβάλουμε στην αλλαγή της κοινωνίας αλλάζοντας την εικόνα που έχουν γι' αυτήν οι κοινωνικοί φορείς. Δημοσιεύοντας εξήντα περίπου συζητήσεις, συνοδευόμενες από αναλύσεις που προσφέρουν όλες τις αναγκαίες πληροφορίες για να *καταλάβουμε* κοινωνιολογικά τους λόγους υπάρξεως των ερωτηθέντων ανδρών και γυναικών, θελήσαμε να εργαστούμε έτσι ώστε να διαδώσουμε το «κοινωνιολογικό βλέμμα», να δώσουμε σε όλους τους αναγνώστες (και είναι πολλοί: ήδη μέχρι σήμερα περισσότεροι από 40.000!) τα μέσα να βλέπουν κάθε τι αντιπαθητικό που μπορεί να έχουν

οι άλλοι με το αίσθημα κατανόησης που προϋποθέτει και ευνοεί η κοινωνιολογία. Πράξη πολύ διαφορετική από εκείνη που διακηρύσσει η παραδοσιακή μαχόμενη στάση: περισσότερο μετρίοφων και συγχρόνως πιο φιλόδοξη...

- N. Παν.: Θέλετε να καθορίσετε μία νέα λειτουργία για τους ερευνητές, ιδιαίτερα στις κοινωνικές επιστήμες, εμπνεόμενος από την πεποίθηση ότι οι πιο προοδευτικές από επιστημονική άποψη λύσεις είναι και πολιτικά επίσης οι πιο προοδευτικές;
- Π. Μπ.: Πιστεύω πράγματι ότι οι ερευνητές δεν είναι καταδικασμένοι στα διαζεύγματα στα οποία συχνά αφήνονται να εγκλωβιστούν. Μπορούν να υποστηρίξουν την πλήρη αυτονομία τους απέναντι σε όλες τις εξουσίες (συμπεριλαμβανομένων των κριτικών οργάνων που τους προορίζουν για τον ρόλο των «συνοδοιπόρων»), χωρίς ωστόσο να κλείνονται στον γιάλινο πύργο της καθαρής έρευνας. Δεν έχουν την ανάγκη να δεχτούν τα διαρκώς αμφιλεγόμενα λειτουργήματα του ειδικού ή του «συμβούλου του βασιλέως» για να προσδώσουν κοινωνική δύναμη στην αρμοδιότητά τους. Μπορούν να χρησιμοποιήσουν τη γνώση που έχουν για τον κοινωνικό κόσμο για να δώσουν κοινωνική δύναμη σ' αυτή τη γνώση (αυτό ακριβώς επιχειρήσαμε να κάνουμε στο *La misère du monde*). Μπορούν να ασκήσουν μια κριτική δράση αποκάλυψης και να πολεμήσουν αυτούς που κατέχουν το μονοπώλιο της πρόσβασης στα εργαλεία πολιτισμικής παραγωγής και διάδοσής της. Αναφέρομαι π.χ. στον αγώνα που διεξάγουμε εναντίον των εταιριών σφυγομέτρησης της κοινής γνώμης, οι οποίες προσφέρουν στους ισχυρούς των καιρών μας —επιχειρηματίες, πολιτικούς, δημοσιογράφους— τα όπλα μας *ορθολογικής δημαγωγίας*. Αναφέρομαι επίσης στην προσπάθεια που κάνουμε για να αποσυναρμολογήσουμε τους μηχανισμούς της συμβολικής, δημοσιογραφικής κυρίως, παραγωγής, η οποία στοχεύει στο να ευνοήσει την ξενοφοβία, τον φυλετισμό ή τον εθνικισμό. Οι διανοούμενοι, και ειδικά αυτοί που ο Μαξ Βέμπερ υποδεικνύει με την ετικέτα «προλεταριοειδή intelyγκέντσια», είναι, κατά τη γνώμη μου, η κατ' εξοχήν επικίνδυνη τάξη. Παίζουν έναν καθοριστικό ρόλο στη δημιουργία των εθνικιστικών φαντασιώσεων, κινητοποιώντας τις πηγές —που συχνά δύσκολα χειραγωγούνται— της ιστορίας, της γλωσσολογίας ή της εθνογραφίας, για να δώσουν μια βάση με επιστημονικό προσώπείο σ' αυτές τις «φανταστικές κοινότητες» που συνιστούν τα έθνη. Γι' αυτόν το λόγο, η κριτική επαγρύπνηση, που ξεφουσκώνει τους ρητορικούς ασκούς, είναι πιο αναγκαία από ποτέ. Όλοι οι διανοούμενοι που φέρουν άξια αυτό το όνομα πρέπει, σήμερα που ο κίνδυνος είναι ιδιαίτερα μεγάλος, να κινητοποιηθούν για να πολεμήσουν τους σκοταδισμούς και να επιβεβαιώσουν έναν νέο παγκόσμιο διεθνισμό, θεμελιω-

μένο σε μια επιστημονική θεώρηση, δηλαδή ρεαλιστική και κριτική, των ιστορικών πραγμάτων¹.

ΥΠΟΣΗΜΕΙΩΣΗ

1. Ο Pierre Bourdieu είναι ο εμπνευστής και κύριος υπεύθυνος της *Liber, revue européenne des livres*, που έχει σκοπό τη σύγκλιση των δυνάμεών μας προς την πνευματική ενοποίηση των εθνικών παραδόσεων που η ιστορία χωρίζει, καθώς και την καταπολέμηση όλων των μορφών πνευματικού ιδιομορφισμού.

II

ΟΙ 10 ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΕΙΣ

PIERRE BOURDIEU:
Ο ΣΤΟΧΑΣΤΗΣ ΤΗΣ «ΠΡΩΤΟΓΟΝΗΣ ΣΚΕΨΗΣ»
ΤΩΝ ΣΤΟΧΑΣΤΩΝ ΤΗΣ «ΠΡΩΤΟΓΟΝΗΣ ΣΚΕΨΗΣ»

«Αυτό το είδος της σκέψης που έχω τη συνήθεια να ονομάζω τυφλή ή ακόμη συμβολική μας χρησιμεύει στην άλγεβρα, στην αριθμητική και σχεδόν παντού».

Leibniz

*I. Γνώση-Ανάγνωση-Διάγνωση-
Επίγνωση*

Μία από τις κοινωνικές διεργασίες διαμέσου της οποίας επιτελείται η μεταφορά ενός πολιτισμικού αγαθού από ένα εθνικό πολιτισμικό πεδίο σ' ένα άλλο και η οποία καθορίζει το νόημα και τη λειτουργία του μεταφερόμενου έργου είναι η *διεργασία της ανάγνωσης*¹.

Η λέξη «ανάγνωση» είναι ένα είδος λέξης που παίζει τον ρόλο άδειας κυκλοφορίας στη σφαίρα της διανόησης. Επειδή ένα από τα επαγγελματικά αντανakλιστικά του κοινωνιολόγου είναι να δημιουργεί μία ρήξη με τους γλωσσικούς αυτοματισμούς, πρέπει να αναρωτηθούμε, όπως θα έκανε ο Wittgenstein *του μπλε και του καφέ βιβλίου*², πάνω σ' αυτό το ανερώτητο πράγμα του οποίου το αυτονόητο νόημα μας απαγορεύει να το εννοήσουμε. «Μπορούμε να διαβάσουμε ένα εισαγόμενο κείμενο χωρίς να αναρωτηθούμε πάνω στο ίδιο το εγχείρημα; χωρίς να αναρωτηθούμε πάνω στις κοινωνικές συνθήκες δυνατότητας της ανάγνωσης και κατανόησης του μεταφερόμενου μηνύματος;» Τέτοιες ερωτήσεις, που δε θέτουμε σχεδόν ποτέ, υπαγορεύουν μία επιστημολογική και κοινωνιολογική κριτική³ της ανάγνωσης του εισαγόμενου έργου μέσα από την επανατοποθέτηση της ανάγνωσης και του κειμένου στην ιστορία της πολιτισμικής παραγωγής και μετάδοσης, δίνοντας μ' αυτό τον τρόπο την ευκαιρία στον αναγνώστη να ελέγξει τη σχέση του με το αντικείμενό του και επίσης τη σχέση με το αντικείμενο που επενδύθηκε σ' αυτό το αντικείμενο⁴.

Δεδομένων των μεγάλων διαφορών μεταξύ των ιστορικών παραδόσεων, ένα από τα εμπόδια στην «ελεύθερη διακίνηση» των ιδεών και, ταυτόχρονα, ένας από τους παράγοντες που προκαλεί δομικές επιδράσεις, ένας παράγων παραμόρφωσης και μεταμόρφωσης, είναι το γεγονός ότι οι ξένες εργασίες ερμηνεύονται διαμέσου κατηγοριών αντίληψης, αποτίμησης, που είναι προϊόν ενός διαφορετικού πεδίου πολιτισμικής παραγωγής.

Πράγματι, γνωρίζουμε πως πολλά από τα εθνικά χαρακτηριστικά των διανοητικών δραστηριοτήτων πρέπει να αναχθούν στις παραδόσεις των σχολικών συστημάτων, τα οποία οφείλουν την ιδιαιτερότητά τους σε μία ειδική εθνική ιστορία και κυρίως στην ειδική τους ιστορία στο εσωτερικό αυτής της ιστορίας. Γνωρίζουμε επίσης πως πολλές από τις διαφορές που διαφοροποιούν τις σφαίρες της διάνοησης — διαφορές στα διανοητικά και γλωσσολογικά σχήματα (όπως οι τεχνικές σύνθεσης και έκθεσης, οι προσδιορισμοί εννοιών) και κυρίως στο διανοητικό πλαίσιο αναφοράς (αντιληπτό για παράδειγμα διμέσου των ρητών ή άρρητων αναφορών, προαιρετικών ή υποχρεωτικών, ακόμη και ανύπαρκτων) — θα μπορούσαν να συνδεθούν με τις πανεπιστημιακές παραδόσεις των διαφόρων χωρών και, ειδικότερα, με τη σχέση που κάθε διανοούμενος παραγωγός διατηρεί με την εθνική του ακαδημαϊκή παράδοση και η οποία βρίσκεται σε άμεση συνάρτηση με τη σχολική του τροχιά⁵.

Καθώς δεν υπάρχει μια συγκριτική μελέτη της ειδικής ιστορίας των σχολικών συστημάτων της Γαλλίας και της Ελλάδας⁶, δηλαδή μια «κριτική αναστοχαστική κοινωνιολογία και κοινωνική ιστορία, που θα είχαν ως αντικείμενο να φανερώσουν, για να ελεγχθούν μέσω μιας επιστημονικής κοινωνιοανάλυσης, τις δομές του εθνικού πολιτισμικού ασυνειδήτου, και να αποκαλύψουν (:) μέσα από την ιστορική ανάλυση των δύο εθνικών ιστοριών, και ειδικότερα της ιστορίας των εκπαιδευτικών θεσμών και των πεδίων πολιτισμικής παραγωγής, τα ιστορικά θεμέλια των κατηγοριών σκέψης και των προβληματικών που, χωρίς να το γνωρίζουν, ενεργοποιούν οι κοινωνικοί φορείς μέσα στα ευεργετήματα πολιτισμικής παραγωγής ή υποδοχής τους»⁷, περιορίζονται σημαντικά τα αποτελέσματα της πρόθεσης να εξηγηθούν όλες οι διαστρεβλώσεις που απορρέουν, στην περίπτωση του έργου του P. Bourdieu, από τη διάσταση μεταξύ της επιστημονικής του άποψης και της έποψης των αναγνώστών του. Από την άλλη πλευρά, επειδή στην ελληνική πολιτισμική αγορά το έργο του Bourdieu δεν έτυχε ακόμη μιας γενικευμένης υποδοχής, πράγμα που θα μας επέτρεπε να κατασκευάσουμε όλο τον χώρο της υποδοχής και να κατασκευάσουμε το σύστημα των τοπο-θετήσεων σε σχέση με το έργο αυτό, θα επιχειρήσουμε μια σειρά από επεξηγήσεις που έχουν σκοπό να συμβάλουν στην εξουδετέρωση των επιδράσεων του παραμορφωτικού πρίσματος — όλων των ειδών «μετάβασης σε άλλο γένος», όπως θα έλεγε ο Cassirer — που μπορούν να ασκήσουν οι κατηγορίες αντίληψης και σκέψης που επιβάλλει και εγχαράσσει το ελληνικό επιστημονικό πεδίο, και, κατ' επέκταση, να προτείνω ορισμένα βασικά «κριτήρια», με την έννοια του Wittgenstein των *Ερευνών*⁸ για να συμβάλουμε στην υποστολή του κινδύνου να αναπαραχθεί, όπως έχει γίνει αλλού, «ένεας εγκωμιασμός μέσα στην παραγνώριση», όπως θα έλεγε ο Todorov⁹, ή, αντίθετα, για να συμβάλουμε στην εγκαθίδρυση ενός «ορθολογικού διαλόγου» γύρω από το έργο του Pierre Bourdieu¹⁰.

II. Ο Pierre Bourdieu και η αναστοχαστική κοινωνιολογία

Αν θα έπρεπε να επιχειρηθεί η σύνοψη της επιστημονικής προσφοράς του έργου του Pierre Bourdieu σ' ένα γενετήριο σχήμα που θα επέτρεπε, κυρίως στους «μη ειδικούς», τη σύλληψη και κατανόηση των θεωρητικών αρχών που προσφέρονται ως θεμέλιο στις έρευνές του και, κατά συνέπεια, της ιδιαιτερότητας της κοινωνιολογίας του και των επιδράσεων που ασκεί στην ανασυγκρότηση της θεωρίας της γνώσης και της επιστημολογίας —παρ' όλο που μερικοί είναι δυνατόν να την αντιληφθούν σαν περίπλοκη απλούστευση και άλλοι σαν, αν μπορούμε να πούμε, απλούστευτική αποαπλούστευση— θα λέγαμε ότι το έργο του κατάφερε να υπερβεί τις διάφορες αντιθέσεις που διαιρούν πραγματικά το κοινωνιολογικό πεδίο, όπως είναι, για να μην αναφέρουμε παρά μερικές, η αντίθεση μεταξύ θεωρητικών και εμπειρικών, υποκειμενιστών και αντικειμενιστών, μεταξύ μακροκοινωνιολογίας και μικροκοινωνιολογίας ή μεταξύ του δομισμού και ορισμένων μορφών της φαινομενολογίας, και μ' αυτό τον τρόπο έθεσε τις βάσεις αυτού που ονόμασε «ολική ανθρωπολογία» (*anthropologie totale*) κινητοποιώντας μια επαναστατική διαδικασία στον χώρο της κοινωνικής επιστήμης: συγκεντρώνοντας κοινωνιολογικές αρμοδιότητες, που σπάνια συσσωρεύονται σ' έναν και μόνο άνθρωπο, και εφαρμόζοντας συστηματικά, όσο κανείς μέχρι σήμερα στην κοινωνιολογία, την κοινωνιολογία της κοινωνιολογίας ενάντια σε ό,τι τον καθόριζε και στα κοινωνικά τοιότρια, δηλαδή, γενικότερα, θεωρώντας ότι μία από τις θεμελιακές ιδιότητες της κοινωνιολογίας είναι ότι όλες οι προτάσεις που διατυπώνει μπορούν και οφείλουν να εφαρμοστούν στο υποκείμενο που κάνει επιστήμη —συγκροτώντας, μ' αυτό τον τρόπο, την κοινωνιολογία της κοινωνιολογίας, ένα απαραίτητο εργαλείο της κοινωνιολογικής μεθόδου— οδηγήθηκε μέσα από τις έρευνές του στην υπέρβαση αυτών των αντιθέσεων οι οποίες, όπως το απέδειξε ο Pierre Bourdieu, έχοντας ένα κοινωνικό θεμέλιο αλλά χωρίς κανένα επιστημονικό θεμέλιο, οδήγησαν την κοινωνιολογία σε επιστημονικές αναπηρίες.

Σκοπός της παρέμβασής μου είναι να παρουσιάσω την υπέρβαση που επιχειρεί το έργο του Pierre Bourdieu σε μια σειρά θεμελιακών αντινομιών που παραλύουν την κοινωνική επιστήμη.

Είναι αναγκαία εδώ μια παρένθεση. Όπως προσπαθήσαμε να δείξουμε αλλού, μ' έναν τρόπο περισσότερο αναλυτικό και αυστηρό¹¹, στο έργο του Pierre Bourdieu υπάρχει η θεμελιώδης ιδέα ότι τα κοινωνικά υποκείμενα υποβάλλονται σε *ενεργήματα δια-μόρφωσης*, βρίσκονται δηλαδή σε δομημένες σφαίρες ικανές να προσανατολίσουν ή να εξαναγκάσουν τις πρακτικές και τις παραστάσεις τους: οι δομές αυτές είναι δυαδικές, διέπονται από ανταγωνιστικές αρχές δίνοντας μορφή σε κοινωνικές δομές, τα «πεδία», όπως τις ονομάζει, οργανωμένες υπό μορφή αντιθέσεων (δεξιά-αριστερά, άνδρας-γυναίκα, καλλιεργημένος-ακαλλιεργητός

κ.λπ.). Αυτές οι κοινωνικές δομές θεμελιώνονται τόσο στην αντικειμενικότητα, στα πράγματα, υπό μορφή θεσμών, όσο και στην υποκειμενικότητα, στο σώμα, υπό μορφή συστημάτων διαθέσεων, νοητικών δομών, υπό μορφή *έξεων* (Habitus), όπως τα ονομάζει. Οι κατηγορίες σκέψης, αποτίμησης, αντίληψης, δράσης, αίσθησης, που ενεργοποιούν τα κοινωνικά υποκείμενα για να αντιληφθούν τον κοινωνικό κόσμο, είναι προϊόν της ενσωμάτωσης των αντικειμενικών δομών αυτού του ίδιου του κόσμου. Μ' αυτό τον τρόπο επιτρέπεται η θεμελίωση της παρουσίας του κανονικού κόσμου που υποθέτει η κοινωνική δράση και ο αυτονόητος χαρακτήρας της καθημερινής εμπειρίας αυτού του κόσμου¹². Στο επιστημονικό πεδίο διαπιστώνουμε τις ίδιες δυαδικές δομές, υπό μορφή «επιστημολογικών ζευγών», όπως έλεγε ο G. Bachelard, δηλαδή διανοητικών διαθέσεων, αντιλήψεων της διανοητικής ζωής και εργασίας, τα οποία για τον Pierre Bourdieu είναι «κοινωνικά ζεύγη». Η θεμελίωση αυτών των «επιστημολογικών ζευγών» γίνεται μ' έναν διττό τρόπο: αντικειμενικά, υπό μορφή θεσμών, σχολών, πτυχίων και υποκειμενικά, υπό μορφή νοητικών δομών, έτσι ώστε οι νοητικές δομές να συμβάλλουν στον καθορισμό αυτού που τις καθορίζει.

Όλο το επιστημονικό έργο του Pierre Bourdieu θα μπορούσε, πράγματι, να μελετηθεί και από την οπτική του εγχειρήματος υπέρβασης και ανάλυσης του αυθαίρετου θεμελίου αυτών των αντινομιών. Για τον Pierre Bourdieu η κοινωνιολογία οφείλει να είναι *αναστοχαστική*, να εφαρμόζει στον ίδιο της τον εαυτό τα εργαλεία που χρησιμοποιεί. Η αναστοχαστική κοινωνιολογία που υπερασπίζεται οφείλει να παίρνει σαν αντικείμενο τις νοητικές δομές του κοινωνιολόγου, προσφέροντάς του μ' αυτό τον τρόπο ένα μέσον για να αποφύγει τον φαύλο κύκλο του κοινωνιολογισμού ή του ιστορικισμού, ή, αν θέλετε, απελευθερώνοντας τη σκέψη του από τις επιδράσεις που παράγει η ενσωμάτωση των αντικειμενικών δομών του επιστημονικού πεδίου, και κατ' αρχήν από αυτό που θα μπορούσαμε να ονομάσουμε *ενέργημα λογοκρισίας* που παράγει η διάκριση των επιστημών σε επιστημονικούς κλάδους¹³ και από το *ενέργημα κατάταξης* που παράγει η ύπαρξη διανοητικών αντιθέσεων που είναι ταυτόχρονα κοινωνικές αντιθέσεις¹⁴. Με μία λέξη, θα μπορούσαμε να χαρακτηρίσουμε τον Pierre Bourdieu ως τον στοχαστή της πρωτόγονης σκέψης των στοχαστών της πρωτόγονης σκέψης, δηλαδή των διανοουμένων, των επιστημόνων, των λογίων, ως τον αναλυτή της «ακαδημαϊκής νόησης». Μέσα σ' αυτή την προοπτική, η κοινωνιολογία ως εφαρμοσμένη επιστήμη και εφαρμοζόμενη στον ίδιο τον εαυτό της, γίνεται για τον κοινωνιολόγο μια κοινωνιοανάλυση της νόησης του¹⁵.

Οι φαινομενικές αντινομίες οι οποίες διαιρούν την κοινωνική επιστήμη και τις οποίες υπερβαίνει η κοινωνιολογία του Pierre Bourdieu είναι πολλές και σε διάφορα επίπεδα. Επιλέγοντας τις αντιθέσεις που χαρακτηρίζουν τόσο την κοινωνιολογία της εκπαίδευσης όσο και, γενικότερα, την κοινωνιολογία, θα αρχίσω με τις πιο «εξωγενείς», τις πιο άμεσα συνδεδεμένες με τις αντικειμενικές αντιθέσεις και

θα συνεχίσω με τις πιο «ενδογενείς», τις πιο «θεωρητικές», συμπεριλαμβανομένης και της βασικής αντίθεσης εμπειρίας/θεωρίας.

Μία βασική αντίθεση είναι, στο επίπεδο των αντιθέσεων μεταξύ επιστημών, η αντίθεση μεταξύ ιστορίας και κοινωνιολογίας. Η αντίθεση αυτή στερείται κάθε επιστημολογικού θεμελίου, αφού για τον Pierre Bourdieu κάθε κοινωνιολογία οφείλει να είναι ιστορική και κάθε ιστορία κοινωνιολογική. Μία πλήρης κοινωνιολογία οφείλει να ενσωματώνει μία ιστορία των δομών οι οποίες αποτελούν την περάτωση, σε μία δεδομένη στιγμή, ολόκληρης της ιστορικής διαδικασίας. Υπό αυτή την έννοια η κοινωνική δομή δεν είναι μία υπόσταση, μία αφηρημένη οντότητα η οποία υπερβαίνει την ιστορική πραγματικότητα. Πρέπει να ενεργοποιούμε τις αρχές της δομικής ιστορίας η οποία είναι ικανή να συλλαμβάνει, σε κάθε στιγμή, δηλαδή σε κάθε κατάσταση της δομής, ταυτόχρονα και το προϊόν των προγενέστερων αγώνων για τον μετασχηματισμό ή τη συντήρηση της δομής, και την αρχή, διαμέσου των αντιφάσεων, των εντάσεων, των σχέσεων δύναμης που τη συγκροτούν, των μεταγενέστερων μετασχηματισμών¹⁶. Η έννοια του πεδίου που κατασκεύασε ο Pierre Bourdieu υποθέτει την υπέρβαση της συμβατικής αντίθεσης μεταξύ δομής και ιστορίας, αναπαραγωγής και μετασχηματισμού, στατικής και δυναμικής¹⁷. Όπως έδειξε με τις έρευνές του πάνω στο γαλλικό λογοτεχνικό πεδίο της εποχής του Flaubert¹⁸ ή στο καλλιτεχνικό πεδίο της εποχής του Manet¹⁹, δεν μπορούμε να συλλάβουμε τη δυναμική ενός πεδίου παρά μέσω μιας ανάλυσης της δομής του και, ταυτόχρονα, δεν μπορούμε να συλλάβουμε αυτή τη δομή χωρίς μία γενετική ανάλυση της συγκρότησής του και των εντάσεων μεταξύ των θέσεων που το συγκροτούν ή μεταξύ αυτού του πεδίου στο σύνολό του και άλλων πεδίων, κυρίως του πεδίου της εξουσίας.

Μ' έναν τρόπο πιο απλό, θα μπορούσαμε να πούμε πως η ακαδημαϊκή διάκριση μεταξύ κοινωνιολογίας και ιστορίας οδηγεί τον κοινωνιολόγο σε μία ανιστορική κοινωνιολογία, δηλαδή ο κοινωνιολόγος τείνει να αγνοήσει τις ιστορικές συνθήκες κατασκευής των κοινωνικών δομών που μελετά. Αυτές οι ιστορικές συνθήκες παρεμβαίνουν τόσο μέσα στο ίδιο το αντικείμενο όσο και στις νοητικές δομές που εφαρμόζει ο κοινωνιολόγος στο αντικείμενο που μελετά με τρόπο ώστε, στο μέτρο, και μόνο στο μέτρο, που υπάρχει μία αντιστοιχία μεταξύ των αντικειμενικών και των νοητικών δομών, ο κοινωνιολόγος τείνει να πάρει όπως του δίνεται το αντικείμενο, το δεδομένο, και κατά συνέπεια τείνει να μεταχειριστεί ως εργαλείο γνώσης ό,τι θα έπρεπε να πάρει ως αντικείμενο γνώσης, δηλαδή ό,τι συγκροτεί την πρακτική αίσθηση του κοινωνικού κόσμου, τα προαπαιτούμενα, τα σχήματα αντίληψης και κατανόησης. Ένα μεγάλο μέρος της συλλογικής εργασίας που εκφράζεται μέσα στο περιοδικό *Actes de la Recherche en Sciences Sociales* που διευθύνει, αφορά την κοινωνική ιστορία των πιο καθημερινών αντικειμένων της καθημερινής ζωής. Καταλαβαίνουμε πως η γενετική κοινωνιολογία των κοινωνικών συνθηκών του αντικειμένου που προτείνει είναι η *sine qua non* προϋπόθεση για την κατα-

σκευή του αντικειμένου, δηλαδή και ' αρχήν και πριν απ' όλα η ρήξη με τον κοινό νοο. Και μ' αυτό τον τρόπο απαντά στο επιστημολογικό πρόβλημα που έθεσε η γερμανική παράδοση μεταξύ της κατανόησης και της εξήγησης. Μέσα σ' αυτή την προοπτική η ιστορία δεν έχει ως λειτουργία να εορτάσει το παρελθόν αλλά να βοηθήσει στην απελευθέρωση από το παρελθόν²⁰.

Αυτή η αντίληψη για τον ρόλο της ιστορίας, δηλαδή ότι η ιστορία αποτελεί ένα απαραίτητο όργανο γνώσης του εαυτού μας, όπως έλεγε ο Cassirer²¹, μέσα από τον επαναπροσδιορισμό της σχέσης της με την κοινωνιολογία, εγγράφεται στη δυνατότητα συγκρότησης της κοινωνικής ιστορίας της κοινωνικής επιστήμης, μέσα στην προοπτική της επιστημολογικής και κοινωνικής κριτικής, ως επιστήμης του ασυνειδήτου, όπως αυτή προωθήθηκε από τη μεγάλη παράδοση της ιστορικής επιστημολογίας που πάει από τον Bachelard στον Foucault, περνώντας από τον Canguilhem. Πράγματι τόσο ο συγγραφέας της *Etude d'histoire et de philosophie des sciences*, ο οποίος μελέτησε, από τη στιγμή που η θεωρία της γνώσης έπαψε να θεμελιώνεται σε μία οντολογία, τις τεχνικές επανάστασης της σκέψης, όπως έλεγε ο Kant²², όσο και ο αρχαιολόγος των ανθρωπιστικών επιστημών, ο ιστορικός «των όσων καθιστούν αναγκαία μία ορισμένη μορφή σκέψης»²³ καθιστώντας σαφή την ανάγκη για απόλυτη ρήξη με την «αφελή γνώση», όπως έλεγαν οι νεοκαντιανοί, δηλαδή μ' αυτό το πρώτο εμπόδιο στη γνώση (Schranke), κατέδειξαν πως η πρόσβαση στην επιστήμη σημαίνει αποδοχή μιας «ριζικής αλλαγής, η οποία όφειλε να εναντιωθεί στο παρελθόν»²⁴ και πως η επιστημονική εργασία, όπως και η εργασία είναι αντίφαση, είναι «αντιλογία», δηλαδή άρνηση των συνηθισμένων εννοιών²⁵.

Μία άλλη διαίρεση η οποία εγγράφεται μ' έναν τρόπο δυσεπανόρθωτο μέσα στις πανεπιστημιακές δομές, δηλαδή μέσα στην κοινωνική οργάνωση του πανεπιστημίου και μέσα στη νοητική οργάνωση των πανεπιστημιακών, είναι η διαίρεση μεταξύ της κοινωνιολογίας και της εθνολογίας²⁶. Όλο το έργο του Ρ. Bourdieu σκοπεύει στην κατάργηση αυτής της διαίρεσης που απαγορεύει στους μεν και στους δε να θέσουν σωστά τα πιο θεμελιώδη προβλήματα που θέτουν όλες οι κοινωνίες, αυτά της ειδικής λογικής των στρατηγικών τις οποίες χρησιμοποιούν οι ομάδες, και κυρίως οι οικογένειες, για να παραχθούν και να αναπαραχθούν. Μέσα από τη διαδικασία αντικειμενοποίησης του υποκειμένου και του ενεργήματος της αντικειμενοποίησης, στη συγκεκριμένη περίπτωση του εθνολόγου όχι μόνο ως κοινωνικά τοποθετημένου υποκειμένου αλλά και ως επιστήμονα που έχει ως σκοπό να αναλύσει τον κοινωνικό κόσμο, κατέληξε σε μία αυστηρή ανάλυση του «ιντελεκτουαλιστικού σφάλματος» που του επέτρεψε τη συνάρθρωση της κοινωνιολογίας και της εθνολογίας²⁷. Πράγματι, αναλύοντας τις επιδράσεις που παράγει πάνω στην αντικειμενοποίηση, την παρατήρηση, την περιγραφή του παρατηρούμενου αντικειμένου, η θέση του παρατηρητή, του μελετητή, αποκάλυψε όλα τα προαπαιτούμενα τα οποία εγγράφονται στη *θεωρητική στάση*, δηλαδή μέσα

στο γεγονός ότι σκεφτόμαστε τον κόσμο με μία θεώρηση εξωγενή, απομακρυσμένη, αποστασιοποιημένη, με μία μη πρακτική θεώρηση που δεν προϋποθέτει την εμπλοκή και την επένδυση, και τα οποία απαγορεύουν τη σύλληψη της ειδικής λογικής των πρακτικών, αφού οδηγούν τον μελετητή να λάβει ως αρχή της πρακτικής των φορέων τη θεωρία που κατασκευάζει για να τη συλλάβει²⁸: πράγμα που τον οδήγησε να ανακαλύψει πως αυτό που περιγράφουν ως «μυθική», «προλογική», «πρωτόγονη» σκέψη, όπως αυτή παρουσιάζεται μέσα στις μυθικο-τελετουργικές πρακτικές των προκαπιταλιστικών κοινωνιών, είναι ακριβώς όμοια μ' αυτήν που ενεργοποιείται στον δικό μας κοινωνικό κόσμο, και, κατ' επέκταση, να συνδέσει προβληματικές που παραδοσιακά θεωρούνταν διαφορετικές. Μπορούμε να συγκρίνουμε για παράδειγμα τις αναλύσεις του πάνω στις νοητικές δομές που αντικειμενοποιούνται στην καβυλική κατοικία²⁹ και τις κατηγορίες της καθηγητικής νόησης που αντικειμενοποιούνται μέσα στις νεκρολογίες που δημοσιεύονται στους καταλόγους του συλλόγου πρώην μαθητών της Ανωτάτης Πρότυπης Σχολής³⁰, τις μελέτες πάνω στη σχέση συγγένειας τόσο στην κοινωνία της Καβυλίας³¹ όσο και στη γαλλική εργοδοσία³², πάνω στις γαμήλιες στρατηγικές³³ και στις εκπαιδευτικές στρατηγικές³⁴ ή τις στρατηγικές γονιμότητας³⁵ ή, ακόμη, τις αναλύσεις πάνω στις σχέσεις συγγένειας και τις ταξικές σχέσεις³⁶ και τη μελέτη της σχέσης μεταξύ των υποκειμενικών προσδοκιών και των αντικειμενικών ευκαιριών στις οικονομικές, δημογραφικές και πολιτικές συμπεριφορές των Αλγερινών εργατών³⁷ και στους Γάλλους φοιτητές ή τις οικογένειές τους³⁸, για να διαπιστώσουμε πως το έργο του Pierre Bourdieu συντελεί για μια θεαματική αλλαγή άποψης. Καταργώντας τα σύνορα που διαχωρίζαν την εθνολογία από την κοινωνιολογία επιτέλεσε μια θεμελιώδη πολιτική πράξη: «από τη στιγμή που θέτουμε στη δική μας κοινωνία, π.χ. για το εκπαιδευτικό μας σύστημα, τα γνωσιολογικά προβλήματα που έθετε ο Durkheim για τις πρωτόγονες θρησκείες, γίνονται πολιτικά προβλήματα: δεν μπορούμε να μη δούμε πως οι μορφές ταξινόμησης είναι μορφές κυριαρχίας της αναγνώρισης και της παραγνώρισης, δηλαδή της συμβολικής κυριαρχίας»³⁹.

Θα πρέπει τώρα⁴⁰, πολύ σύντομα, να αναφερθούμε και σε μία άλλη κατηγορία διαιρέσεων, αυτή που χαρακτηρίζει τον χώρο των ειδικοτήτων. Για τον Pierre Bourdieu η κοινωνική επιστήμη βρίσκεται σε μία φάση όπου είναι ανόητο, για παράδειγμα, να διαχωρίζουμε την κοινωνιολογία της εκπαίδευσης από την κοινωνιολογία της κουλτούρας, την κοινωνιολογία του αθλήματος από την κοινωνιολογία της πολιτικής, την κοινωνιολογία της λογοτεχνίας ή την κοινωνιολογία της επιστήμης από την κοινωνιολογία του σχολικού συστήματος. Έχει δείξει, για παράδειγμα, πως όταν κάνουμε κοινωνική ιστορία των διανοουμένων ξεχνάμε σχεδόν πάντα να λάβουμε υπόψη τη δομική εξέλιξη του σχολικού συστήματος, η οποία μπορεί να οδηγεί σε φαινόμενα «υπερπαραγωγής» διπλωματούχων τα οποία μεταφέρονται άμεσα στο πεδίο των διανοουμένων, τόσο στο επίπεδο της παραγωγής, με την εμφάνιση π.χ. μιας ανατρεπτικής στάσης, κοινωνικής αλλά και πνευ-

ματικής, όσο και στο επίπεδο της κατανάλωσης των συμβολικών αγαθών, με τον ποιοτικό και ποσοτικό μετασχηματισμό του κοινού των αναγνωστών⁴¹. Ανάλογες ηρωτικές μπορούμε να βρούμε και στις εργασίες του πάνω στην κοινωνιολογία της πολιτισμικής διάχυσης: η κοινωνιολογία της πολιτισμικής διάχυσης, αντί να θεωρηθεί ως ένας τομέας εντελώς αυτόνομων ερευνών, διατηρεί πολύ στενές σχέσεις με την κοινωνιολογία της εκπαίδευσης και την κοινωνιολογία του πεδίου της εξουσίας, στο μέτρο που η αναπαραγωγή της δομής της κατανομής του πολιτισμικού κεφαλαίου που εξασφαλίζει το εκπαιδευτικό σύστημα συμβάλλει στην αναπαραγωγή της δομής των σχέσεων μεταξύ των τάξεων και μεταξύ των τμημάτων της κυρίαρχης τάξης, «αφού το εκπαιδευτικό σύστημα έχει ως λειτουργία κυρίως να παράγει καταναλωτές προικοδοτημένους με την τάση και την ικανότητα να καταναλώνουν τα πολιτισμικά αγαθά και να αναπαράγει την άνιση κατανομή αυτής της τάσης, άρα τη διαφορική σπανιότητα και την αξία διάκρισης αυτών των αγαθών»⁴².

Αυτή η υπερβολική εξειδίκευση οφείλεται κατά τον Bourdieu κυρίως σε δύο χαρακτηριστικά του φαινομένου Gerschenkron, όπως το ονομάζει: από τη μία βρίσκεται το γεγονός ότι οι κοινωνικές επιστήμες ξεκίνησαν πολύ αργότερα από τις άλλες, κι έτσι μπορούν να χρησιμοποιούν συνειδητά ή ασυνείδητα το πρότυπο των πιο ανεπτυγμένων επιστημών για να μιμηθούν την επιστημονικότητα: από την άλλη βρίσκεται το γεγονός ότι εξειδικεύονται σε ενδιαφέροντα που αφορούν στενά την ειδικότητά τους, εφαρμόζοντας τη λογική της παροιμίας «καλύτερα πρώτος στο χωριό παρά δεύτερος στην πόλη». Ο συνδυασμός αυτός των δύο γεγονότων συνέβαλε στην υποτίμηση κάθε σχετικής γενικής έρευνας⁴³.

Μία άλλη διαίρεση που χαρακτηρίζει τον χώρο της κοινωνικής επιστήμης είναι αυτή που δημιουργούν οι -ισμοί. Πράγματι, η ιστορία της κοινωνικής επιστήμης που δείχνει πως γύρω από συγγραφείς δημιουργούνται τάσεις ιδεών που λειτουργούν σαν τάσεις αντιστάσεων για την παραγωγή της γνώσης (μαρξισμός, ντυρκεϊμισμός κ.ά.), πέρα από το γεγονός ότι δημιούργησαν τις συνθήκες δυνατότητας κατασκευής επιστημονικών ιδεολογιών, με την έννοια που το αντιλαμβάνεται ο Canquillhem⁴⁴, παρήγαγαν καταστρεπτικές επιδράσεις για την κοινωνική επιστήμη, και θα μπορούσαμε να τις ονομάζαμε *επιδράσεις περίκλεισης*⁴⁵. Ο Pierre Bourdieu έθεσε τη σχέση του με τις διάφορες αντιτιθέμενες θεωρίες, και κατά συνέπεια με τους «ιερούς» συγγραφείς⁴⁶, υπό τη μορφή του ερωτήματος του θεωρητικού χώρου, μέσα στον οποίο ένας συγγραφέας τοποθετείται συνειδητά ή ασυνείδητα, δηλαδή τη σφαίρα των επιστημονικά κατάλληλων θέσεων σε μια δεδομένη κατάσταση της ανάπτυξης της επιστήμης. Αυτός ο χώρος, όπως έδειξε ο P. Bourdieu, των επιστημονικών (και επιστημολογικών) τοποθετήσεων υπαγορεύει πάντα τις πρακτικές και σε κάθε περίπτωση την κοινωνική τους σημασία. Η συνειδητοποίηση αυτού του χώρου, δηλαδή της επιστημονικής προβληματικής ως χώρου των δυνατοτήτων, είναι μία από τις σημαντικές συνθήκες μιας συνειδητής, δηλαδή ελεγμένης, επιστημονικής πρακτικής.

Θα μπορούσαμε να παρουσιάσουμε στενογραφικά ένα παράδειγμα ενός τρόπου επικοινωνίας μεταξύ αντιτιθέμενων θεωριών που επιχειρήσε ο Bourdieu προωθώντας την κοινωνιολογική σκέψη: σκεπτόμενος «μαζί με και ενάντια προς», όπως χαρακτηριστικά λέει, τον Marx, τον Weber και τον Durkheim έκανε δυνατή, χάρις σε μία ριζοσπαστική αμφισβήτηση η οποία οδήγησε στην αρχή του φαινομενικού ανταγωνισμού τους, μία σύνθεση αντιτιθέμενων θεωριών και συγγραφών⁴⁷. Ενάντια στη συνήθη παλινδρόμηση του μαρξισμού προς τον οικονομισμό, ο οποίος δεν γνώριζε παρά την οικονομία, με τη στενή έννοια της καπιταλιστικής οικονομίας, ως καθοριστικό παράγοντα εξήγησης της «τάξης πραγμάτων», ο Max Weber επέκτεινε την οικονομική ανάλυση (με τη γενικευμένη της έννοια) σε χώρους που συνήθως ήταν εγκαταλελειμμένοι από την οικονομία, όπως στον χώρο της θρησκείας, ορίζοντας την εκκλησία ως κάτοχο του μονοπωλίου της χειραγώγησης des biens de salut. Κατά τον Pierre Bourdieu, ο Weber προτείνει έναν ριζοσπαστικό ματεριαλισμό ο οποίος αναζητά τους οικονομικούς καθορισμούς (με την πιο γενική έννοια) σε χώρους όπου βασιλεύε η ιδεολογία της «ανιδιοτέλειας», όπως η τέχνη και η θρησκεία.

Το ίδιο έκανε με την έννοια της νομιμοποίησης. Ο Marx, δημιουργώντας μία ρήξη με την καθημερινή παράσταση του κοινωνικού κόσμου, κατέδειξε πως οι «μαγικές σχέσεις», όπως για παράδειγμα αυτή του πατερναλισμού, κρύβουν σχέσεις εξουσίας. Ο Weber, από την άλλη, υπενθυμίζει πως η ένταξη στον κοινωνικό κόσμο συνεπάγεται ένα μέρος αναγνώρισης της νομιμότητας. Ο Bourdieu κράτησε την πρόταση του Marx που έθετε την αντικειμενική αλήθεια του κόσμου ως σχέση εξουσιών αλλά εισήγαγε στο υπόδειγμα του Marx την υποκειμενική αλήθεια του κοινωνικού κόσμου χάρις στην οποία ο κοινωνικός κόσμος συνεχίζει να λειτουργεί. Κατά τον Pierre Bourdieu η υποκειμενική παράσταση του κοινωνικού κόσμου ως νόμιμη αποτελεί μέρος της πλήρους αλήθειας αυτού του κόσμου αφού, αν ο κοινωνικός κόσμος δεν αναγνωριζόταν σε κάποιο βαθμό ως νόμιμος, δεν θα μπορούσε να λειτουργήσει⁴⁸.

Και μπορούμε έτσι να περάσουμε εύκολα σ' έναν άλλο καταστροφικό ανταγωνισμό ο οποίος διαιρεί τεχνητά την κοινωνική επιστήμη και τον οποίο η θεωρία της αντικειμενικότητας του Bourdieu καταφέρνει να ξεπεράσει: αυτή που αντιπαράθετει τον αντικειμενικό με τον υποκειμενικό τρόπο γνώσης, οι οποίοι, μέσω των ανθρωπολογικών θεωριών που εμπλέκουν σιωπηρά όταν ενεργοποιούνται στο χώρο της μελέτης του κοινωνικού κόσμου, προσφέρουν τη βάση για τη συγκρότηση των θεωρητικών αρχών σε δύο αντίστοιχες ανταγωνιστικές μορφές της κοινωνικής επιστήμης, αυτήν της κοινωνικής φυσικής και αυτήν της κοινωνικής φαινομενολογίας.

Για να κατανοήσουμε την τομή που επιχειρεί ο P. Bourdieu στη θεωρία της κοινωνιολογικής γνώσης, πρέπει να αναλύσουμε τη θεωρία της πρακτικής που προτάσσει: «Η θεωρία της πρακτικής που ενεργοποιούν οι επιστήμες του ανθρώ-

που, συχνότερα σιωπηλή, όταν πρέπει να εξηγήσουν την οικονομία των πρακτικών, δηλαδή την ενυπάρχουσα στις πράξεις λογική και το αντικειμενικό νόημα των έργων και των θεσμών, αμφιταλαντεύεται πέραν των διαφορών μεταξύ των θεωρητικών παραδόσεων, μεταξύ του μηχανικισμού και μιας γενικά διανοητιστικής εκδοχής της τελολογίας. Αν δεν αναγνωρίζουμε τίποτε άλλο παρά διαφορετικές παραλλαγές της ορθολογιστικής δράσης ή της μηχανικής αντίδρασης σε μια απόφαση τέτοια όπως είναι ο περιορισμός της τιμής που έχει διαμορφωθεί μηχανικά από την αγορά, απαγορεύουμε στον εαυτό μας να κατανοήσει τη συγκεκριμένη λογική όλων των δράσεων που είναι λογικές χωρίς να είναι προϊόν ενός προμελετημένου σχεδίου ή, ακόμη περισσότερο, ενός ορθολογιστικού υπολογισμού, εμφορούμενες από ένα είδος αντικειμενικής σκοπιμότητας χωρίς να είναι συνειδητά οργανωμένες σε σχέση μ' έναν σκοπό ρητά ορισμένο, κατανοητές και συνεκτικές χωρίς να προέρχονται από μία ευφυή πρόθεση και μια ενσυνείδητη απόφαση, προσαρμοσμένες στο μέλλον χωρίς να είναι το προϊόν ενός προτάγματος ή ενός σχεδίου»⁴⁹. Η αρχή της ιστορικής δράσης, κατά τον P. Bourdieu, δεν βρίσκεται ούτε στη συνείδηση ούτε στα πράγματα, αλλά μέσα στη σχέση μεταξύ των δύο καταστάσεων του κοινωνικού: δηλαδή της αντικειμενοποιημένης ιστορίας και της ενσωματωμένης ιστορίας, με τη μορφή συστημάτων μόνιμων διαθέσεων, των έξεων.

Οι έξεις, σύμφωνα με το εννοιολογικό πλαίσιο του Bourdieu, είναι προϊόντα των εξαρτήσεων που συνδέονται με μια ιδιαίτερη τάξη συνθηκών υπάρξεως, δηλαδή διαρκή και μεταθέσιμα συστήματα διαθέσεων, δομημένες δομές προδιατεθειμένες να λειτουργούν σαν δομοποιητικές δομές, σαν αρχές που δημιουργούν και οργανώνουν πρακτικές και παραστάσεις, οι οποίες μπορούν να προσαρμοστούν στον στόχο τους χωρίς να υποτίθεται μια συνειδητή στόχευση των σκοπών και η ενεργός κυριαρχία των απαραίτητων διεργασιών για την επίτευξή τους. «Η έξις, προϊόν της ιστορίας, παράγει ατομικές και συλλογικές πρακτικές και, άρα, παράγει ιστορία, σύμφωνα με τα σχήματα που εγκυμονούνται από την ιστορία: εξασφαλίζει την ενεργητική παρουσία των παρελθουσών εμπειριών οι οποίες, αφού αποθηκευτούν σε κάθε οργανισμό με τη μορφή των σχημάτων αντίληψης, σκέψης και δράσης, τείνουν με μεγαλύτερη βεβαιότητα απ' όλους τους αυστηρούς και ρητούς κανόνες να εγγυηθούν την ομοιομορφία των πρακτικών και τη συνέχειά τους μέσα στον χρόνο»⁵⁰. Κοντολογίς, χωρίς να μπορούμε στις λεπτομέρειες της θεωρίας της έξεως, πράγμα που κάναμε αλλού⁵¹, η έξις, σύστημα γενετήριων σχημάτων, μόνιμων διαθέσεων (και άρα προ-διαθέσεων: «Ήθος ανθρώπων δαίμων», έλεγε ο Ηράκλειτος), επιτρέπει την ελεύθερη παραγωγή όλων των σκέψεων, των αντιλήψεων και των δράσεων οι οποίες εγγράφονται στα συμφυή όρια των ιδιαίτερων συνθηκών της παραγωγής της και μόνο μέσα σ' αυτά: σύστημα διαθέσεων για την πρακτική, η έξις είναι ένα αντικειμενικό θεμέλιο κανονικών συμπεριφορών, άρα της κανονικότητας των συμπεριφορών, και αν κάποιος μπορεί να προβλέψει τις πρακτικές,

είναι γιατί η έξις είναι αυτή που κάνει τους φορείς της να συμπεριφέρονται κατά έναν ορισμένο τρόπο σε ορισμένες περιστάσεις.

Τα σχήματα αντίληψης και εκτίμησης στα οποία μία ομάδα εναποθέτει τις θεμελιώδεις δομές της και τα σχήματα έκφρασης, χάρις στα οποία της εξασφαλίζει μια αρχή αντικειμενοποίησης και, κατ' επέκταση, μια ενδυνάμωση, παρεμβάλλονται, σύμφωνα με τον P. Bourdieu, ευθύς εξ αρχής ανάμεσα στο άτομο και το σώμα του. Και είναι αναγκαίο, για να κατανοήσουμε τη λογική της πρακτικής, όπως τη θεωρεί ο P. Bourdieu, να αναφερθούμε στον ρόλο που κατέχει το σώμα μέσα στη θεωρία της πρακτικής αίσθησης (και για να καταλάβουμε έμμεσα γιατί «μαθηματικοί λόγοι ουκ έχουσιν ήθος», όπως έλεγε ο Αριστοτέλης).

Σύμφωνα με τον P. Bourdieu, «η πρακτική πίστις δεν είναι μια “κατάσταση ψυχής”. ή, ακόμη λιγότερο, ένα είδος αποφασιστικής ένταξης σ' ένα σώμα δογμάτων και θεσμοποιημένων θεωριών (“των πεποιθήσεων”), αλλά, αν επιτρέπεται η έκφραση, μία “κατάσταση σώματος”. Η πρωταρχική δόξα είναι αυτή η σχέση άμεσης ένταξης που εδραιώνεται στην πρακτική ανάμεσα σε μια έξι και στο πεδίο στο οποίο εντάσσεται, αυτή η βουβή πείρα του κόσμου που παρέχει σαν αυτονόητη η πρακτική αίσθηση. Η πίστη σε πράξεις, εγχαραγμένη από τις πρωτογενείς μαθητείες οι οποίες, σύμφωνα με μια λογική τυπικά πασκαλική, αντιμετωπίζουν το σώμα ως ένα ενθύμημα, ως ένα αυτόματο “που εμπεριέχει το πνεύμα χωρίς να το σκέπτεται” και συγχρόνως ως αποθήκη όπου φυλάσσονται οι πολυτιμότερες αξίες, είναι η κατ' εξοχήν μορφή αυτού του είδους “τυφλής ή ακόμη συμβολικής σκέψης” (*cogitatio caeca vel symbolica*) για την οποία ομιλεί ο Leibniz, αναλογιζόμενος κατ' αρχήν την άλγεβρα και η οποία αποτελεί το προϊόν διαθέσεων σχεδόν σωματικών, τελεστικών σχημάτων, ανάλογων προς τον ρυθμό ενός στίχου του οποίου έχουμε χάσει τις λέξεις ή προς τη λογική ακολουθία μιας ομιλίας που αυτοσχεδιάζεται, μεταθεσίμων τρόπων, κόλπων, τρικ, τεχνασμάτων ή πονηριών παραγομένων ως συνέπεια της μεταφοράς αναρίθμητων πρακτικών μεταφορών, χωρίς αμφιβολία περίπου τόσο “κενών από αντίληψη και αισθήματα” όσο και οι “κωφές σκέψεις” του αλγεβριστή»⁵². Με άλλα λόγια, το σώμα, αυτή η ιδιότυπη εστία δύναμης, είναι γεμάτο από «ναρκωμένες προσταγές». Η εφαρμογή θεμελιωδών σχημάτων στο ίδιο το σώμα αποτελεί αναμφίβολα μια από τις προνομιούχες περιπτώσεις των ενσωματώσεων των σχημάτων, «και δε θα καταλήγαμε να απαριθμούμε τις αξίες που έχουν γίνει ένα σώμα με τη μετουσίωση που επιχειρεί η λαθραία πειθώ μιας σιωπηρής παιδαγωγικής, ικανής να εγχαράξει μια ολόκληρη κοσμολογία, μια ηθική, μια μεταφυσική, μια πολιτική, διαμέσου εντολών τόσο ασήμαντων όπως “στάσου όρθιος” ή “μην κρατάς το μαχαίρι σου με το αριστερό χέρι” και να εγγράφει στις πλέον ασήμαντες φαινομενικά λεπτομέρειες της διαγωγής, της συμπεριφοράς ή των σωματικών και λεκτικών τρόπων τις θεμελιώδεις αρχές του πολιτισμικού αυθαιρέτου, τοποθετημένες, έτσι, έξω από τα όρια της συνείδησης και της διασάφησης»⁵³. Καταλαβαίνουμε καλύτερα γιατί η σχέση με

το σώμα, θεμελιώδης διάσταση της έξεως («που είναι αναπόσπαστη από μια σχέση με τη γλώσσα και τον Χρόνο», όπως το σημειώνει ο P. Bourdieu), δεν περιορίζεται σε μια «εικόνα του σώματος, δηλαδή από μια υποκειμενική αναπαράσταση που θα αποτελείτο από την αναπαράσταση του σώματος που παράγουν και αποδίδουν οι άλλοι... κυρίως διότι η διαδικασία κτήσεως, «πρακτική μίμησης (μιμητισμού) η οποία ως προσποίηση, εμπλέκοντας μια καθολική σχέση συνταύτισης, δεν είναι παρά μια απομίμηση προϋποθέτοντας τη συνειδητή προσπάθεια για την αναπαραγωγή μιας πράξης, μιας ομιλίας ή ενός αντικειμένου σαφώς ορισμένου ως πρωτόπου, και η διαδικασία αναπαραγωγής η οποία, ως πρακτική επανενεργοποίηση, αντιτίθεται τόσο σε μια ανάμνηση όσο και σε μια γνώση, τείνουν να ολοκληρωθούν χωρίς να φτάνουν στο επίπεδο της συνείδησης και της έκφρασης, άρα της ανασκοπικής απόστασης που προϋποθέτουν»⁵⁴. Μπορούμε να κατανοήσουμε τώρα γιατί θεωρεί ο P. Bourdieu πως αυτό που έχει μαθευτεί δια του σώματος δεν είναι κάτι που έχουμε, σαν μια γνώση που μπορούμε να την κρατήσουμε και να την προβάλλουμε, αλλά κάτι που είμαστε, και άρα πως οι δομές που συμβάλλουν στην κατασκευή του κόσμου των αντικειμένων κατασκευάζονται μέσα στην πρακτική ενός κόσμου αντικειμένων κατασκευασμένων σύμφωνα με τις ίδιες δομές. «Αυτό το “υποκείμενο”, γεννημένο από τον κόσμο των αντικειμένων δεν υψώνεται ως υποκειμενικότητα έναντι μιας αντικειμενικότητας: ο αντικειμενικός κόσμος είναι φτιαγμένος από αντικείμενα που είναι προϊόν σειράς δομημένων διεργασιών “αντικειμενοποίησης”, σύμφωνα με τις ίδιες τις δομές που του εφαρμόζει η έξις»⁵⁵.

Κοντολογίς, η πρακτική αίσθηση, η λεγόμενη «αισθητηριακή» αντίληψη, κοινωνική αναγκαιότητα που έγινε φύση, έχοντας μετατραπεί σε κινητήριο σχήμα και σε σωματικό αυτοματισμό, είναι αυτή που κάνει ώστε οι πρακτικές να είναι λογικές, δηλαδή να εμφορούνται από έναν κοινό νου.

Έτσι, η ιδέα της λογικής των πρακτικών, όπως την εννοεί ο P. Bourdieu, δηλαδή η ιδέα της πρακτικής λογικής, «λογική καθεαυτή», χωρίς συνειδητό στοχασμό ή λογικό έλεγχο, δεν έχει να κάνει με τη λογική λογική αυτή η παράδοξη λογική είναι η λογική κάθε πρακτικής ή, καλύτερα, κάθε πρακτικής αίσθησης. Δεν είναι εύκολο να μιλήσουμε για την πρακτική παρά με αρνητικό τρόπο και προπάντων να μιλήσουμε γι' αυτό που, φαινομενικά, έχει πιο μηχανικό, πιο αντίθετο προς τη λογική της σκέψης και του λόγου. (...) Πρέπει ν' αναγνωρίσουμε στην πρακτική μια λογική που δεν είναι αυτής της λογικής, για ν' αποφύγουμε να της ζητήσουμε περισσότερη λογική απ' όση μπορεί να δώσει και να καταδικαστούμε έτσι ώστε να της αποσπάσουμε ασυναρτησίες είτε να της επιβάλουμε μια αναγκαστική συνοχή. Η ανάλυση των διαφόρων χαρακτηριστικών, στενά αλληλεξαρτημένων άλλωστε απ' αυτό που μπορούμε ν' αποκαλέσουμε φαινόμενο θεωρητικοποίησης (effet de théorisation), (αναγκαστικός συγχρονισμός του διαδοχικού και τεχνητή ολοποίηση, ουδετεροποίηση των λειτουργιών, και υποκατάσταση

του συστήματος των προϊόντων στο σύστημα των αρχών παραγωγής κ.λπ.), προκαλεί την εμφάνιση, σε αρνητικό, ορισμένων από τις ιδιότητες της λογικής της πρακτικής, που διαφεύγουν εξ ορισμού κατά τη θεωρητική σύλληψη. Αυτή η πρακτική λογική —με τη διπλή έννοια του όρου— δεν μπορεί να οργανώσει όλες τις σκέψεις, τις αντιλήψεις και τις δράσεις μέσω κάποιων γενετήριων αρχών στενά συνδεδεμένων μεταξύ τους και με τη συγκρότηση ενός «όλου» πρακτικά ολοκληρωμένου, επειδή όλη η οικονομία της, που στηρίζεται στην αρχή της οικονομικής λογικής, προϋποθέτει τη θυσία της ακρίβειας προς όφελός της απλότητας και της γενικότητας και επειδή βρίσκει στην «πολυθεσία» τις προϋποθέσεις της καλής χρήσης της πολυσημίας. Αυτό σημαίνει ότι τα συμβολικά συστήματα οφείλουν την πρακτική συνοχή τους, δηλαδή την ενότητά τους και τις κανονικότητές τους, αλλά και την ασάφεια και τις αρρυθμίες τους και ιδίως τις ασάφειές τους —και τις μεν και τις δε εξίσου αναγκαίες, γιατί είναι εγγεγραμμένες στη λογική της γέννησής τους και στον τρόπο λειτουργίας τους— στο γεγονός ότι αποτελούν προϊόν πρακτικών που δεν μπορούν να εκτελέσουν τις πρακτικές λειτουργίες τους παρά στο μέτρο που εμπλέκουν, στην πρακτική κατάσταση, αρχές που δεν είναι μόνο συνεκτικές, δηλαδή ικανές να δημιουργήσουν πρακτικές εγγενώς συνεκτικές και συγχρόνως εναρμονιζόμενες με τις αντικειμενικές συνθήκες, αλλά και πρακτικές, με την έννοια ότι είναι «βολικές» (commode), δηλαδή εύχρηστες και ευπρόσιτες, επειδή υπακούουν σε μια λογική πτωχή και οικονομική»⁵⁶. Με άλλα λόγια, η πρακτική αίσθηση «επιλέγει» αντικείμενα και πράξεις και κατ' επέκταση ορισμένα από τα χαρακτηριστικά τους (και, κρατώντας αυτά που καθορίζουν τι πρέπει να γίνει σε μια δεδομένη κατάσταση, διακρίνει ιδιότητες που είναι κατάλληλες και άλλες που δεν είναι) μέσα στη «λογική του περίπου και του ασαφούς» «κυριευμένη απ' αυτό περί του οποίου πρόκειται, ολοκληρωτικά παρούσα στο παρόν και στις πρακτικές λειτουργίες που ανακαλύπτει με τη μορφή αντικειμενικών δυνατοτήτων: η πρακτική αποκλείει την επιστροφή στον εαυτό της (δηλαδή στο παρελθόν) αγνοώντας τις αρχές που την υπαγορεύουν και τις δυνατότητες που περικλείει και τις οποίες δεν μπορεί ν' ανακαλύψει παρά με το να τις κινητοποιεί, δηλαδή με το να τις ξεδιπλώνει μέσα στον χρόνο»⁵⁷.

Με λίγα λόγια, θα μπορούσαμε να πούμε πως η θεωρία της πρακτικής που προτείνει ο P. Bourdieu γεννιέται κατά ένα μέρος από την απάντηση που δίνει στην ερώτηση «πώς οι πρακτικές μπορούν να προσανατολίζονται σε σχέση με σκοπούς χωρίς να οδηγούνται συνειδητά σ' αυτούς τους σκοπούς ή εξαιτίας της υποταγής σ' έναν κανόνα»⁵⁸. Η έννοια της έξεως κατασκευάστηκε από τον P. Bourdieu για ν' απαντήσει σ' αυτό το πρόβλημα. Η έξις, «αυτός ο εσωτερικός ορίζοντας» που μας οδηγεί (όπως έλεγε ο Husserl), το προϊόν της ενσωμάτωσης της αντικειμενικής αναγκαιότητας, διαρκή και μεταθέσιμα συστήματα διαθέσεων ή, καλύτερα, τα γενετήρια σχήματα, ως πρακτική αίσθηση, όπως σημειώνει ο P. Bourdieu, ως αίσθηση του παιχνιδιού, δηλαδή το ενσωματωμένο κοινωνικό παιχνίδι, παράγει πρακτι-

κές που είναι λογικές μιας πρακτικής λογικής, δηλαδή μιας λογικής αναγκαίας και ικανής για την πρακτική. Γενετήριος αυθορμητισμός που βεβαιώνεται μέσα στην αυτισχεδιασμένη αντιμετώπιση των καταστάσεων, η έξις υπακούει στην πρακτική λογική, αυτήν του ασαφούς και του περίπου, που καθορίζει την κοινή σχέση με τον κόσμο, αυτή τη «φυσική στάση» για την οποία μιλούσε ο Humbert και στη συνέχεια ο A. Schütz. Έτσι εξηγείται το γεγονός ότι οι συμπεριφορές που γεννά η έξις δεν έχουν την όμορφη κανονικότητα των συμπεριφορών που παράγονται από μια νομοθετική αρχή.

Γι' αυτόν το λόγο ο κοινωνιολόγος πρέπει να μεταθέσει την προσοχή του από το έργο στην ενέργεια, όπως λέει ο P. Bourdieu, χρησιμοποιώντας τη διάκριση του Wilhelm von Humboldt, από τα αντικείμενα ή τις συμπεριφορές στην αρχή της παραγωγής τους, από «την πραγματοποιημένη μεταφορά, τετελεσμένο γεγονός και νεκρό γράμμα (α.β.γ.δ.) που εξετάζει η αντικειμενιστική ερμηνευτική, στην αναλογική πρακτική ως μεταφορά σχημάτων που διενεργεί η έξις πάνω στη βάση κεκτημένων ισοδυναμιών, διευκολύνοντας τη δυνατότητα υποκατάστασης μιας αντίδρασης από μια άλλη και επιτρέποντας τον έλεγχο, μ' ένα είδος πρακτικής γενίκευσης, όλων των ιδίου τύπου προβλημάτων που μπορούν ν' ανακύψουν σε νέες καταστάσεις»⁵⁹. Καταλαβαίνουμε γιατί πρέπει, όπως το προτείνει ο P. Bourdieu, ν' ανασυγκροτήσουμε το κοινωνικά συγκροτημένο σύστημα των αδιαχώριστα γνωστικών και αποτιμητικών δομών που οργανώνουν την αντίληψη του κόσμου και τη δράση μέσα στον κόσμο, σύμφωνα με τις αντικειμενικές δομές μιας καθορισμένης κατάστασης του κοινωνικού κόσμου («Το στίλ δεν είναι ζήτημα τεχνικής αλλά θέασης», έλεγε ο Proust). «Αν οι πρακτικές και οι τελετουργικές παραστάσεις είναι πρακτικά συνεκτικές, είναι γιατί αποτελούν το προϊόν συνδυαστικού τρόπου λειτουργίας ενός μικρού αριθμού γενετηρίων σχημάτων ενωμένων με σχέσεις πρακτικής δυνατότητας υποκατάστασης, δηλαδή ικανών να παράγουν αποτελέσματα ισοδύναμα από την άποψη των "λογικών" απαντήσεων της πρακτικής. Αν η συστηματικότητα αυτή παραμένει ασαφής και κατά προσέγγιση, είναι γιατί τα σχήματα αυτά δεν μπορούν να λάβουν τη σχεδόν καθολική εφαρμογή που τους έχει δοθεί παρά επειδή λειτουργούν στην πρακτική κατάσταση, δηλαδή χωρίς να φτάνουν στην επεξήγηση και, κατά συνέπεια, έξω από κάθε έλεγχο και σε σχέση με πρακτικούς σκοπούς κατάλληλους να τους επιβάλουν και να τους παράσχουν μια αναγκαιότητα η οποία δεν είναι αυτής της λογικής»⁶⁰.

Έτσι, η συνοχή που παρατηρούμε σ' όλα τα προϊόντα της εφαρμογής των ιδίων σχημάτων σκέψης και δράσης δεν έχει άλλο θεμέλιο παρά τη συνοχή που οι συστατικές γενετήριες αρχές της έξεως αυτής οφείλουν στις κοινωνικές δομές των οποίων αποτελούν το προϊόν και τις οποίες τείνουν να αναπαράγουν «από μετασχηματισμένη και παραγνωρισμένη μορφή», εισάγοντάς τες στη δομή ενός συστήματος συμβολικών σχέσεων. «Είναι πράγματι διαμέσου της λειτουργίας η οποία, μέσα στην περίπλοκη σχέση ανάμεσα σ' έναν τρόπο παραγωγής και σ' έναν

τρόπο αντίληψης σχετικά αυτόνομο, βρίσκεται παραχωρημένη στην αδιάσπαστα τεχνική και τελετουργική πρακτική, και διαμέσου των τελεστικών σχημάτων τα οποία έχουν ενεργοποιηθεί για να τη συμπληρώσουν, που βρίσκεται πρακτικά επιτελεσμένη, σε κάθε πρακτική, και όχι σε κάποια "συνάρθρωση" μεταξύ των συστημάτων, η σχέση ανάμεσα στις οικονομικές συνθήκες και τις συμβολικές πρακτικές»⁶¹.

Με άλλα λόγια, επειδή η αρχή της δομοποιητικής δραστηριότητας των κοινωνικών φορέων δεν είναι, όπως το θέλει ο αντιγενετικός και νοησιαρχικός ιδεαλισμός, ένα σύστημα καθολικών μορφών και κατηγοριών, αλλά ένα σύστημα ενσωματωμένων σχημάτων τα οποία, συγκροτούμενα στη διάρκεια της συλλογικής ιστορίας, αποκτώνται στη διάρκεια της ατομικής ιστορίας και λειτουργούν «στην πρακτική κατάσταση και για την πρακτική», γι' αυτόν το λόγο, η κοινωνιολογία οφείλει να περιγράψει την κοινωνική γέννηση των αρχών κατασκευής και να αναζητήσει μέσα στον κοινωνικό κόσμο το θεμέλιο αυτών των αρχών, χωρίς να ξεχνά πως οι πρακτικές ταξινομήσεις είναι πάντοτε υποταγμένες σε πρακτικές λειτουργίες και προσανατολισμένες προς την παραγωγή κοινωνικών επιδράσεων: «Κοντολογία, αυτό που ενδιαφέρει, εδώ όπως κι αλλού, είναι να ξεφύγουμε από τη διάζευξη ανάμεσα στην "αποφεναικιστική" καταγραφή των αντικειμενικών κριτηρίων και τη φεναικισμένη και φεναικιστική επικύρωση των παραστάσεων και των θελήσεων, έτσι ώστε να συνδέσουμε όσα είναι συνδεδεμένα στην πραγματικότητα: οι αντικειμενικές, δηλαδή ενσωματωμένες ή αντικειμενοποιημένες κατατάξεις, ενίοτε υπό θεσμική μορφή (όπως οι νομικές οριοθετήσεις), και η πρακτική σχέση, κατά τη δράση της είτε κατά την παράστασή της, μ' αυτές τις κατατάξεις και ιδιαίτερα οι ατομικές και οι συλλογικές στρατηγικές (...) με τις οποίες οι φορείς αποβλέπουν να τις θέσουν στην υπηρεσία των υλικών ή συμβολικών συμφερόντων τους, ή να τις διατηρήσουν και να τις μετασχηματίσουν» ή ακόμα οι αντικειμενικές σχέσεις δυνάμεων, υλικές και συμβολικές, και τα πρακτικά (δηλαδή τα ενδιαθέτα, συγκεχυμένα και λίγο-πολύ αντιφατικά) σχήματα, χάρις στα οποία οι φορείς κατατάσσουν τους άλλους φορείς και αποτιμούν τη θέση τους μέσα σε τούτες τις αντικειμενικές σχέσεις, και ταυτόχρονα τις συμβολικές στρατηγικές παραστάσεις και αναπαραστάσεις των ίδιων των υποκειμένων που αντιτίθενται στις κατατάξεις και αναπαραστάσεις που οι άλλοι τους επιβάλλουν»⁶².

Σινοπτικά, η θεωρία της πρακτικής του P. Bourdieu μας επιτρέπει να κατανοήσουμε πως η τομή που οφείλει να επιχειρήσει ο κοινωνιολόγος με τον υποκειμενισμό, ο οποίος, αντιτιθέμενος στην «αποατομικοποίηση του υποκειμένου»⁶³, αναγνωρίζει μόνο τον ενεργό χαρακτήρα της γνώσης, πρέπει να συνοδεύεται με μια δεύτερη τομή, την τομή με τον αντικειμενισμό, ο οποίος συγκροτεί τον κοινωνικό κόσμο σαν «ένα θέαμα που προσφέρεται στον παρατηρητή ο οποίος έχει μια "άποψη" στη δράση»⁶⁴: η κοινωνιολογική ανάλυση πρέπει να αποτελεί θεμέλιο των συστημάτων κατάταξης που οι φορείς εφαρμόζουν σε κάθε πράγμα αρχίζοντας απ'

αυτές τις ίδιες τις κατανομές. Μ' αυτό τον τρόπο, αν και έχει παράλληλα σαν σκοπό τη σύλληψη των α priori κοινωνικών μορφών της υποκειμενικής εμπειρίας, διαφέρει ριζικά από τις αναλύσεις που βασίζονται στην εθνομεθοδολογία οι οποίες, αν θέλετε, ασχολούνται με τη δυνατότητα των φορέων "να μορφοποιούν τις επιθυμίες τους"⁶⁵. Αναμφίβολα, οι φορείς κατασκευάζουν την κοινωνική πραγματικότητα, αναμφισβήτητα "διαχειρίζονται τις καταστάσεις της καθημερινής ζωής"⁶⁶ και παίρνουν μέρος σε αγώνες με σκοπό να επιβάλλουν την κρίση τους⁶⁷, αλλά το κάνουν πάντα με απόψεις, συμφέροντα και αρχές καθορισμένες από τη θέση που κατέχουν μέσα στον κοινωνικό κόσμο που σκοπεύουν να διατηρήσουν ή να μετασχηματίσουν⁶⁸. Γι' αυτόν το λόγο, οι διαφορές μεταξύ της "ατομιστικής" προσέγγισης⁶⁹, που υπερτονίζει τον "ενεργό χαρακτήρα του υποκειμένου" και τις παραστάσεις του (με τη διπλή έννοια του όρου θεατρικές και νοητικές), και της "ολιστικής" προσέγγισης που "υπερτιμά" την κοινωνικοποιημένη αντίληψη του ατόμου», όπως έλεγε ο Wrong⁷⁰ που προτάσσει «τον δεσποτισμό των δομών» με τη μορφή του «ολοκληρωτικού ρεαλισμού» (Piaget), για να χρησιμοποιήσουμε μια διάκριση από έναν άλλο τομέα, μεταξύ της «ευαισθησίας της φαντασίας και της ευαισθησίας της καρδιάς», όπως έλεγε ο Baudelaire, της «ζωής και της σκέψης» (Schütz), ή προϊόντα των αγκυλωμένων νοητικών αρθρώσεων, όπως θα έλεγε ο Bachelard.

Μία τελευταία αντίθεση στην οποία οφείλω να αναφερθώ, και την οποία το έργο του Pierre Bourdieu χαρακτηριστικά υπερβαίνει, είναι η αντίθεση της θεωρίας/μεθοδολογίας (-εμπειρίας).

Ο Pierre Bourdieu, σε ολόκληρο το έργο του, αντιτάχθηκε τόσο στον μεθοδολογισμό, δηλαδή στην τάση διαχωρισμού του διαλογισμού πάνω στη μέθοδο από την πραγματική χρησιμοποίηση στην καλλιέργεια της μεθόδου για την ίδια τη μέθοδο η οποία δίνει τη δυνατότητα δημιουργίας μιας ειδικής ειδικότητας, μιας μορφής ακαδημαϊσμού η οποία, αποχωρίζοντας τη μέθοδο από το αντικείμενο, περιορίζει το πρόβλημα της θεωρητικής κατασκευής του επιστημονικού αντικειμένου στην τεχνική χρησιμοποίησης δεικτών και εμπειρικών παρατηρήσεων, όσο και στη θεωρητική εργασία που γίνεται για την ίδια, δηλαδή στον θεσμό της θεωρίας ως κλειστού, μεμονωμένου και αυτοαναφορικού λεκτικού χώρου, αυτού που ο Keyneth Burke ονομάζει «λογολογία».

Η θεωρία για τον Pierre Bourdieu δεν είναι ένα είδος προφητικού ή προγραμματικού λόγου που γεννιέται από μία συγκοπή ή ένα αμάλαμα θεωριών. Αντιλαμβάνεται την επιστημονική θεωρία σαν ένα *modus operandi*, μian επιστημονική έξι, δηλαδή ένα πρόγραμμα αντίληψης και δράσης που εκτυλίσσεται μόνο μέσα στην εμπειρική εργασία όπου πραγματοποιείται. Μία τέτοια αντίληψη βέβαια συνεπάγεται την παραίτηση από τη φετιχιστική φιλαρέσκεια των θεωρητικιστικών θεωρητικών.

Σύμφωνα με τον Pierre Bourdieu η αντίθεση μεταξύ της εμπειρικής έρευνας

χωρίς θεωρία η οποία, μέσω της μεθοδολογικής απαγόρευσης, ευνοεί την «αυστηρότητα χωρίς φαντασία» του υπερ-εμπειρικού θετικισμού, και της θεωρίας χωρίς αντικείμενο η οποία, μέσω του εννοιολογικού φетиχισμού, ευνοεί την «όραση χωρίς αυστηρότητα» της κοινωνικής φιλοσοφίας, βρίσκει την αρχή της στον κοινωνικό καταμερισμό της επιστημονικής εργασίας. Η αντίθεση αυτή εγγράφεται στις νοητικές και θεσμικές δομές του κοινωνιολογικού επαγγέλματος, θεμελιώνεται στην κατανομή πόρων, θέσεων εργασίας και αρμοδιοτήτων, γι' αυτό συχνά οι εργασίες που ονομάζονται «θεωρητικές» ή «μεθοδολογικές» δεν είναι παρά δικαιολογητικές ιδεολογίες μιας ειδικής μορφής επιστημονικής αρμοδιότητας. Κοντολογίς, το σύνολο των εργασιών του Pierre Bourdieu καθιστά σαφές ότι κάθε ερευνητικό ενέργημα είναι ταυτόχρονα εμπειρικό, αφού αντιμετωπίζει σφαίρες παρατηρήσιμων φαινομένων, και θεωρητικό, αφού εμπλέκει απαραίτητα υποθέσεις που αφορούν τις δομές οι οποίες υπαγορεύουν τις σχέσεις που η παρατήρηση επιζητεί να συλλάβει⁷¹.

Μπορούμε να αναφέρουμε πολλά παραδείγματα από το έργο του Bourdieu τα οποία καταδεικνύουν την προσπάθειά του να αποθεμελιώσει την κυρίαρχη παράσταση του καταμερισμού της επιστημονικής εργασίας και κυρίως την πολυπόικλη συμβολή στην κοινωνιολογία της στατιστικής παραγωγής⁷². Με την πεποίθηση πως είναι μάταιο να διακρίνουμε τη «μέτρηση» ενός φαινομένου από την ανάλυσή του ή την ερμηνεία του, προσπάθησε να συμβάλει στη συγκρότηση μιας αληθινής «κοινωνιολογίας» του ντοκουμέντου, καθιστώντας το κοινωνικό γεγονός και όχι μόνο πληροφορία πάνω στα κοινωνικά γεγονότα: Οι μελέτες του πάνω στην ανεργία, όπου έδειξε πως η απασχόληση και η ανεργία συλλαμβάνονται διαμέσου της μεσολάβησης της σχέσης με την εργασία⁷³, οι μελέτες του πάνω στις στρατηγικές αναπαραγωγής των ομάδων, όπου έδειξε πως μια κοινωνιολογική μελέτη των πρακτικών που αφορούν τη γονιμότητα θα έπρεπε να εγγράφεται στο πλαίσιο μιας κοινωνιολογίας της σχέσης με το σώμα και της σχέσης με το μέλλον και, κατ' επέκταση, πως η διερώτηση πάνω στις πρακτικές γονιμότητας που ενεργοποιούν οι διάφορες έρευνες βασίζεται πάνω στην άρρητη υπόθεση της καθολικότητας μιας σχέσης θεμελιωμένης πάνω στον υπολογισμό⁷⁴, οι μελέτες του πάνω στις διάφορες κοινωνιολογικές ομάδες, δείχνοντας πως η κοινωνιολογική χρήση της πληροφόρησης πάνω στο επάγγελμα δεν οφείλει να λάβει υπόψη της την υποκειμενική σχέση με αυτή την πληροφορία μόνο για να τη διορθώσει, να αντισταθμίσει τις καταγραμμένες απαιτήσεις, αλλά για να συλλάβει την αρχή παραγωγής του επαγγέλματος ως κοινωνικό διακύβευμα, ως αντικείμενο αγώνα μεταξύ κοινωνικών ομάδων,⁷⁵ οι μελέτες του πάνω στη στατιστική επικοινωνία, δείχνοντας πως τα πρακτικά προβλήματα που τίθενται από την ενεργοποίηση στατιστικών κατηγοριών, οι οποίες μεταφράζονται μέσα στη συνθετικότητα των ορισμών τους, πως μέσα στην ευαισθησία των αποτελεσμάτων στους τρόπους έρευνας, έχουν ένα κοινωνιολογικό ενδιαφέρον στο μέτρο όπου αυτά τα προβλήματα φανε-

ρώνουν το διακύβευμα που συνδέεται με αυτές τις κατηγορίες και τους κοινωνικούς μηχανισμούς που δεν δρουν μόνο μέσα στις έρευνες αλλά μέσα σε πολλές άλλες κοινωνικές καταστάσεις⁷⁶, είναι μερικά παραδείγματα της προσπάθειας του Pierre Bourdieu να συγκροτήσει ως αντικείμενο κοινωνιολογικής μελέτης τη στατιστική παραγωγή, μέσω μιας αναστοχαστικής κοινωνιολογίας, η οποία προσπαθεί να αντικειμενοποιήσει τα εργαλεία γνώσης ως αντικείμενα γνώσης για να τα χρησιμοποιήσει ως εργαλεία έρευνας⁷⁷ και, κατ' επέκταση, να καταδείξει πως η πιο σύνθετη και αφηρημένη από τις θεωρητικές δυσκολίες δεν μπορεί να διευκρινιστεί εντελώς περὰ μόνο μέσω μιας συστηματικής παραβολής με την εμπειρική πραγματικότητα.

Χωρίς να υπάρχει εδώ ο χώρος, ούτε η πρόθεση, να αναπτύξουμε κι άλλες αντινομίες και διαδισμούς που το έργο του Pierre Bourdieu υπερέβη (όπως οικονομισμός-κουλτουραλισμός, ματεριαλισμός-ιδεαλισμός)⁷⁸, μπορούμε ήδη να αντιληφθούμε το γεγονός πως το έργο του Pierre Bourdieu προσφέρει, μέσα από την προσπάθεια ανάπτυξης της αναστοχαστικότητας ως μίας αληθινής μεθόδου εργασίας⁷⁹, ως θεμελιώδους επιστημονικής πρακτικής, ένα εργαλείο που συμβάλλει στον έλεγχο και τη συνειδητοποίηση των σφαλμάτων που εισάγει το ασυνείδητο των επιστημόνων και στην πρόοδο της γνώσης των μηχανισμών που μπορούν να αλλοιώσουν τον στοχασμό. Τα εργαλεία που παρέχει η αναστοχαστικότητα δίνουν τη δυνατότητα συγκρότησης μίας αληθινής επιστημολογίας, «δηλαδή μίας επιστημολογίας που εγκλείει τη γνώση των κοινωνικών συνθηκών μέσα στις οποίες λειτουργούν τα επιστημονικά σχήματα»⁸⁰. Υπό αυτή την έννοια, η κοινωνιολογία των κοινωνικών καθορισμών της κοινωνιολογικής πρακτικής που προτείνει ο Pierre Bourdieu είναι, όπως συμφωνεί ο ίδιος, «το μόνο δυνατό θεμέλιο μιας δυνατής ελευθερίας σε σχέση μ' αυτούς τους καθορισμούς»⁸¹.

Δε θα ήταν ίσως υπερβολή να πούμε πως για μία ενδεδειγμένη ανάγνωση του έργου του Pierre Bourdieu, θα πρέπει να γνωρίζουμε πως το πιο ιδιαίτερο χαρακτηριστικό του έργου του είναι το γεγονός ότι προσπάθησε να στρέψει τα όπλα που παράγει η κοινωνιολογία ενάντια στον ίδιο της τον εαυτό, μέσω της υιοθέτησης της άποψης της αναστοχαστικής κοινωνιολογίας. Μ' αυτό τον τρόπο, ο Pierre Bourdieu συμβάλλει στην ακύρωση της (κοινωνιολογικής) πρόζας⁸², για να δανειστούμε μία ακόμη έκφραση του Wittgenstein, δηλαδή της «εννοιολογικής σύγχυσης». Και σε κάθε περίπτωση δεν είναι δύσκολο να αντιληφθεί όποιος μελετήσει τὸ έργο του Pierre Bourdieu πως ο Bourdieu θα είχε γι' αυτό που ορισμένοι δάσκαλοι της κοινωνιολογικής σκέψης στον τόπο μας ονομάζουν κοινωνιολογική ελευθερία (μεταφράστε: η ελευθερία να λες σχεδόν το οτιδήποτε χωρίς να το επιβεβαιώνεις, δηλαδή να στοχάζεσαι την κοινωνιολογία χωρίς να την εφαρμόζεις, ή, σε μία άλλη απόδοση, η ελευθερία να «μετράς» το οτιδήποτε χωρίς να ξέρεις τι ακριβώς, δηλαδή να την εφαρμόζεις χωρίς να τη στοχάζεσαι) την ίδια γνώμη που είχε ο Kraus για την ιερή «ελευθερία του Τύπου». Ο Wittgenstein είπε

κάποτε στον Druy πως η δουλειά του ήταν να ανατρέψει τους ανίκανους ιδιοκτήτες που εκμεταλλεύονται βρομερά ακίνητα. Σήμερα που ο μαρξισμός δεν είναι πια συνταγή και εν πάση περιπτώσει δεν προσφέρει σε ορισμένους τη Θεοδικία του προνομίου τους, και, από την άλλη, ο εργαλειακός θετικισμός αρχίζει ίσως να φθίρειται, το κοινωνιολογικό έργο του Bourdieu θα μπορούσε να παίξει τον ρόλο της κακής συνείδησης των ιδιοκτητών ακινήτων που συνέβαλαν κατά ένα μέρος στην παραγωγή της μιζέριας της κοινωνιολογίας και στο επίμορφο επίπεδο της κοινωνιολογικής συζήτησης στη χώρα μας.

ΥΠΟΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Η λογική που δομεί το τμήμα αυτό της παρέμβασής μας εδράζεται στην εργασία του Pierre Bourdieu πάνω στη διακίνηση των πολιτισμικών αγαθών (βλ. Pierre Bourdieu, «Les conditions sociales de la circulation des idées», *Romanistische Zeitschrift für Literaturgeschichte*, τόμ. 14, αρ. 1-2, σσ. 1-10) γενικότερα πάνω στις εργασίες του γύρω από την κοινωνιολογική και επιστημολογική κριτική της ανάγνωσης (βλ. Pierre Bourdieu, *Ce que parler veut dire. L'économie des échanges linguistiques*, Παρίσι, Fayard, 1982, Pierre Bourdieu, *L'Ontologie politique de Martin Heidegger*, Παρίσι, Minuit, 1988, Pierre Bourdieu, «Lecture, Lecteurs, Lettrés. Littérature», στο: Pierre Bourdieu, *Choses dites*, Minuit, 1987, σσ. 132-143) και τέλος, πάνω στα αποτελέσματα μιας έρευνας σχετικά με τη διακίνηση των πολιτισμικών αγαθών στην Ευρώπη την οποία διενήργησε το 1990 το Centre de Sociologie Européenne που διευθύνει ο Pierre Bourdieu, και στην οποία λάβαμε μέρος. Η μικρή αυτή εισαγωγή στην παρέμβασή μας κρίθηκε αναγκαία για την κατάλληλη υποδοχή του μηνιματός της.

2. L. Wittgenstein: *Το μπλε και το καφέ βιβλίο*, Καρδαμίτσα, 1984.

3. Το να γνωρίζουμε τι ακριβώς επιτελούμε όταν κάνουμε επιστήμη, μας επιτρέπει, όπως το έχει αποδείξει η επιστημολογία του Bachelard, να συλλάβουμε το de facto α-νόητο, αυτό που οι κατηγορίες σκέψης μας δε μας επιτρέπουν να σκεφτούμε. Mutatis mutandis, η επιστημολογική κριτική της ανάγνωσης υποθέτει μία κοινωνιολογική ανάλυση των κοινωνικών συνθηκών των διαφόρων διανοητικών σφαλμάτων που παράγονται μέσω της ανάγνωσης. Μ' αυτό τον τρόπο δημιουργείται μία ρήξη με το «απόλυτο της αναγνωστικής μεθόδου» ως συστήματος λογοκρισίας της λογικής ανάγνωσης και περνάμε από τη σκέψη της ανάγνωσης σε μία σκέψη πάνω στην ανάγνωση, από το terminus ad quem στο terminus a quo (G. Bachelard: *Le rationalisme appliqué*, PUF, 1949). Το εγχείρημα της ανάγνωσης είναι ένα από αυτά τα κοινωνικά εγχειρήματα που καθορίζουν τη μεταφορά του έργου και του νοήματός του, του οποίου το σφάλμα δεν κατανέμεται σύμφωνα με τις καλές ή κακές προθέσεις. Οι δομικές του επιδράσεις μπορούν να ασκηθούν πέρα από κάθε συνειδητή παρέμβαση καταδεικνύοντας πως με τα καλύτερα αισθήματα μπορούμε να κάνουμε τη χειρότερη ανάγνωση, για να παραφράσουμε τον Gide.

4. P. Bourdieu, *Lecture... ό.π.*, σελ. 140.

5. P. Bourdieu, «Systèmes d'enseignement et systèmes de pensée», *Revue Internationale des Sciences Sociales*, τόμ. XIX, αρ. 3, 1967, σσ.367-388 και P. Bourdieu, J.-C. Passeron, *La Reproduction. Eléments pour une théorie du système d'enseignement*, Minuit, 1971.

6. Μία ιστορία σ' αυτή την προοπτική θα συνοδευόταν από μία ιστορία των διανοητικών σχημάτων, των προγραμμάτων, των παιδαγωγικών μεθόδων, των οικολογικών συνθηκών μέσα στις οποίες πραγματοποιείται η παιδαγωγική δράση, των τύπων και των θεμάτων άσκησης, των ρητορικών σχημάτων

και ακόμη των περιρχιών των διανοητικών δραστηριοτήτων (ανάλογα με τον βαθμό τυποποίησης, κρυσθλοποίησης, αφορισθής και γενικότητας), των περιρχιών των ακαδημαθικών επισθήμων κ.ά.

7 P. Bourdieu, «Les conditions...», όπ., σελ. 8.

8 I. Wittgenstein, Φιλοσοφικά Έρευνες, Παπαζήσης, 1977.

9 T. Todorov, *Nous et les autres*, Seuil, 1988.

10. Η επιλογή των κριτηρίων βασίσθηκε στη σύλληψη της έως τώρα κοινωνικής εικόνας του έργου του P. Bourdieu στην Ελλάδα, όπως καταγράφηκε σε μία υπό εξέλιξη έρευνα που διεξάγουμε με θέμα «Η διεθνής διακίνηση των πολιτισθικών αγαθών: Η περίπτωση της υποδοχής του έργου του Pierre Bourdieu στην Ελλάδα» και στη μελέτη των αρχών δόμησης του ελληνικού κοινωνιολογικού πεδίου (βλ. N. Ραπαγοτοπούλος, M. Vidali, *Le champ sociologique grec: un champ en voie de constitution*, υπό δημοσίευση). Και σε κάθε περίπτωση, δεδομένων των συνθηκών παραγωγής αυτού του λόγου, η κρυσθλοποίησή μας ήταν να παράσχουμε παράλληλα με το «μήνυμα» και τον κώδικα της «διασάφησης» του.

11. Νίκος Παναγιωτόπουλος, «Εισαγωγή στο έργο του Pierre Bourdieu», στο: Πιερ Μπουρντιέ, *Μικροκόσμοι, Τρεις μελέτες πεδίου*. Επιμέλεια-μετάφραση Νίκος Παναγιωτόπουλος, Δελφίνι, 1992, σσ. 7-76. Νίκος Παναγιωτόπουλος, «Από τον κανόνα στις στρατηγικές και από το υποκείμενο στον δρώντα φορέα», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Έρευνών*, τ. 72, 1989, σσ. 123-141, και Νίκος Παναγιωτόπουλος, «Η θεωρία της πρακτικής του Pierre Bourdieu», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Έρευνών*, τ. 78, 1990, σσ. 32-65.

12. Βλ. μεταξύ πολλών άλλων P. Bourdieu, *La Distinction, critique sociale du jugement*, Minuit, 1979, και Pierre Bourdieu, «Espace social et pouvoir symbolique» στο: Pierre Bourdieu, *Choses dites*, Minuit, 1987, σσ. 147-166.

13. Μία θεμελιώδης ιδέα η οποία διέπει όλο το επισθμονικό έργο του Pierre Bourdieu (και η οποία διατυπώθηκε από τις πρώτες του εργασίες -βλ. το κεφάλαιο «Sociologie de la connaissance et epistémologie» στο: Pierre Bourdieu, J.-C. Chamboredon, J.-C. Passeron, *Le métier de sociologue*, Mouton, 1968, σσ. 95-106) είναι πως οι διαιρέσεις σε επισθμονικούς τομείς, όταν αυτές θεμελιώνονται τόσο στην αντικειμενικότητα, υπό μορφή σχολών, τμημάτων, πτυχίων όσο και στην υποκειμενικότητα, λειτουργούν ως λογοκρίτες οι οποίες απαγορεύουν αναγκαίες συσχετίσεις, απαραίτητες για τον επισθμονικό λόγο, δηλαδή απαγορεύουν στους επισθήμενους να στοχαστούν πράγματα που θα όφειλαν να στοχαστούν. Σύνθετος παράδειγμα, στα κείμενα του Bourdieu, είναι η αντίθεση μεταξύ φιλοσοφίας και επισθήμες του ανθρώπου, καταστροφική τόσο για τη φιλοσοφία όσο και για την επισθήμε του ανθρώπου. Ο Bourdieu ασκεί πραγματικά έντονη κριτική στη φροντίδα των φιλοσόφων να εγκλείονται στον ίδιο τους τον εαυτό, μέσα σε μία κλασική στάση, αυτή της «noblesse oblige», απαγορεύοντας στη φιλοσοφία να θέσει, και να θεθεί σε, διερωτήσεις. Χωρίς να είναι εδώ ο χώρος να υπεισέλθουμε σε λεπτομέρειες θα περιοριστούμε στο να παραθέσουμε μία φράση του ίδιου που συνοψίζει την άποψη του στο ζήτημα αυτό: «δεν βλέπω καμία οντολογική διαφορά μεταξύ μίας έννοιας του Κανι ή του Πλάτωνα και μίας παραγοντικής ανάλυσης» (στο: Pierre Bourdieu και Loic J. D. Wacquant, *Réponses*, Seuil, 1992, σελ. 133), και να παραπέμψουμε στο κεφάλαιο «Elements pour une critique «vulgaire» de critiques «pures»» του βιβλίου του *La Distinction...* όπ., σσ. 565-585, όπου πραγματοποιεί, στην πρακτική, σε σχέση με το αντικείμενο τέχνη, γούστο, κουλτούρα, την υπέρβαση αυτής της διαφοράς, και στο άρθρο του «Aspirant philosophe. Un point de nue sur le champ universitaire dans les années cinquante» στο *Les enjeux philosophiques des années cinquante*, Παρίσι, Centre George Pompidou, σσ. 15-24, 1991, που παρέχει στοιχεία για την παραγωγή της πίστης σ' αυτή τη διάκριση, όπως αυτή υπήρχε και υπάρχει π.χ. στη Γαλλία, καθώς και στο «Les sciences sociales et la philosophie», *Actes de la Recherche en Sciences Sociales*, αρ. 47-48, Ιούλιος 1983, σσ. 45-52, όπου προσπαθεί να δείξει πως η κοινωνιολογία, παίρνοντας τη φιλοσοφία και την ιστορία της φιλοσοφίας ως αντικείμενο, μπορεί να συμβάλει στην προσπάθεια αυτής της επισθήμες να απελευθερωθεί από τους καταναγκασμούς που την καθορίζουν.

14. Με άλλα λόγια θα μπορούσαμε να πούμε πως οι επιλογές που χαρακτηρίζουν την καριέρα ενός

επιστήμονα (να επιλέξει την ιστορία ή τη φιλοσοφία, να επιλέξει τέτοια ειδικότητα, να υποθετήσει τέτοιο τύπο κοινωνιολογίας) υπαγορεύονται έντονα από τα «ζεύγη αντιθέσεων» των οποίων οι όροι είναι ιεραρχημένοι. Μέσα σ' αυτή την οπτική μπορούμε να υποθέσουμε πως υπάρχει μία σημαντική στατιστική συσχέτιση μεταξύ της κοινωνικής θέσης μέσα στην κοινωνική ιεραρχία των αντικειμένων και της κοινωνική θέσης των κοινωνιολόγων, με τρόπο ώστε οι ερευνητές να οδηγούνται, ασυνείδητα, να επιλέγουν αντικείμενα που τους επιλέγουν (βλ. π.χ. Pierre Bourdieu και Monique de Saint Martin, «Agregation et ségrégation», *Actes de la Recherche en Sciences Sociales*, τ. 69, Σεπτέμβριος 1987, σσ. 2-50 και, βέβαια, Pierre Bourdieu, *Homo Academicus*, Minuit, 1984).

15. Εφαρμογές μιας τέτοιου είδους κλινικής κοινωνιολογίας μπορούμε να μελετήσουμε στην εργασία του πάνω στην «καθηγητική νόηση», όπου προσπάθησε να συλλάβει τις σχολικές μορφές ταξινόμησης οι οποίες, όπως «οι πρωτόγονες μορφές ταξινόμησης», για τις οποίες μιλούσαν ο Durkheim και ο Mauss, είναι προϊόν της ενσωμάτωσης των κοινωνικών δομών, οι οποίες οργανώνουν τον σχολικό θεσμό, διαμέσου κυρίως των διαιρέσεων σε επιστήμες και τομείς και οι οποίες βρίσκονται σε σχέση ομολογίας με τις δομές του κοινωνικού χώρου. Αναλύοντας τον τρόπο με τον οποίο ένας καθηγητής βαθμολογούσε τους μαθητές του, έφτασε να δείξει πως «μεταξύ αυτού που κρίνει και αυτού που κρίνεται παρατίθενται, υπό τη μορφή του ασυνείδητου του "υποκειμένου" της κρίσης, η δομή της κατανομής του οικονομικού και του πολιτισμικού κεφαλαίου και οι αρχές αντίληψης και αποτίμησης: οι οποίες είναι η μετασχηματισμένη μορφή αυτών των κεφαλαίων». Pierre Bourdieu, *La noblesse d'état. Grandes écoles et esprit de corps*, Minuit, 1989, και βέβαια τη βασική του εργασία, το *Homo Academicus*, στην οποία πραγματοποιεί, μέσω ενός είδους «επιστημολογικού πειραματισμού», μία αντικειμενικοποίηση του κοινωνιολογικού βλέμματος που επέβαλε η προσπάθεια επιστημονικής αντικειμενικοποίησης του πανεπιστημίου, δηλαδή του θεσμού που είναι κοινωνικά προορισμένος να διεκδικήσει την αντικειμενικότητα (βλ. επίσης Pierre Bourdieu, «L'objectivation du sujet objectivant» στο: *Réponses*, ό.π., σσ. 175-185).

16. Pierre Bourdieu, «Classement, déclassement, reclassement», *Actes de la Recherche en Sciences Sociales*, αρ. 24, 1978, σσ.2-22. Μπορούμε επίσης να αναφερθούμε στην ανάλυσή του για τον Μάιο του '68 μέσα στο *Homo Academicus*, (ό.π., σσ. 207-280) η οποία παρουσιάζει μία πρώτη δοκιμή μισθωρίας της συμβολικής επανάστασης που επεξεργάζεται αυτό τον καιρό.

17. Πιερ Μπουρντιέ, *Μικρόκοσμοι*, ό.π.

18. Pierre Bourdieu, *Les règles de l'art. Genèse et structure de champ littéraire*, Seuil, 1992.

19. Pierre Bourdieu, «L'institutionnalisation de l'anomie», *Les cahiers du musée national d'art moderne*, αρ. 19-20, 1987, σσ. 6-19.

20. Μπορούμε να συμβουλευτούμε μεταξύ άλλων: Pierre Bourdieu, «Un doute radical», στο: *Réponses*, σσ. 207-216 και για μία εφαρμογή αυτών το: Pierre Bourdieu, Monique de Saint Martin, «La sainte-famille, L'épiscopat français dans le champ du pouvoir», *Actes de la Recherche en Sciences Sociales* αρ. 44-45, 1982, σσ. 2-53.

21. E. Cassirer, *Essai sur l'homme*, Minuit, 1975, σελ. 288, βλ. επίσης Pierre Quillet, «Problématique et systématique dans l'oeuvre de Cassirer», στο: E. Cassirer, *De Marbourg à New York* (ισπ. διεύθ.), Jean Seidengart, Cerf, 1990, σσ. 221-231.

22. G. Canguilhem, *Etudes d'histoire et de philosophie des sciences*, Vrin, 1968.

23. M. Foucault, *L'archéologie du savoir*, Gallimard, 1969 και Michel Foucault, *Les mots et les choses*, Gallimard, 1966.

24. G. Bachelard, *La formation de l'esprit scientifique*, Vrin, 1938, σελ. 16.

25. Η έντονη κριτική που ασκεί ο Pierre Bourdieu στους εμπειριστές, στους θετικιστές, όχι για να ακυρώσει την αρχή τους αλλά για να τους καταστήσει συνειδητές τις γνωστικές τους διαδικασίες άρα και τα όριά τους, που εκφράζονται στην υπεράσπιση της αναγκαιότητας της κατασκευής του αντικειμένου, δηλαδή στην αντίληψη ότι η αλήθεια εδράζεται όχι στο «δεδομένο» αλλά στο «κατασκευασμένο», είναι άλλη μία κληρονομιά της επιστημολογίας του Bachelard, κατά την οποία «η

επιστήμη δεν είναι το κλείνισμα της εμπειρίας» (G. Bachelard, *Le rationalisme appliqué*, PUF, 1949, σελ. 38)

26. Δεν θα είχαμε δυσκολία να «αναγνωρίσουμε» αυτή τη διάκριση αν μελετούσαμε, πέρα από τις υφιστάμενες ακαδημαϊκές διακρίσεις, το σύστημα των τοποθετήσεων και των κριτικών, όπως αυτές καταγράφονται μέσα στις διάφορες βιβλιοπαρουσιάσεις εθνολογικών μελετών (π.χ. πρόκειται για μία καθαρά εθνολογική μελέτη) ή τις καθημερινές ακαδημαϊκές συγκρούσεις: «Δεν είναι κοινωνιολόγος, είναι εθνολόγος...» Δε θα ήταν άσκοπο, εδώ, να αναφέρουμε μία σημαντική μελέτη που τοποθετείται πέρα από αυτά τα όρια και που αφορά την κοινωνία μας: Bernard Vernier, *La genèse sociale des sentiments. Aînés et cadets dans l'île grecque de Karpathos*, Ed. Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales, Paris 1991.

27. Στην εισαγωγή του βιβλίου του Pierre Bourdieu, *Le sens pratique*, Minuit, 1980, ο Bourdieu περιγράφει, προσφέροντας μία συμβολή στην κοινωνιολογία της επιστήμης, πώς έφτασε, τόσο μέσω ενός θεωρητικού στοχασμού όσο και μέσω ερευνητικών εργασιών που έπαιξαν τον ρόλο ενός είδους επιστημολογικού πειραματισμού (βλ. Pierre Bourdieu, «Célibat et condition paysanne», *Etudes Rurales*, αρ. 5-6, 1962, σσ. 32-136), σε μία θεωρητική ανάλυση της θεωρητικής θεώρησης ως θεώρησης εξωγενούς και χωρίς πρακτικό διακύβευμα και, κατ' επέκταση, στην αρχή της ρήξης με αυτό που ονομαζόταν δομιστικό «παράδειγμα».

28. Για το πώς η προσπάθειά του να υποβάλει την εμπειρία του εθνολόγου στην ανάλυση που εφαρμόζει στο αντικείμενό του τον οδήγησε σε ρήξη με τον δομισμό, και με τον κύριο εκπρόσωπό του τον C. Lévi-Strauss, βλ. Pierre Bourdieu, «De la règle aux stratégies», στο: Pierre Bourdieu, *Choses dites*, Minuit, 1987, σσ. 75-93, και επίσης Pierre Bourdieu, «La codification», στο ίδιο βιβλίο σσ. 94-105.

29. Pierre Bourdieu, «La maison kabyle ou le monde renversé», στο: P. Bourdieu, *Esquisse d'une théorie de la pratique*, Droz, 1972, σσ. 45-59.

30. Pierre Bourdieu, *La noblesse*, ό.π.

31. Pierre Bourdieu, *Esquisse d'une théorie*, ό.π.

32. Pierre Bourdieu, Monique de Saint-Martin, «Le patronat», *Actes de la Recherche en Sciences Sociales*, αρ. 20-21, 1978, σσ. 63-82.

33. Pierre Bourdieu, «Les stratégies matrimoniales dans le système de reproduction», *Annales*, αρ. 4-5, 1972, σσ. 1105-1127.

34. Pierre Bourdieu, «Classement, déclassement», ό.π.

35. Pierre Bourdieu, A. Darbel, «La fin d'un malthusianisme», στο: *Le partage des bénéfiques, expansion et inégalités en France*, επιμ. Darras, Minuit, 1966, σσ. 135-154.

36. Pierre Bourdieu, *La Distinction*, ό.π.

37. Pierre Bourdieu, *Algérie 60. Structures économiques et structures temporelles*, Minuit, 1977.

38. Pierre Bourdieu, J.-C. Passeron, *Les Héritiers. Les étudiants et leur culture*, Minuit, 1964.

39. Pierre Bourdieu, *Choses dites*, ό.π., σελ. 35.

40. Η έλλειψη χώρου μας απαγορεύει να υπεισέλθουμε σε άλλες περιπτώσεις διαιρέσεων μεταξύ επιστημών, για παράδειγμα μεταξύ οικονομίας και κοινωνιολογίας. Βλ. Νίκος Παναγιωτόπουλος, εισαγωγή στο έργο του Pierre Bourdieu, ό.π., σσ. 45-50.

41. Pierre Bourdieu, *Les règles de l'art*, ό.π.

42. Pierre Bourdieu, A. Darbel, *L'amour de l'art*, Minuit, 1966. Pierre Bourdieu (υπ. διεύθ.), *Un art moyen*, Minuit, 1965.

43. Βλ., για μία προσπάθεια αντιμετώπισης αυτής της στάσης, Pierre Bourdieu, J.-C. Passeron, J.-C. Chamboredon, *Le métier de sociologue*, Merton, 1968.

44. Canguilhem, *Idéologie et rationalité dans l'histoire des sciences de la nié*, Vrin, 1988, σσ. 34-45.

45. Θα μπορούσαμε, αλλά θα χρειαζόταν γι' αυτό μία λεπτομερέστερη ανάλυση, να δούμε εύκολα πως ο μαρξισμός, είναι ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα, παρήγαγε τέτοιες επιδράσεις με χαρακτη-

ριστικές ψυχοκοινωνιολογικές λειτουργίες: πράγματι ο «μαρξισμός» απέδειξε πόσο εύκολη και βολική (με τη στρατηγική μετατροπής μιας μορφής πολιτισμικού κεφαλαίου σε δικαίωμα εισόδου στην επιστήμη, με την παραγωγή επιστημονικών εκκλησιών, άρα «ιερών» και «άγιων βημάτων») είναι η έγκλειση σε μία παράδοση προσφέροντας ένα είδος «οκνηρής ασφάλειας».

46. Κατά τον P. Bourdieu, το να γνωρίζουμε εάν ένας συγγραφέας είναι μαρξιστής, ντυρκειμικός ή βεμπεριανός (και στην περίπτωση του Bourdieu π.χ. εάν είναι, όταν αναλύει τα γνωσεολογικά προβλήματα ή τα προβλήματα των μεθοδολογικών αρχών της κοινωνιολογίας, ντυρκειμικός, εάν είναι, όταν αναλύει τις ταξικές σχέσεις και τις κοινωνικές τάξεις, μαρξιστής ή εάν είναι, όταν εξετάζει τη συμβολική βία και τους συμβολικούς αγώνες, βεμπεριανός) δε μας βοηθά σχεδόν καθόλου στην πληροφόρηση γύρω απ' αυτόν το συγγραφέα. Σύμφωνα με τον P. Bourdieu συνήθως όταν θέτουμε αυτές τις ερωτήσεις το επιχειρούμε με μία πολεμική και ταξινομητική πρόθεση, για να κατηγορήσουμε δημοσίως, και πιστεύει ότι αυτός ο ταξινομητικός τρόπος λειτουργίας της ακαδημαϊκής και πολιτικής σκέψης είναι ένα εμπόδιο στην πρόοδο της έρευνας. Οι θεωρητικές επιρροές που δέχτηκε δεν εμφανίζονται μέσα στο έργο του με τον τρόπο που εκδηλώνονται μέσα σ' αυτές που ονομάζουμε «θεωρητικοποιήσεις», δηλαδή είτε υπό μορφή έκθεσης είτε επίδειξης είτε εκδίκασης ή άλλων δυνατών σχηματισμών αυτών των μορφών, και οι οποίες δεν είναι συχνά παρά μορφές εγχειριδίων — προϊόντα συχνά αυτών που προσπαθούν στο όνομα της παιδαγωγικής συμβολής να αποκρύψουν την επιστημονική τους απαίδευσία, αφού αντικειμενικά είναι συχνά το *opus magnum* τους — όπου οι αναφορές σε ιερούς συγγραφείς παίρνουν μορφή θυσίας στο κοινωνιολογικό τελετουργικό της διακήρυξης του γενεαλογικού όρκου. Στο έργο του P. Bourdieu οι διάφορες επιρροές δηλώνονται για να μετατραπούν αμέσως, μέσω διεργασιών που υπαγορεύει μία θεωρητική γραμμή, σε θεωρητικά προβλήματα τα οποία με τη σειρά τους μετατρέπονται σε ανιχνευτές εμπειρικών αντικειμένων. Βλ. Pierre Bourdieu, «La pratique de l'anthropologie réflexive», στο: Pierre Bourdieu, Loïc J.D. Wacquant, *ό.π.*, σσ. 177-230.

47. Θα έπρεπε ίσως να τονιστεί πως η αρχή της ριζοσπαστικής αμφισβήτησης που επιχειρήσει ο Bourdieu στην ταξινομητική λογική μέσα στην οποία συνήθισαμε να στοχαζόμαστε τις σχέσεις με τους στοχαστές του παρελθόντος δεν εδράζεται στην πρόθεση εκλεκτικής σύνθεσης που τόσο χρησιμοποιήθηκε στην κοινωνιολογία και, όπως το επισημαίνει ο ίδιος, η κατάδική του εκλεκτικισμού χρησιμοποιήθηκε συχνά ως άλλοθι της απαίδευσίας. Βλ. Pierre Bourdieu, «Génèse et structure du champ religieux», *Revue française de sociologie*, τόμ. 12, αρ. 3, 1971, σσ. 295-334. Pierre Bourdieu, Une interprétation de la théorie de la religion selon Max Weber, *Archives européennes de sociologie*, τόμ. 12, αρ. 1, 1971, σσ. 3-21.

48. Pierre Bourdieu, J.-C. Passeron, *La reproduction*, *ό.π.*

49. P. Bourdieu, «Les stratégies matrimoniales dans le système de reproduction», *Annales E.S.C.*, 4-5, Ιούλιος-Οκτώβριος 1972, σσ. 1105-1127, σελ. 1105. Η κριτική του θεωρητικού λόγου που πραγματοποιήσε ο P. Bourdieu για να ξεπεράσει τη φαινομενική αντινομία των δύο τρόπων γνώσης, του υποκειμενιστικού και του αντικειμενιστικού, που διαιρούν τον χώρο της κοινωνικής επιστήμης, υποβάλλοντας την επιστημονική πρακτική σε μία γνώση του «υποκειμένου της γνώσης», δηλαδή μέσω μιας κριτικής αντικειμενοποίησης των επιστημολογικών και κοινωνικών συνθηκών που κυβιστούν δυνατός αυτούς τους δύο τρόπους γνώσης (βλ. κυρίως P. Bourdieu, *Le sens*, *ό.π.*, και P. Bourdieu, *Homo Academicus*, Minuit, 1984) θα αναλυθεί και θα εφαρμοστεί σ' ένα υπό δημοσίευση άρθρο μας.

50. P. Bourdieu, *Le sens...*, *ό.π.*, σελ. 91.

51. Ν. Παναγιωτόπουλος, *Από τον κανόνα...*, *ό.π.*

52. P. Bourdieu, *Le sens...*, *ό.π.*, σσ. 115-116.

53. P. Bourdieu, *ό.π.*, σελ. 117.

54. P. Bourdieu, *ό.π.*, σσ. 122-123.

55. P. Bourdieu, *ό.π.*, σελ. 130. Και «επειδή οι φορείς δεν γνωρίζουν ποτέ εντελώς αυτό που κάνουν, γι' αυτό αυτό που κάνουν έχει περισσότερο νόημα απ' όσο το γνωρίζουν», σ. 116. Βλ. περισσότερο,

λεπτομέρειες στο Pierre Bourdieu, *Η ανόρθη κυριαρχία*, επιμέλεια Νίκος Παναγιωτόπουλος, Δελφίνι, 1994 (σ.κ. διμ.)

56. P. Bourdieu, *ό.π.*, σσ. 135, 144-145.

57. P. Bourdieu, *ό.π.*, σελ. 154.

58. Θα μπορούσαμε να σκεφτούμε αυτές τις προτάσεις κατά αναλογία με την «ορθή δόξα» του Πλάτωνα, μέσω της οποίας, στον *Μένωνα*, προσπάθησε να θεμελιώσει τη συμφωνία του υποκειμένου προς το αντικείμενο. Η ορθή δόξα είναι αυτό το πρακτικό τακτi που επιτρέπει τη δημιουργία σημείων επαφής του υποκειμένου και του αντικείμενου που είναι λογικώς ανεξήγητα, διότι δε στηρίζεται σε γενικές αρχές, στη γνώση της αιτίας. Τα σημεία αυτά βρίσκονται κυρίως στην πράξη του ανθρώπου. «Δόξα άρα αληθής προς ορθότητα πράξεως ουδέν χειρων ηγεμών φρονήσεως και τούτο εστίν ό νυν δε παρελείπομεν εν τη περί της αρετής σκέψει, οποιον τι ειη, λέγοντες ότι φρόνησις μόνον ηγείται του ορθώς πράττειν, το δε άρα και δόξα ήν αληθής» (97B).

59. P. Bourdieu, *ό.π.*, σελ. 158.

60. P. Bourdieu, *ό.π.*, σελ. 159. Η πρακτική γνώση που παρέχει η έξις (habitus) μπορεί να περιγραφεί κατ' αναλογία με την αριστοτελική φρόνηση: η φρόνησις («... έξιν αληθή μετά λόγου πρακτικήν περί τα ανθρώπω αγαθά και κακά, Αριστ. *Ηθικ. Νικ.* 25, 1140 β 5-6) ως εννοιατική αίσθηση της κατάστασης, πρακτική γνώση του πρακτού, έχει την ικανότητα να συλλαμβάνει τα έσχατα, να αναγνωρίζει κάθε φορά το πρόπον και το εφικτόν. Αυτή η διανοητική αρετή («κατ' ανάγκην την φρόνησιν έξιν είναι μετά λόγου αληθή περί τα ανθρώπινα αγαθά πρακτικών», Αριστ. *Ηθικ. Νικ.* 25, 1140, β20-21), είναι η μόνιμος διάθεση της ψυχής ικανή να βρίσκει τα ορθά μέσα προς επιτέλεση κάποιου σκοπού «εν τη πράξει», μέσω της οποίας «αληθεύει η ψυχή» ('Ότι δ' η φρόνησις ουκ επιστήμης φανερόν του γαρ εσχάτου εστίν, ώσπερ ειρήται το γαρ πρακτόν τοιούτον», *Ηθικ. Νικ.* 1142α 25-28) «μη κρινόμενη όμως εκ της δεδομένης και συγκεκριμένης περιπτώσεως ως η ευβουλία» (Δ. Κούτρας: *Η κοινωνική ηθική του Αριστοτέλους*, ΕΚΚΕ 1973).

61. P. Bourdieu, *ό.π.*, σελ. 164.

62. P. Bourdieu, *Ce que parler veut dire. L'économie des échanges linguistiques*, Fayard 1982, σσ. 146-147.

63. M. Dufrenne, *Esthétique et Philosophie*, τόμ. II Kliencksieck, 1976, σελ. 32.

64. Μερικοί κοινωνιολόγοι οι οποίοι πρότειναν την επιστημολογική τομή και τον «αντικειμενισμό που τόσο είχαμε συνηθίσει» (Α. Touraine, *Le retour de l'acteur*, Fayard 1984, σελ. 72. Α. Touraine, «Les transformations de l'analyse sociologique», *Cahiers Internationaux de Sociologie*, LXXVIII, 1985, σσ. 15-25) στο όνομα μιας «κοινωνιολογίας της δράσης» (Α. Touraine, *Sociologie de l'action*, Seuil, 1965) δεν πρότειναν παρά μια μορφή της φιλοσοφίας του υποκειμένου. (βλ. P. Bourdieu, J.D. Reynaud, «Une sociologie de l'action est-elle possible?», *Revue Française de Sociologie*, VII, 1965, 508-517 και P. Bourdieu, J.-C. Passeron, «Sociology and Philosophy in France since 1945. Death and Resurrection of a Philosophy without subject», *Social Research*, XXXIV, 1, Άνοιξη, 1967, σσ. 122-212).

65. H.G. Frankfurt, «Freedom of the Will and the Concept of a Person», *Journal of Philosophy*, 68, 1971, σσ. 5-28. Για μια κριτική των αναλύσεων που περιορίζουν τις αντικειμενικές σχέσεις οι οποίες συγκροτούν τα κοινωνικά πεδία στο σύνολο των αλληλοδράσεων, υπό την έννοια που δίνει σ' αυτή τη λέξη η θεωρία της συμβολικής αλληλοδράσης, δηλαδή στο σύνολο των στρατηγικών, που στην πραγματικότητα καθορίζουν: βλ. P. Bourdieu, «Une interprétation de la sociologie religieuse de Max Weber», *Archives européennes de sociologie*, 12,1,1971, σσ. 3-21. Και αξίζει να θυμηθούμε αυτό που έλεγε ο Bachelard για τον σύγχρονο φυσικό και να το εφαρμόσουμε mutatis mutandis στον χώρο της κοινωνιολογίας: «Ο σύγχρονος φυσικός καταλαβαίνει πολύ καλά ότι οι λογικές έξεις που γεννήθηκαν μέσα στην άμεση γνώση και στην ωφελιμοθηρική πράξη είναι ισαριθμικές αγκυλώσεις που πρέπει να τις υπερνικήσει για να ξαναβρεί την πνευματική κίνηση της ανακάλυψης» (G. Bachelard. *Le nouvel esprit scientifique*, PUF, 1963, σελ. 39).

66. H. Garfinkel, *Studies in Ethnomethodology*, Englewood Cliff Prentice Hall, σελ. 1.

67. A. Giddens, *New Rules of Sociological Method*, Hutchinson, Λονδίνο 1976, σελ. 21.
68. «Η ψευδαισθηση της καταγραφής (που οι εθνομεθοδολόγοι επαναφέρουν με τη νεοκαντιανή θεωρία της "αναφοράς", η οποία θεωρεί την επιστήμη του κοινωνικού κόσμου σαν την απλή καταγραφή του κοινού νου, σαν λεκτικό εργαλείο που συγκροτεί τον κόσμο), μας οδηγεί να επιτρέψουμε την επιβολή ενός προκατασκευασμένου δεδομένου (ή ακόμη ενός επισήμου ορισμού του κόσμου) αντί να επιτελέσουμε την τομή με το πρόσχημα που προτείνει για να κατασκευάσουμε πραγματικά τις αρχές της κατασκευής» (P. Bourdieu-L. Boltanski, «Le titre et le poste», *Acts de la Recherche en Sciences Sociales*, αρ. 2, 1975, σσ. 95-107, 106).
69. Η οποία θεωρεί πως «για να εξηγήσουμε οποιοδήποτε γεγονός (...) είναι απαραίτητο να ανακατασκευάσουμε τα κίνητρα των ανθρώπων τα οποία αφορά αυτό το γεγονός και να συλλάβουμε αυτό το φαινόμενο σαν το αποτέλεσμα της άθροισης των ατομικών συμφερόντων που υπαγορεύονται από αυτά τα κίνητρα» και μεταχειρίζεται το υποκείμενο ως «ορθολογικό» (P. Boudon, *La logique de social*, Hachette, 1979).
70. D. Wrong, «The oversocialized Conception of Man in Modern Sociology», *American Sociological Review*, XXVI, αρ.2, 1961.
71. Δεν θα ήταν δύσκολο να δείξουμε πως ο κοινωνικός καταμερισμός της επιστημονικής εργασίας όπως αυτός αντικειμενοποιείται μέσα στις μεγάλες ερευνητικές επιχειρήσεις, με τις ιεραρχημένες λειτουργίες, σύλληψη και εκτέλεση —σχεδόν ποτέ, π.χ. αυτός που κατασκευάζει το ερωτηματολόγιο δεν μελετά τον ερωτώμενο —υποβοηθεί αυτό που θα μπορούσαμε να ονομάσουμε «κατασκευή αντικειμένου χωρίς υποκείμενο», παράγοντας α-νοήσιες από ασκεψίες.
72. Θα μπορούσαμε να αναφέρουμε και τη συμβολή του σ' αυτό που ονομάζουμε «ποιοτικές έρευνες», αν και αποθεμιζόμαστε τη διάκριση ποσοτικού-ποιοτικού, καθώς και τις επιστημολογικές του παρατηρήσεις γύρω από τις συνεντεύξεις: βλ. Pierre Bourdieu (και άλλοι), *La misère du monde*, Seuil, 1993, σσ. 903-939.
73. Pierre Bourdieu (και άλλοι), *Travail et travailleurs en Algérie*, La Haye Mouton 1963, Pierre Bourdieu, Abdelmalet Sayad, *Le déracinement. La crise de l'agriculture traditionnelle en Algérie*, Minuit, 1964.
74. Pierre Bourdieu, Alain Darbel, *La fin... ό.π.*
75. Pierre Bourdieu, J.-C. Passeron, *Les Héritiers*, ό.π., και του συνεργάτη του Luc Boltanski, *Les cadres. La formation d'un groupe social*, Minuit, 1982.
76. Pierre Bourdieu, J.-C. Chamboredon, J.-C. Passeron, *Le métier... ό.π.*, Pierre Bourdieu, J.-C. Passeron, M. Saint Martin, *Rapport pédagogique et communication*, La Haye Mouton, 1965, Pierre Bourdieu, «L'opinion publique n'existe pas», στο: P. Bourdieu, *Questions de sociologie*, Minuit, 1984, σσ. 222-235, P. Bourdieu, «Le sondage: une "science" sans savant», στο: Pierre Bourdieu, *Choses dites*, ό.π., σσ. 217-224.
77. Είναι αναγκαίο να συμπληρώσουμε πως ένα σύνολο συνεργατών του Pierre Bourdieu έχουν εργαστεί μέσα σε αυτή την προοπτική προσφέροντας σημαντικές εργασίες στον χώρο αυτό της κοινωνιολογίας (βλ. D. Merllié, «La construction statistique», στο: P. Champagne, R. Lenoir, D. Merllie, L. Pinto, *Initiation à la pratique sociologique*, Dunod 1988, σσ. 101-162).
78. Όλες αυτές οι αντινομίες και οι διαδοίμοι λειτουργούν παράλληλα και δεν είναι υπερεπιθέσιμες, γι' αυτό και δίνουν την εντύπωση συνοχής.
79. Θα χρειαζόταν άλλο ένα άρθρο για να επεξηγήσουμε σε τι διαφέρει αυτή η μέθοδος επιστροφής πάνω στη σχέση που εγκαθιδρύεται μεταξύ του αναλυτή και του αντικειμένου του και πάνω στον ειδικό τόπο που κατέχει μέσα στον χώρο της επιστημονικής παραγωγής από άλλους τύπους αναστοχαστικότητας που έχουν προταθεί από άλλους κοινωνιολόγους, κυρίως υπό μορφή προγραμματικού σλόγκαν, όπως από τον A. Gouldner ή τον C. Geertz.
80. Pierre Bourdieu και Loic J.D. Wacquant, ό.π., σελ. 154.
81. Ό.π., σελ. 185. Μέσα από ένα δρόμο ανακαλύπτουμε στο έργο του Pierre Bourdieu, μία διύκλιση

η οποία χαρακτηρίζει όλο το έργο του και η οποία αφορά τη στάση του σε σχέση με μία άλλη αντινομία την αντινομία που χαρακτηρίζει, για να χρησιμοποιήσουμε τη γλώσσα του Wittgenstein, άλλη μια φορά, τα είδη των επιστημονικών προβλημάτων. Πράγματι κατά τον Pierre Bourdieu, από επιστημονική άποψη δεν μπορούμε να μιλάμε για «θεμελιώδη» και «περιπτώσιακά» προβλήματα. Μέσα στο επιστημονικό σχήμα του Bourdieu το πρόβλημα αυτό μετασχηματίζεται στο επίπεδο της γνώσης σε μορφή του ζητήματος της σχέσης αντικείμενου-υποκειμένου της γνώσης. Για τον Bourdieu δεν αρκεί να αναζητήσουμε στο υποκείμενο τις συνθήκες δυνατότητας και τα όρια της αντικειμενικής γνώσης. Χρειάζεται να αναζητήσουμε μέσα στο ίδιο το επιστημονικό αντικείμενο τις κοινωνικές συνθήκες δυνατότητας του υποκειμένου και των δυνατών ορίων της επιστημονικής πρακτικής του (βλ. στην ίδια προοπτική L. Wittgenstein, *Πολιτισμός και αξίες*, Καρδαμίτσα 1986, L. Wittgenstein, *Φιλοσοφικές έρευνες*, Παπαζήση, 1977). Αν σκεφτούμε ότι ο σχεσιακός τρόπος σκέψης που εφαρμόζει ο Bourdieu ενεργοποιείται και στην κοινωνιολογία της κοινωνιολογίας που προτείνει η προϋπόθεση sine qua non κάθε επιστημονικής πρακτικής, καταλαβαίνουμε γιατί για τον Bourdieu οι συνθήκες δυνατότητας του επιστημονικού υποκειμένου και οι συνθήκες δυνατότητας του αντικείμενου είναι ένα και το αυτό πράγμα.

82. J. Bourceresse, *La Force de la Règle. Wittgenstein et l' invention de la Nécessité*, Minuit, 1987.

Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΟΥ ΠΕΔΙΟΥ ΣΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ P. BOURDIEU

Η ανακοίνωσή μου σκοπεύει να παρουσιάσει σύντομα και να κρίνει θεωρητικά το περιεχόμενο που παίρνει η έννοια του πεδίου (Champ) στο έργο του P. Bourdieu. Σ' ένα τέτοιο εγχείρημα υποκρύπτονται συχνά δύο παγίδες: Η πρώτη, να προσεγγίσει και να εξετάσει κάποιος αυτή την έννοια αποκομμένη και ανεξάρτητη από το συνολικό θεωρητικό σύστημα, μέσα στο οποίο ενεργοποιείται, και η δεύτερη, να περιοριστεί αποκλειστικά στο εσωτερικό και στη λογική αυτού του συστήματος. Και στις δύο περιπτώσεις υφέρπει ο κίνδυνος να αφήσει ανεξέταστη τη δική του θεωρητική αφετηρία της παρουσίασης και κριτικής του άλλου.

Θα συμφωνήσει κατ' αρχήν κανείς εύκολα πως οι θεωρητικές αφετηρίες και το σύστημα που υιοθετεί και επεξεργάζεται ο Bourdieu μπορεί ν' ανιχνευτούν και να προσεγγιστούν με ασφάλεια κυρίως στο ερευνητικό του έργο. Πρόκειται, ωστόσο, για έργο που, ξέχωρα από τη χρονική του διάρκεια και την ιστορική συγκυρία που εμφανίζεται στη Γαλλία, κινείται διαδοχικά από την εθνολογία στην κοινωνιολογία, για να σταθεροποιηθεί αργότερα προς την τελευταία. Μια περιοδολόγηση συνελπώς, αποτελεί αναγκαίο όρο για την κατανόηση τόσο του ίδιου του έργου όσο και της υποδοχής του από «ανταγωνιστές» και μη. Με τον τρόπο αυτό θα μπορούσε κανείς ν' αποφύγει βιαστικές κρίσεις για τις θεωρητικές προκείμενες του έργου του (π.χ. ότι ακολουθεί τον Durkheim) και όσα συνεπάγεται η πρακτική του «κυριοτονώσθαι», όπως την επισημαίνει ο ίδιος ο Bourdieu¹.

Μια τέτοια περιοδολόγηση είναι φυσικά αδύνατη εδώ. Είμαι, λοιπόν, υποχρεωμένος, μ' όλους τους κινδύνους που επισήμανα, να ξεκινήσω αυθαίρετα από μια θεμελιακή *οντολογική* αφετηρία του έργου του Bourdieu, με βάση την οποία συλλαμβάνεται η έννοια του πεδίου ή των πεδίων. Παραφράζοντας, λοιπόν, ο Bourdieu τη γνωστή *χεγκελιανή* ρήση, δέχεται ότι το «πραγματικό είναι σχεσιακό» κι αυτές οι σχέσεις υπάρχουν πέρα και ανεξάρτητα από ατομικές συνειδήσεις, βουλές και επιθυμίες, υπάρχουν μ' άλλα λόγια αντικειμενικά. Η έννοια, λοιπόν, που επεξεργάζεται ο Bourdieu, κυρίως από το 1971 και δώθε², για να συλλάβει συγκεκριμένες λογικές αυτών των σχέσεων, είναι η έννοια του πεδίου. Το πεδίο, σύμφωνα με τον Bourdieu, επιτρέπει να σκέφτεται και να προσεγγίζει κανείς την κοινωνική πραγματικότητα με όρους σχέσεων.

Το πεδίο, αρχικά, ορίζεται ως δίκτυο ή μορφή αντικειμενικών σχέσεων ανάμεσα

σε θέσεις (positions). Πώς νοούνται αυτές οι θέσεις; Ως διάφορα είδη εξουσίας (pouvoir) ή κεφαλαίου (capital) που υπάρχουν κι αυτά αντικειμενικά. Η διάταξη τους, ωστόσο, δεν είναι ούτε τυχαία ούτε αυθαίρετη. Αντίθετα, η χωροθεσία τους προσδιορίζεται από την ίδια τη δομή της κατανομής τους (structure de la distribution) δηλαδή της εξουσίας ή του κεφαλαίου. Οι θέσεις επιβάλλουν περιορισμούς σ' αυτούς που τις κατέχουν — φορείς ή θέσμούς— και ταυτόχρονα η κατοχή της αντίστοιχης εξουσίας ή κεφαλαίου προσανατολίζει την πρόσβαση των φορέων τους σε συγκεκριμένα οφέλη και φυσικά στην κατάκτηση άλλων θέσεων που διακυβεύονται σ' ένα ή περισσότερα δίκτυα σχέσεων, δηλαδή πεδία. Αυτό σημαίνει πως η εσωτερική λογική ή αναγκαιότητα ενός πεδίου δεν επενεργεί μόνο εξωτερικά στους φορείς του αλλά εγγράφεται ταυτόχρονα και σωματικά, ως σχήματα σκέψης και δράσης, στη δράση των φορέων. Αυτή τη σωματική εγγραφή ονομάζει ο Bourdieu habitus (έξισ). Το πεδίο δομεί το habitus με νόημα και αυτό με τη σειρά του συμβάλλει να συγκροτηθεί το πεδίο ως κόσμος με νόημα και αξία. «στον οποίο αξίζει τον κόπο να επενδύσει κανείς την ενεργητικότητά του».

Μένει τώρα να δούμε πώς ο Bourdieu αντιλαμβάνεται την έννοια της δομής του πεδίου. Η ίδια η δομή της κατανομής αυτών των διαφόρων ειδών εξουσίας ή κεφαλαίου προκύπτει κάθε φορά από το αποτέλεσμα ή την κατάσταση του συσχετισμού δυνάμεων των αντίστοιχων φορέων, δηλαδή από τη μεταβολή χρονικά του μεγέθους και της δομής του κεφαλαίου ή της εξουσίας τους. Μ' άλλα λόγια πεδίο σημαίνει, στο έργο του Bourdieu, και συγκεκριμένες κοινωνικές δυνάμεις (είτε υπάρχουν πραγματικά είτε μπορούν να προκύψουν) και αγώνες για τη διατήρηση ή το μετασχηματισμό του είδους και της μορφής τους. Σ' αυτούς τους αγώνες μπορεί να διακρίνει κανείς τη «στρατηγική» ή τις «μετατροπές» αυτών των δυνάμεων.

Ός εδώ παρουσιάσαμε σύντομα τα γενικά γνωρίσματα της έννοιας του πεδίου. Μπορούμε τώρα ν' αναρωτηθούμε πώς αντιλαμβάνεται ο Bourdieu «το κοινωνικό πεδίο στο σύνολό του». Για τον Bourdieu οι κοινωνίες με μεγάλες και έντονες διαφοροποιήσεις, ο «κοινωνικός κόσμος» (le cosmos social), συγκροτούνται από το σύνολο αυτών των πεδίων ή «κοινωνικών μικρόκοσμων», σχετικά αυτόνομων ή αυτόνομων μεταξύ τους. Ο καθένας απ' αυτούς έχει τη δική του λογική και μια συγκεκριμένη αναγκαιότητα που δεν μπορεί ν' αναχθεί στις άλλες που διέπουν τα άλλα πεδία. Πρέπει, ωστόσο, τονίζει ο Bourdieu, να υποθέσουμε ότι υπάρχουν δομικές και λειτουργικές αντιστοιχίες (homologies) ανάμεσα σ' όλα τα πεδία ενός κοινωνικού κόσμου. Μια γενική θεωρία της «οικονομίας των πρακτικών» φαίνεται έτσι να διαγράφεται με βάση την ανάλυση των διαφόρων πεδίων³.

Η έννοια του πεδίου χρησιμοποιείται ρητά από τον Bourdieu για να υπηρετηθεί αρχικά ένας διακηρυγμένος στόχος: Να ξεπεραστούν, κατά την άποψη του ίδιου, πλαστά διλήμματα και αντινομίες όπως «εσωτερική ερμηνεία»-«εξωτερική εξήγη-

ση», «φορμαλισμός»-«αναγωγισμός» (με τη μορφή του οικονομισμού), «περιπτώσιολογία»-«κενή κατασκευή» κ.τ.ό., δηλαδή να προβληθεί ένας νέος ορθολογισμός και γενικότερα ένα νέο «επιστημονικό πνεύμα». Κατά δεύτερο συναφή λόγο να υποδειχτεί η κατεύθυνση προς την οποία θα έπρεπε να προσανατολιστεί η νόμιμη απαίτηση κάθε γενικής κοινωνικής θεωρίας για συστηματικότητα, δηλαδή η αναγκαιότητα της εμπειρίας στη θεμελίωση αυτής της γενικής θεωρίας. Το ίδιο εξάλλου το ερευνητικό έργο του Bourdieu δίνει έμπρακτα μια απάντηση σ' αυτό το αίτημα.

Παρ' όλο που αυτός ο «οντολογικός μονισμός», που διατρέχει το έργο του Bourdieu, δοκιμάζει επιτυχώς την ευρετική του αποτελεσματικότητα και ισχύ, σ' ό,τι αφορά κυρίως την έννοια του πεδίου, στις μικρές⁴ και μεγάλες⁵ εργασίες του ή σε εργασίες άλλων⁶, τα θεωρητικά, τουλάχιστον, προβλήματα που προκύπτουν από την υιοθέτηση μιας τέτοιας έννοιας του πεδίου παραμένουν ανοιχτά. Σε ορισμένα από αυτά επιχειρεί να δώσει ο ίδιος ο Bourdieu απάντηση. Σπεύδω, λοιπόν, σύντομα να θέσω εδώ τα πιο σημαντικά, παρ' όλο που αναγνωρίζω ότι θα κινηθώ σ' ένα πολύ γενικό επίπεδο αφαιρέσης⁷.

1. Με ποιο τρόπο συναθρώνονται τα διάφορα και διαφορετικά πεδία ανάμεσά τους στον «κόσμο» των σύγχρονων «βιομηχανικών κοινωνιών»; Παρ' όλο που ο Bourdieu υιοθετεί την αντίληψη για την ιστορικότητα των διαφόρων συναθρώσεων, περιορίζεται να δηλώσει εμφαντικά πως η απάντηση εδώ μπορεί να δοθεί μόνο εμπειρικά. Ποιο θεωρητικό τμήμα έχει μια τέτοια νεκράνάσταση του «θετικιστικού εμπειρισμού», τον οποίο θέλει ρητά να εξορκίσει ο Bourdieu; Μπορεί άραγε, όπως ισχυρίζεται ο ίδιος, να τον αποφύγει κανείς, θέτοντας ερωτήματα στην κοινωνική πραγματικότητα, με βάση το «σύστημα των αναδρομικών ερωτήσεων»: Αυτό το σύστημα επέχει θέση θεωρίας και ποιας; Τα ερωτήματα μπορούν να πολλαπλασιαστούν.

2. Για ποιο λόγο τα διάφορα πεδία παρουσιάζουν δομικές και λειτουργικές αντιστοιχίες μεταξύ τους, διατηρώντας, ωστόσο, τη σχετική ή απόλυτη αυτονομία τους; Για τον Bourdieu οι «σχέσεις ανάμεσα στα πεδία δεν είναι οριστικά δεδομένες, ακόμα και στις γενικές εξελικτικές τάσεις τους». Απορρίπτεται έτσι ρητά η μαρξιστική αντίληψη για τον καθοριστικό ρόλο της οικονομίας σε «τελευταία ανάλυση»⁸. Μήπως εισάγεται, ωστόσο, σιωπηρά ένας αυθαίρετος σχετικισμός, μια και παρακάμπτεται σ' αυτή την απόρριψη το ερώτημα εάν ο «κοινωνικός κόσμος» δομείται ιεραρχικά και εάν, συνεπώς, η αυτονομία του κάθε πεδίου δεν είναι παρά η διαφορετική του αποτελεσματικότητα;

3. Μ' όλο που ο Bourdieu απορρίπτει αυτή τη μαρξιστική αντίληψη για το κοινωνικό σύνολο, υιοθετεί σε πολύ πρόσφατες εργασίες του ρητά τον ίδιο τρόπο σκέψης «σε τελευταία ανάλυση», με τη θεμελιακή διαφορά βέβαια πως στη θέση της οικονομίας θέτει το Κράτος. Για τον Bourdieu το Κράτος ή το «γραφειοκρατικό πεδίο» συγκροτεί ένα είδος «μετα-πεδίου», που «ασκεί εξουσία πάνω στα

διάφορα πεδία και στα διάφορα επιμέρους είδη του κεφαλαίου και φυσικά στις μεταβολές τους»¹⁰. Αρκεί, άραγε, στο σημείο αυτό η βελτιωμένη ενεργοποίηση της βεμπεριανής αντίληψης για το «μονοπώλιο της νόμιμης βίας» ν' αποτελέσει τη «βιολογική» αφετηρία για τη σύλληψη τόσο μιας ορισμένης κοινωνίας όσο και των σχέσεών της με άλλες; Η έννοια του «γραφειοκρατικού πεδίου» μπορεί να χρησιμεύει σήμερα για την κατανόηση της λογικής του ιμπεριαλισμού ή, σε άλλη γλώσσα, της λεγόμενης *économie-monde*:

Δεν είναι δυνατό, στα πλαίσια αυτής της ανακοίνωσης, να προχωρήσουμε ούτε στη διατύπωση άλλων ή επιμέρους ερωτημάτων ούτε, φυσικά, να θεμελιώσουμε τις υπαινικτικές αντιρρήσεις μας στις απαντήσεις του Bourdieu. Περισσότερη σημασία έχει εδώ να τονίσουμε πως τα προηγούμενα ερωτήματα για την εγκυρότητα και την εμβέλεια της έννοιας του πεδίου προϋποθέτουν μια προηγούμενη θεωρητική αντίληψη για τη φύση ενός κοινωνικού σχηματισμού. Μήπως, άραγε, αυτή η αντίληψη που διατρέχει το έργο του Bourdieu, συνοψίζεται στην πεποίθησή του ότι η μελέτη και η ανάλυση μιας ορισμένης χωροχρονικά πραγματικότητας του κοινωνικού, μ' άλλα λόγια ενός «μικρόκοσμου», μας επιτρέπει να συλλάβουμε τις *σταθερές* του «κοινωνικού κόσμου», μια και κάθε μικρόκοσμος (πεδίο) «αντιμετωπίζεται ως ισάριθμη ιδιαίτερη περίπτωση του δυνατού»¹¹; Μήπως, τελικά, πίσω από την μπασεριανή διατύπωση ξεπροβάλλει η χεικελιανή αντίληψη για την κοινωνία και την ιστορία ως «εκφραστική ολότητα»; Μήπως, μ' άλλα λόγια το κάθε πεδίο και τα υποσύνολά του είναι *pars totalis*; Είναι μια υπόθεση, που την αφήνω για συζήτηση σε ευθετότερο χρόνο¹².

Όλα τα προηγούμενα ερωτήματα μπορούν να διερευνηθούν και ίσως ν' απαντηθούν πιο εύστοχα, αν εντάξει κανείς την περιοδολόγηση του έργου του Bourdieu στη μελέτη των θεωρητικών και πολιτικών πεδίων —για να χρησιμοποιήσουμε αυτή τη φορά τον όρο του ίδιου— της περιόδου '60-80 στη Γαλλία. Ξέχωρα, λοιπόν, από τη γενεαλογία των βασικών εννοιών, που υιοθετεί και επεξεργάζεται σταδιακά ο Bourdieu¹³, είναι πρόδηλο στο έργο του ότι, μέσα στο πλαίσιο του στρουκτουραλισμού, «ανταγωνίζεται», για την απόκτηση δικού του «μορφωτικού κεφαλαίου», τόσο εκπροσώπους του «αντικειμενικού εμπειρισμού» όσο κυρίως τους λεγόμενους αλτουσεριανούς από τις αρχές κιόλας της δεκαετίας του '70¹⁴. Η λεγόμενη «κρίση του μαρξισμού» θα συμπέσει εξάλλου χρονικά τόσο με το τραγικό φυσικό τέλος των γνωστών θεωρητικών του μαρξισμού στη Γαλλία όσο και με την εκλογή του Bourdieu στο Collège de France.

Η κατανόηση της θεωρητικο-πολιτικής λειτουργίας αυτού του «γενετικού στρουκτουραλισμού», όπως χαρακτηρίζει ο ίδιος το έργο του, στη γαλλική συγκυρία της προηγούμενης εικοσαετίας μπορεί να μας βοηθήσει τέλος να διακρίνουμε πιο καθαρά τους όρους και το χαρακτήρα της πρόσληψης του έργου του στην τωρινή συγκυρία στη χώρα μας.

ΥΠΟΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. P. Bourdieu, *Choses dites*, Minuit, Παρίσι 1987, σ.39. Μήπως όμως η έννοια του «κατηγορείσθαι» προϋποθέτει συχνά την έννοια της «παρρησίας», δηλαδή τη δημόσια λειτουργία της κριτικής;
2. P. Bourdieu, «Une interprétation de la sociologie religieuse de Max Weber», *Archives européennes de sociologie*, τόμ. xii, αρ. 1 (1971), σσ. 3-21. Πρβλ. το παλαιότερο άρθρο του «Champ intellectuel et projet créateur», *Les Temps modernes*, αρ.246 (1966), σσ. 865-906.
3. Για όλα τα προηγούμενα βλ. P. Bourdieu, «Quelques propriétés des champs», στο βιβλίο του *Questions de Sociologie*, Minuit, Παρίσι 1980, σσ. 113-120 (ελλ. μτφρ. στο περ. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, αρ.80 (1991), σσ. 3-10). Του ίδιου, *Réponses*, Seuil, Παρίσι 1992, κυρίως τις σσ. 71-90 και 102-104 και *Les règles de l'art*, Seuil, Παρίσι 1992, σσ. 254-259. Για τις «πρακτικές» πρβλ. του ίδιου. *Le sens pratique*, Minuit, Παρίσι 1980, κυρίως το πρώτο μέρος.
4. Βλ. π.χ. τις τρεις, και στα ελληνικά, μεταφρασμένες μελέτες του στο Π. Μπουρντιέ, *Μικρόκοσμοι* Επιμέλεια-μετάφραση Νίκος Παναγιωτόπουλος, Δελφίνι, Αθήνα 1992.
5. Βλ. ιδιαίτερα τα βιβλία του, *Homo Academicus*, Minuit, Παρίσι 1984, *La noblesse d'état*, Minuit, Παρίσι 1989 και *Les règles de l'art*, ό.π.
6. Βλ. π.χ. F. Ringer, *Fields of Knowledge*, Cambridge University Press, Καίμπριτζ 1992.
7. Ένας καλός τρόπος να τεθούν αυτά τα προβλήματα είναι η κριτική ανάγνωση των ιδίων των ερευνητικών έργων του Bourdieu. Αυτό όμως απαιτεί ξεχωριστή μελέτη για κάθε έργο του.
8. P. Bourdieu, *Réponses*, ό.π., σελ. 86.
9. Στο ίδιο, σσ. 84-85.
10. Βλ. P. Bourdieu και R. Christin, «La construction du marché. Le champ administratif et la production de la "politique du logement"», *Actes de la recherche en sciences sociales*, αρ. 81-82 (1990), σσ. 65-85. Πρβλ. του ίδιου, *Réponses*, ό.π., σσ. 86-90 και «Esprit d'Etat: Genèse et structure du champ bureaucratique» *Actes de la recherche en sciences sociales*, αρ. 96-97 (1993), σσ. 49-62.
11. P. Bourdieu, *Les règles de l'art*, ό.π., σ. 256 και *Μικρόκοσμοι*, ό.π., σ. 81.
12. Μια και ο ίδιος ο Bourdieu μας πληροφορεί ότι σε μια προσεχή εργασία του θα παρουσιάσει τις «γενικές ιδιότητες των πεδίων», θέμα των παραδόσεών του στο Collège de France στα χρόνια 1983-1986. Βλ. *Les règles de l'art*, ό.π., σ. 257, σημ.12.
13. Πολλά ενδιαφέροντα δεδομένα μας παρουσιάζει ο ίδιος στα βιβλία του *Choses dites*, ό.π., σσ. 13-71 και *Réponses*, ό.π., σσ. 175-185, αρκεί να μην τα πάρουμε κατά λέξη.
14. Γι' αυτόν ακριβώς το λόγο η αποδοχή του έργου του από ορισμένους κοινωνιολόγους προσκευμένου στο ΓΚΚ είναι θετική, σ' αντιδιαστολή με το έργο των Baudelot-Establet.

HABITUS: Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΟΥ BOURDIEU ΣΤΗΝ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΔΡΑΣΗΣ

Σ' αυτή τη σύντομη εισήγηση δε θα προσπαθήσω να δώσω μια γενική εικόνα του έργου του Bourdieu. Κατά πολύ πιο περιορισμένο τρόπο θα προσπαθήσω να πω δυο λόγια για την πιο κεντρική έννοια στη θεωρία του, την έννοια του *Habitus*. Πιο συγκεκριμένα, συγκρίνοντας το *Habitus* με την παρσονική έννοια του κοινωνικού ρόλου καθώς επίσης και με την έννοια της αλληλεπίδρασης, όπως αυτή χρησιμοποιείται από τον Mead και τους οπαδούς του —θα προσπαθήσω να δείξω πως το *Habitus* καλύπτει μια διάσταση του κοινωνικού παιχνιδιού που και η παρσονική, φονκτιοναλιστική κοινωνιολογία και οι ερμηνευτικές μικροκοινωνιολογίες της αλληλεπίδρασης υποβαθμίζουν.

Θ' αρχίσω μ' ένα σύντομο ορισμό του *Habitus*:

«Το *Habitus* μπορεί να θεωρηθεί σαν ένα υποκειμενικό αλλά όχι ατομικό σύστημα από εσωτερικευμένες δομές (Internalised Structures), σχήματα αντίληψης, σύλληψης και δράσης που είναι κοινά σ' όλα τα μέλη μιας ομάδας ή τάξης και που συνιστούν την προϋπόθεση κάθε αντικειμενικοποίησης και ενόρασης».

Επειδή το στιλ γραψίματος του B. δεν είναι καθόλου εύκολο, η καλύτερη στρατηγική για να καταλάβουμε τι εννοεί με την έννοια του *Habitus* είναι να πάρουμε ένα συγκεκριμένο παράδειγμα. Θα διαλέξω σαν παράδειγμα τη σημερινή συγκέντρωση και θα θέσω το εξής ερώτημα. Αν ο Parsons, ο Mead και ο Bourdieu προσπαθούσαν να εξηγήσουν το συγκεκριμένο παιχνίδι που παίζουμε αυτή τη στιγμή, σε ποιες διαστάσεις αυτού του παιχνιδιού θα έδινε ο καθένας περισσότερο βάρος;

I. Parsons

Θ' αρχίσω από τον Parsons. Ο Parsons θα προσπαθούσε να καταλάβει το παιχνίδι που παίζουμε εδώ δίνοντας έμφαση στην έννοια του κοινωνικού ρόλου, ή της κοινωνικής θέσης. Εγώ παίζω το ρόλο αυτού που δίνει μια εισήγηση και είναι ένας ρόλος, τους κανόνες του οποίου τους έμαθα σταδιακά πηγαίνοντας, π.χ., σε διάφορα συνέδρια στη διάρκεια της καριέρας μου. Ο Parsons μελετώντας το ρόλο που παίζω αυτή τη στιγμή καθώς και τους άλλους ρόλους που είναι σχετικοί με το παιχνίδι (π.χ. το ρόλο του προέδρου, του ακροατή, αυτουνού που τυχόν ετοιμάζει

από πριν κριτικές παρατηρήσεις πάνω στην εισήγησή μου κτλ.) θα προσπαθούσε να μας δώσει σε τελική ανάλυση τους τυπικούς και άτυπους κανόνες του παιχνιδιού που ονομάζουμε κοινωνιολογικό συνέδριο.

Επιπλέον θα προσπαθούσε να συνδέσει το *κοινωνικό* σύστημα του συνεδρίου (που από μια σκοπιά αποτελείται κυρίως από τους ρόλους που ανέφερα) με το *πολιτισμικό* σύστημα (που αναφέρεται κυρίως στις κεντρικές αξίες), καθώς επίσης και με το *σύστημα της προσωπικότητας* που αναφέρεται σ' αυτό που ο Parsons αποκαλεί *need-dispositions* (*ανάγκες/τάσεις*). Πιο συγκεκριμένα, ας υποθέσουμε πως ένας κανόνας που εμπεριέχεται στο ρόλο που παίζω είναι η απαίτηση να είμαι αντικειμενικός, δηλαδή να μη διαστρεβλώνω το κείμενο του Β. ακολουθώντας τις δικές μου προτιμήσεις και επιθυμίες. Κατά τον Parsons αυτή η κανονιστική απαίτηση στο επίπεδο του κοινωνικού του συστήματος μπορεί να συνδεθεί και με το πολιτιστικό σύστημα και μ' αυτό της προσωπικότητας. Έτσι στο πολιτισμικό σύστημα της κοινωνίας υπάρχει η γενική αξία της αντικειμενικότητας και είναι ακριβώς αυτή η γενική, αφηρημένη αξία που, μέσω της θεσμοποίησης, παίρνει την πιο συγκεκριμένη μορφή της κανονιστικής απαίτησης που εμπεριέχεται στο ρόλο που παίζω αυτή τη στιγμή. Επιπλέον ο κανόνας περί αντικειμενικότητας δεν μου επιβάλλεται μόνο από το ρόλο μου αλλά και από εσωτερικευμένες πιέσεις, από μια εσωτερική ανάγκη που έχω να είμαι αντικειμενικός. Έτσι αν παραβώ τον κανόνα, ακόμα και αν δεν υπάρχουν εξωτερικές κυρώσεις (λ.χ. αν εσείς δεν αντιληφθείτε ότι δεν είμαι αντικειμενικός απέναντι στο έργο του Β.), μπορεί να υπάρχουν εσωτερικές κυρώσεις (δηλαδή μπορεί να αισθανθώ ενοχή).

Συμπερασματικά, ο Parsons θα προσπαθούσε να εξηγήσει το παιχνίδι του συνεδρίου κινούμενος σε τρία επίπεδα: (α) στο πολιτισμικό σύστημα που αναφέρεται στις κεντρικές *αξίες*, (β) στον τρόπο που οι αξίες αυτές θεσμοποιούνται και συγκεκριμενοποιούνται σε *ρόλους/κανονιστικές απαιτήσεις* στο επίπεδο του κοινωνικού συστήματος και (γ) στον τρόπο που οι κανονιστικές απαιτήσεις εσωτερικοποιούνται σε *ανάγκες/τάσεις* στο επίπεδο του συστήματος της προσωπικότητας.

II. Bourdieu

Περνώντας τώρα στον Β., ο Β. θα έλεγε ότι το παρσονικό τρίπτυχο *πολιτιστικό σύστημα/αξίες —κοινωνικό σύστημα/ ρόλοι— σύστημα προσωπικότητας/ανάγκες* καλύπτει μόνο μια διάσταση του παιχνιδιού. Αυτό που βάζει στο περιθώριο είναι το *Habitus*, το σύστημα των προδιαθέσεων που έχουμε και που δεν μπορεί να εξηγηθεί από τους ρόλους αυτού του συγκεκριμένου παιχνιδιού που παίζουμε αυτή τη στιγμή.

Πιο συγκεκριμένα για να καταλάβει κανείς τη συμπεριφορά μου αυτή τη στιγμή, πέρα από το συγκεκριμένο ρόλο που παίζω, θα πρέπει να λάβει υπ' όψη του ότι ανήκω σε μια ορισμένη κοινωνική τάξη, μορφώθηκα σε διάφορα παιδαγωγικά

συστήματα, μεγάλωσα κατά ένα θρησκευτικό ή μη θρησκευτικό τρόπο κτλ. Όλες αυτές οι διάφορες κοινωνικοποιήσεις στο παρελθόν, που σε τελική ανάλυση αναφέρονται σε πολυάριθμες κοινωνικές δομές μέσα στις οποίες μεγάλωσα, δημιουργούν το σύστημα προδιαθέσεων που ονομάζουμε *Habitus*. Δηλαδή ένα σύστημα σχημάτων αντίληψης, αξιολόγησης και δράσης που ενεργοποιώ, και χρησιμοποιώ ευέλικτα και πολύτροπα ανάλογα με την περίπτωση, ανάλογα με το παιχνίδι που παίζω.

Πιο συγκεκριμένα επειδή μεγάλωσα στην Ελλάδα και όχι στην Αγγλία δίνω την ομιλία μου χρησιμοποιώντας ένα σχήμα δράσης που οδηγεί σε έντονες χειρονομίες και επειδή μορφώθηκα κατά έναν ορισμένο τρόπο αντιλαμβανόμενα τα πράγματα κατά έναν πολύ εγκεφαλικό, ρασιοναλιστικό τρόπο τέλος λόγω της θρησκευτικής ανατροφής έχω σχήματα αξιολόγησης που είναι μανιχαϊστικά και απόλυτα — πράγμα το οποίο μπορεί να φανεί στον τρόπο που αναλύω το έργο του B.

Βέβαια θέλω να σημειώσω εδώ πως ο Parsons δεν αγνοεί την κοινωνικοποίηση, αλλά στο τρίπτυχο που ανέπτυξα πιο πάνω τη συνδέει άμεσα μ' ένα συγκεκριμένο ρόλο. Δηλαδή ο παρσονικός αναλυτής θα εντάξει το πώς διαμορφώθηκε, μέσω της κοινωνικοποίησης, ο ρόλος του εισηγητή που παίζω αυτή τη στιγμή. Δεν θα ενδιαφερθεί για το όλο σύστημα των σχημάτων δράσης, αντίληψης και αξιολόγησης, σχήματα που κουβαλάω μέσα μου και που συνδέονται με δύο *ιστορικότητες* (historicities): την ιστορικότητα της προσωπικής μου βιογραφίας που βασίζεται σε ένα ιεραρχημένο σύνολο κοινωνικοποιήσεων και την ιστορικότητα των διάφορων κοινωνικών δομών που εγώ και άλλοι σαν και μένα σταδιακά εσωτερικεύουν.

Μ' άλλα λόγια ενώ η παρσονική ανάλυση δίνει το μεγαλύτερο βάρος στη διάσταση *ρόλος/κοινωνική θέση*, ο B. δίνει το μεγαλύτερο βάρος στη διάσταση *διάθεση/έξη*.

III. Mead

Αν τέλος περάσουμε στον Mead και στις πολυάριθμες ερμηνευτικές μικροκοινωνιολογίες, αυτές δίνουν έμφαση σε μια τρίτη βασική διάσταση κάθε κοινωνικού παιχνιδιού, τη διάσταση της συγκεκριμένης αλληλεπίδρασης που πραγματοποιείται σ' ένα συγκεκριμένο κοινωνικό πλαίσιο. Δηλαδή οι ερμηνευτικά προσανατολισμένοι κοινωνιολόγοι, από τον Mead μέχρι τον Garfinkel και τον Goffman, θα τονίσουν πως για να καταλάβουμε το παιχνίδι του συνεδρίου δεν αρκεί να επικεντρώσουμε την προσοχή μας στο ρόλο και στο *Habitus*, πρέπει επιπλέον να δούμε πιο συγκεκριμένα πώς τα δρώντα υποκείμενα χρησιμοποιούν τις κανονιστικές απαιτήσεις του ρόλου και τα σχήματα του *Habitus* για να παίξουν ένα συγκεκριμένο παιχνίδι που έχει τη δική του λογική και δυναμική στο χώρο και χρόνο.

Για να ξαναγυρίσουμε στο παράδειγμα του ρόλου που παίζω αυτή τη στιγμή, ούτε η γνώση του *Habitus* μου ούτε η γνώση του ρόλου μου θα ήταν αρκετές για να εξηγήσουμε πώς δρω αυτή τη στιγμή. Γιατί για μια πλήρη εξήγηση θα πρέπει να λάβει κανείς κυρίως υπ' όψη τη λογική της αλληλεπίδρασης εδώ και τώρα. Όχι μόνο ο ερευνητής πρέπει να εξηγήσει πώς ακριβώς κατορθώνω ή δεν κατορθώνω να αρθρώσω τα σχήματα του *Habitus* και τις κανονιστικές απαιτήσεις του ρόλου μου· αλλά επιπλέον, αν π.χ. ξαφνικά γίνω επιθετικός, αυτό μπορεί να μη συνδέεται άμεσα ούτε με το ρόλο μου, ούτε με τις προδιαθέσεις μου, αλλά με μια συγκεκριμένη αλληλεπίδραση: με το ότι π.χ. κάποιος έκανε μια επιθετική ή ύπουλη κριτική· ή μπορεί να έχει να κάνει με διάφορα *καταστασιακά νοήματα* (situational meanings) —δηλαδή με νοήματα που δεν απορρέουν ούτε από το ρόλο ούτε από το *Habitus*, αλλά κατασκευάζονται μέσα από τη λογική και εσωτερική δυναμική της αλληλεπίδρασης.

ΚΡΙΤΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Θα τελειώσω με 5 κριτικές παρατηρήσεις που βασίζονται στην παραπάνω ανάλυση.

Πρώτη παρατήρηση

Όπως προσπάθησα να δείξω με το παράδειγμα της ομιλίας μου, ο Parsons, ο Bourdieu και ο Mead δίνουν έμφαση σε 3 διαφορετικές διαστάσεις της κοινωνικής πραγματικότητας. Ο Parsons επικεντρώνει την προσοχή του στη διάσταση *Ρόλος*, ο Bourdieu στη διάσταση *Habitus* και ο Mead στη διάσταση *Αλληλεπίδραση*. Και οι 3 αυτές διαστάσεις είναι τελείως απαραίτητες για να μπορέσουμε να εξηγήσουμε πώς τα άτομα επικοινωνούν μεταξύ τους.

Βέβαια με τα παραπάνω δεν εννοώ πως ο Parsons αγνοεί τελείως στο έργο του τη διάσταση *habitus* και *αλληλεπίδραση*, ούτε ότι ο Mead δεν έχει τίποτα να πει για ρόλους και προδιαθέσεις. Είναι θέμα που δίνει ο καθένας το κύριο βάρος, είναι μ' άλλα λόγια περισσότερο θέμα έμφασης παρά αποκλεισμού. Έτσι π.χ. ο Parsons μιλάει και για την αλληλεπίδραση μεταξύ του *Εγώ* και του *Άλλου* (*Ego-Alter*) και για ανάγκες/προδιαθέσεις. Αν κοιτάξει όμως κανείς το έργο του στο σύνολό του (ιδίως τη μεσαία και τελική φάση της σταδιοδρομίας του), αν κοιτάξει κανείς τον τρόπο που οι οπαδοί του χρησιμοποιούν τα παρσονικά εννοιολογικά εργαλεία, είναι προφανές πως ο Parsons δίνει τόσο πολύ βάρος στη διάσταση ρόλος/κανονιστικές απαιτήσεις (και στο τρίπτυχο αξίες, θεσμοποίηση σε ρόλους και εσωτερική ρύθμιση σε ανάγκες/τάσεις) που οι διαστάσεις *Αλληλεπίδραση* και *Habitus* πε-

ριθωριοποιούνται. Και είναι ακριβώς λόγω αυτής της περιθωριοποίησης που ο παρσονικός φωνκτιοναλισμός κατηγορείται (σωστά κατά τη γνώμη μου) πως περικυσιάζει τα κοινωνικά άτομα σαν μαριονέτες που κατευθύνονται αποκλειστικά από τις κοινωνικές αξίες και τις κανονιστικές απαιτήσεις.

Δεύτερη παρατήρηση

Αν οι διαστάσεις *Ρόλος*, *Habitus*, *Αλληλεπίδραση* είναι τελείως απαραίτητες για να καταλάβουμε κάθε κοινωνικό παιχνίδι, δεν υπάρχει αμφιβολία ότι ανάλογα με το είδος του παιχνιδιού η μία διάσταση μπορεί να είναι, στο εμπειρικό επίπεδο, πιο σημαντική από τις άλλες δύο. Έτσι π.χ. αν προσπαθήσουμε να εξηγήσουμε ένα ιδιαίτερο τελετουργικό παιχνίδι, όπως μια λειτουργία της καθολικής εκκλησίας, σ' αυτή την περίπτωση ο ρόλος κυριαρχεί, με την έννοια πως μπορεί σχεδόν να καταλάβει κανείς όλο το παιχνίδι, απ' την αρχή μέχρι το τέλος, με βάση τις κανονιστικές απαιτήσεις του ρόλου ή ρόλων. Αν από την άλλη μεριά για να εξηγήσουμε μια παρτίδα πόκερ που από τη φύση της εμπεριέχει σε μεγάλο βαθμό τα στοιχεία της αβεβαιότητας, τύχης, έμπνευσης της στιγμής, διαίσθησης σχετικά με το ποια θα είναι η κίνηση του άλλου κτλ. —, σ' αυτή την περίπτωση η διάσταση αλληλεπίδραση έχει πρωταρχική σημασία. Τέλος σε ένα παιχνίδι σκακιού, όπου διάφορα σχήματα αντίληψης και διάφορα διανοητικά προσόντα (που αποκτά κανείς από προηγούμενες κοινωνικοποιήσεις) παίζουν καθοριστικό ρόλο, η διάσταση του *Habitus* τείνει να κυριαρχεί.

Αυτό όμως που πρέπει ξανά να τονιστεί είναι ότι καθεμιά από τις τρεις αυτές βασικές έννοιες εμπεριέχει σ' ένα βαθμό τις άλλες δυο. Για παράδειγμα η έννοια του ρόλου συνεπάγεται σ' ένα βαθμό την έννοια του *Habitus* κι αυτήν της αλληλεπίδρασης. Αυτό βέβαια δεν σημαίνει πως, στο θεωρητικό επίπεδο, είναι δυνατό να συμπύξει κανείς τις τρεις σε μία ή μάλλον ν' αναγάγει τη μία στην άλλη. Η κάθε διάσταση έχει τη δική της λογική και κάθε απόπειρα αναγωγισμού οδηγεί αναπόφευκτα σε μια μονοδιάστατη, κουτσοσυρεμένη εικόνα της κοινωνικής πραγματικότητας.

Τρίτη παρατήρηση

Ο Bourdieu σωστά επιμένει στο ότι το *Habitus* δεν συνεπάγεται σκοπιμότητα (intentionality). Έτσι η έννοια της σκοπιμότητας και της βολονταριστικής κατασκευής του κοινωνικού δεν παίζει μεγάλο ρόλο στην κοινωνιολογία του Bourdieu. Κατά τον Bourdieu το *Habitus* έχει κάτι το αυτόματο και το απρόσωπο (βλ. *Outline of a Theory of Practice*, σελ. 80). Αυτόματο από την άποψη πως όταν εγώ χρησι-

μποιώ διάφορα σχήματα για να δώσω την ομιλία μου, δεν έχω απαραίτητα συνείδηση αυτών των σχημάτων. Και είναι επιπλέον τα σχήματα αυτά απρόσωπα με την έννοια πως δεν εξηγούνται απλώς με βάση την ιδιοσυγκρασία μου. Σαν μέσα εσωτερικεύσης κοινωνικών δομών τα σχήματα αυτά είναι κοινά και σ' άλλα άτομα (τα οποία δεν γνωρίζω) και τα οποία υπέστησαν παρόμοιες δομικές επιδράσεις με μένα.

Απ' αυτή τη σκοπιά το *Habitus* συγγενεύει αρκετά με τους στρουκτουραλιστικούς κώδικες του Lévi-Strauss. Πράγματι, όπως είναι γνωστό ο στρουκτουραλισμός επέδρασε σημαντικά στο έργο του Bourdieu. Αν, παρ' όλα ταύτα, προσπαθήσει να βρει κανείς διαφορές μεταξύ των κρυμμένων κωδίκων του Lévi-Strauss και του *Habitus*, νομίζω πως μια σημαντική διαφορά εντοπίζεται στο ότι τα γενεσιουργά σχήματα του Bourdieu, παρ' όλο ότι συχνά δεν είναι συνειδητά, δεν είναι τόσο «κρυμμένα» όσο οι δομές του Lévi-Strauss. Δηλαδή, ο ερευνητής του *Habitus* δε χρειάζεται να προβεί σε πολύπλοκες στρουκτουραλιστικές αναλύσεις για ν' ανακαλύψει, να βγάλει στην επιφάνεια διασυνδέσεις μεταξύ των στοιχειωδών μερών του όλου που ούτε ο δρων ούτε ο ερευνητής υποψιάζονται πως υπάρχουν.

Μια άλλη πιο βασική διαφορά μεταξύ του Bourdieu και του Lévi-Strauss είναι ότι ο πρώτος, μετά από μια αρχική στρουκτουραλιστική φάση, επείσθη πως η κοινωνική πραγματικότητα δεν παρουσιάζει την απόλυτη τάξη, τη λογική συνέπεια και γεωμετρική αρμονία που οι στρουκτουραλιστικοί κώδικες υπονοούν. Κατά τον Bourdieu, στη μεταστρουκτουραλιστική του φάση, η μεθοδολογία του Lévi-Strauss υποδηλώνει μια *θεωρητική λογική*, που υπάρχει πιο πολύ στη φαντασία του ερευνητή παρά στις καθημερινές πρακτικές της κοινωνικής ζωής. Έτσι η έννοια του *Habitus* υποδηλώνει μια όχι θεωρητική αλλά *πρακτική λογική*, που βασίζεται στο ότι οι προδιαθέσεις μας είναι εξαιρετικά ευέλικτες, πολύσημες και «πολυθετικές» — πολυθετικές με την έννοια πως παίρνουν πολυάριθμες συγκεκριμένες μορφές στο επίπεδο δράσης ανάλογα με το πλαίσιο στο οποίο λειτουργούν. Απ' αυτή τη σκοπιά μπορεί να δει κανείς την έννοια του *Habitus* σαν το βασικό συνδεδετικό κρίκο μεταξύ φαινομενολογίας/εθνομεθοδολογίας από τη μια μεριά και στρουκτουραλισμού από την άλλη.

Ένας άλλος τρόπος για να εκφράσει κανείς τις σχέσεις του *Habitus* με τον στρουκτουραλισμό και την εθνομεθοδολογία είναι να χρησιμοποιήσει την περιφημη διάκριση του Saussure μεταξύ *Langue* και *Parole*, *Γλώσσας* και *Ομιλίας*. Απ' αυτή τη σκοπιά οι κώδικες του Lévi-Strauss λειτουργούν στο επίπεδο της γλώσσας (αφού ασχολούνται με τη γραμματική και το συντακτικό των διαφόρων κοινωνικών πρακτικών). Από την άλλη μεριά οι εθνομέθοδοι του Garfinkel λειτουργούν στο επίπεδο της ομιλίας, αφού μας δείχνουν σ' ένα συγκεκριμένο πλαίσιο αλληλεπίδρασης τις *πρακτικές* μεθόδους που τα άτομα χρησιμοποιούν για να επικοινωνήσουν μεταξύ τους (π.χ. η αρχή του κτλ.). Το *Habitus* έχει σχέση και με την έννοια της *Langue* και μ' αυτήν της *Parole*. Στο επίπεδο της γλώσσας το

Habitus υποδηλοί γενεσιουργά σχήματα (generative schemes) που σαν τους κώδικες του Λένι-Strauss εξηγούν σ' ένα βαθμό τα παιχνίδια που παίζουνε. Από την άλλη μεριά όμως ο Bourdieu επιμένει πως το *Habitus* βασίζεται σε μια πρακτική και όχι θεωρητική λογική, αφού τα σχήματα της πράξης, αξιολόγησης και νόησης δεν έχουν την κομψότητα, την αυστηρότητα των κωδίκων του Λένι-Strauss. Είναι μάλλον, όπως ήδη ανέφερα, πολυθετικά και εξαιρετικά ευέλικτα και απ' αυτή την έννοια μοιάζουν με τις διάφορες πρακτικές επικοινωνίας που ο Garfinkel και οι οπαδοί του ερευνούν.

Μ' άλλα λόγια το *Habitus* τοποθετείται κατά κάποιο τρόπο μεταξύ του κώδικα και της εθνομεθόδου. Από τον κώδικα παίρνει την έννοια του αυτόματου γενεσιουργού σχήματος και από τις εθνομεθόδους παίρνει την ιδέα της πρακτικότητας, την ιδέα πως το πλαίσιο αλληλεπίδρασης (με το οποίο ο Λένι-Strauss δεν ασχολείται καθόλου) είναι αυτό που δίνει τη συγκεκριμένη μορφή στις προδιαθέσεις μας.

Τέταρτη παρατήρηση

Από τα παραπάνω είναι εμφανές πως ο Bourdieu χρησιμοποιεί το *Habitus* σαν το κύριο μέσο για να ξεπεράσει και τον *αντικειμενισμό* και τον *υποκειμενισμό* στην κοινωνιολογική ανάλυση. Κατά τον Bourdieu ο υποκειμενισμός χαρακτηρίζει τις ερμηνευτικές, φαινομενολογικές κοινωνιολογίες που τοποθετούν στο κέντρο της ανάλυσης υποκείμενα που δρουν κατά ένα βολονταριστικό, προσχεδιασμένο, συνειδητό τρόπο. Από την άλλη μεριά οι αντικειμενιστικές κοινωνιολογίες (από τον Parsons μέχρι τον Λένι-Strauss) περιθωριοποιούν τα βολονταριστικά χαρακτηριστικά των ατόμων και παρουσιάζουν τα άτομα σαν παθητικά αποτελέσματα κανόνων ή κωδίκων.

Το *Habitus* κατά τον Bourdieu αναφέρεται σε σχήματα που δεν μπορούν ν' αναχθούν ούτε στις κανονιστικές απαιτήσεις του ρόλου ούτε στις μυστικές λειτουργίες του κώδικα ούτε στο βολονταρισμό της φαινομενολογικής προσέγγισης.

Έτσι αν ο Parsons βλέπει σαν την κύρια πηγή συνοχής και τάξης του κοινωνικού συνόλου τους *κανόνες* που είναι κοινοί στην *πλειοψηφία* ενός κληθυσμού, ο Λένι-Strauss εντοπίζει τη βάση της κοινωνικής τάξης στους *κώδικες*, ενώ οι Mead/Garfinkel/Goffman στα *καταστασιακά νόηματα* που απορρέουν από τη δυναμική της αλληλεξάρτησης. Ο Bourdieu από την άλλη μεριά εντοπίζει τη βάση της κοινωνικής τάξης στο *Habitus* που διαφέρει απ' όλες τις παραπάνω έννοιες.

Τελικά, κατά τη γνώμη μου, δεν νομίζω ότι ο Bourdieu, όπως ο ίδιος ισχυρίζεται, κατόρθωσε να ξεπεράσει ή να αχρηστεύσει τελείως τις φονκτιοναλιστικές, στρουκτουραλιστικές και φαινομενολογικές προσεγγίσεις. Ο ισχυρισμός του «ξεπεράσματος» έχει περισσότερο να κάνει με το *Habitus* του Γάλλου διανοούμενου, που

έχει τη manía ή μάλλον μεγαλομανία να ξεπερνά a tout prix ό,τι υπήρχε πριν απ' αυτόν, παρά με την πραγματικότητα. Από την άλλη μεριά όμως, μπορεί να χει κανείς το *Habitus* σαν μια έννοια που χτίζει απαραίτητες γέφυρες μεταξύ των τριών παραπάνω προσεγγίσεων που λειτουργούν και αναπτύσσονται ως επί το πλείστον, σε στεγανά διαμερίσματα.

Θα προσπαθήσω ν' αναπτύξω την παραπάνω θέση μου απέναντι στην έννοια του *Habitus* κατά πιο συγκεκριμένο τρόπο. Το εννοιολογικό πλαίσιο που ο Bourdieu μας προσφέρει (ένα πλαίσιο όπου η έννοια του *Habitus* παίζει κεντρικό ρόλο) έχει δεχτεί την κριτική πως οι διασυνδέσεις μεταξύ αυτού που ο Bourdieu αποκαλεί *Πεδίο* (και που αποτελείται από αλληλοσυνδεόμενες κοινωνικές θέσεις) του *Habitus* και των κοινωνικών πρακτικών είναι μηχανιστικές γιατί το σχήμα *Πεδίο — Habitus — Πρακτική* τελικά παρουσιάζει τα άτομα τόσο παθητικά όσο και ο Φονκτιοναλισμός του Parsons.

Ο Β. αμύνεται έναντι αυτής της κριτικής δίνοντας έμφαση στο ότι ούτε το πέρασμα από το πεδίο στο *Habitus* ούτε το πέρασμα από το *Habitus* στις κοινωνικές πρακτικές είναι ντετερμινιστικά καθορισμένο. Ήδη μιλώντας για το *Habitus* υπογράμμισα την εμμονή του Β. ότι το *Habitus* είναι ευέλικτο, πολυθετικό κτλ.

Κατά τη γνώμη μου όμως ο Β. δεν πείθει με το να λέει απλώς πως δεν θεωρεί μηχανιστικές τις διασυνδέσεις μεταξύ *Πεδίου/Habitus/Πρακτικών*. Ο μόνος αποτελεσματικός τρόπος για να δείξει πως οι διασυνδέσεις δεν είναι μηχανιστικές είναι η δημιουργία εννοιών που να δείχνουν πώς και γιατί οι διασυνδέσεις δεν είναι αυτόματες. Και νομίζω πως ο μόνος τρόπος για να βρεθούν τέτοια εργαλεία είναι να μην υποτιμά κανείς όσο ο Β. το βολонταρισμό και την έννοια της αλληλεπίδρασης, που είναι έννοιες τόσο κεντρικές στις ερμηνευτικές μικρο-κοινωνιολογίες. Γιατί εάν τα σχήματα του *Habitus* δεν είναι αυτόματες εσωτερικεύσεις των κοινωνικών θέσεων και δομών, αυτό οφείλεται στο ότι σε μερικές περιπτώσεις τουλάχιστον τα άτομα, στο πλαίσιο πολλαπλών αλληλεπιδράσεων, είναι ικανά ή να αποδεχθούν ή να αντισταθούν στις εξωτερικές κοινωνικές δομές. Μ' άλλα λόγια είναι ικανά να δρουν κατά συνειδητό, βολонταριστικό και λίγο-πολύ ορθολογικό τρόπο.

Όταν ο Β. υποστηρίζει πως ο βολонταρισμός και ιδιαίτερα οι συνειδητές, ορθολογικές στρατηγικές, που οι ερμηνευτικές κοινωνιολογίες (και ακόμη πιο έντονα η θεωρία των παιγνίων) μας παρουσιάζουν, είναι σπάνιες, ακραίες περιπτώσεις, νομίζω πως κάνει λάθος. Σε όλων των ειδών τις κοινωνίες και σε όλων των ειδών τις καταστάσεις υπάρχουν κοινωνικά παιχνίδια όπου, όπως υποστήριξα πιο πάνω, οι συνειδητές στρατηγικές και ο βολонταρισμός παίζουν πρωταρχικό ρόλο. Η συστηματική υποβάθμιση του βολонταρισμού και των ορθολογικών στρατηγικών με τη δικαιολογία ότι τέτοιες στρατηγικές είναι σπάνιες δεν αποτελεί πειστική επιχειρηματολογία ούτε στο θεωρητικό ούτε στο εμπειρικό επίπεδο.

Πέμπτη παρατήρηση

Για να τελειώσω με μια θετική παρατήρηση, αυτό που βρίσκω ιδιαίτερα χρήσιμο στο θεωρητικό έργο του Β. είναι ότι ακολουθεί μια μερτονική θα έλεγα παράδοξη στρατηγική θεωρητικής κατασκευής. Δηλαδή δε φιλοδοξεί να δημιουργήσει όπως ο Parsons και ο Giddens ένα καθολικό, συνολικά περιεκτικό εννοιολογικό πλαίσιο που θα μας εφοδιάζει μ' έναν πλήρη χάρτη της κοινωνικής οργάνωσης. Κατά πολύ πιο περιορισμένο και ευλύγιστο τρόπο προσπαθεί, όπως ο Merton, να κατασκευάσει ένα μικρό αριθμό εννοιολογικών εργαλείων τα οποία, χωρίς να μας παρέχουν ατράνταχτα οντολογικά/επιστημολογικά θεμέλια ή καθολικές λύσεις, είναι εξαιρετικά χρήσιμα και σαν οδηγοί στην εμπειρική έρευνα και σαν γέφυρες που εδραιώνουν την επικοινωνία μεταξύ των διάφορων κοινωνιολογικών σχολών και υποσχολών.

Παρ' όλο που, κατά τη γνώμη μου, χρειαζόμαστε τις μεγάλες θεωρητικές συνδέσεις τύπου Parsons και Giddens, νομίζω πως αυτή τη στιγμή η τακτική παράδοξη στρατηγική θεωρητική πρακτική του Merton και του Bourdieu είναι αναγκαία για να ξεφύγουμε από τις απολυτότητες και τους παραλογισμούς της μεταμοντέρνας κοινωνικής θεωρίας· είναι επίσης αναγκαία για να χτίσουμε γέφυρες μεταξύ των πολυάριθμων προοπτικών στις κοινωνικές επιστήμες που για την ώρα αλληλομάχονται και αλληλοεξουδετερώνονται κατά τελείως άσκοπο και άγονο τρόπο.

Η ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΤΟΥ PIERRE BOURDIEU

Οι φοιτητές και οι σπουδές τους (1964)
Οι Κληρονόμοι. Οι φοιτητές και ο πολιτισμός (1964)***

Μεταξύ του 1958 και του 1964, όταν δημοσιεύονται τα δύο αλληλένδετα βιβλία *Οι φοιτητές και οι σπουδές τους* και οι *Κληρονόμοι. Οι φοιτητές και ο πολιτισμός*, που σηματοδοτούν το άνοιγμα των ενδιαφερόντων του Bourdieu στην προβληματική της κοινωνιολογίας της παιδείας, των πολιτισμικών ανισοτήτων και της ορθολογικής παιδαγωγικής (*pédagogie rationelle*), ο ίδιος είχε ήδη δημοσιεύσει τρία βιβλία για την κοινωνία της Αλγερίας: μιας κοινωνίας σε διαδικασία αποδόμησης των παραδοσιακών της στοιχείων και δόμησης των νέων (μοντέρνων) στοιχείων της, κάτω από την επίδραση της «συνάντησης» και σύγκρουσης του γηγενούς πολιτισμού της με τον εισαγόμενο ευρωπαϊκό πολιτισμό. Πρόκειται για την *Κοινωνιολογία της Αλγερίας* (1961), το *Εργασία και εργάτες στην Αλγερία* (1963) και το *Ξερίζωμα. Η κρίση της παραδοσιακής γεωργίας στην Αλγερία* (1964)¹. Την ίδια περίοδο είχε δημοσιεύσει πολλά άρθρα (τουλάχιστον 12) στις *Etudes Rurales*, στο *Esprit*, στο *Temps Modernes* κ.λπ., κυρίως για την περίπτωση της Αλγερίας, αλλά και για την αλλαγή των κοινωνικών σχέσεων στο Βέαρν (στη γαλλική επαρχία όπου γεννήθηκε)². Την έρευνά του αυτή χαρακτήρισε μάλιστα ο ίδιος ως «επιστημολογικό πείραμα», γιατί προσπάθησε να μελετήσει κοινωνιολογικά (με επιτόπια έρευνα και συνεντεύξεις, κάνοντας συγχρόνως χρήση στατιστικών και κοινωνικο-ιστορικών πηγών) τη γενέτειρά του³. Ο παιδαγωγικός ρόλος του κοινωνιολόγου και η κοινωνιολογική έρευνα ως έρευνα παρέμβασης και δράσης (*action research*) δηλαδή ως έρευνα που οξύνει την κοινωνική αυτοσυνειδησία των ερευνημένων (λ.χ. των Αλγερινών για να μπορούν να συμβάλλουν στο ξαναχτίσιμο της κοινωνίας τους ή των κατοίκων του Βέαρν) προβάλλονται στο κείμενο του Bourdieu ήδη κατά την πρώτη αυτή περίοδο των ερευνών του. Στο άρθρο του λ.χ. για την κοι-

* Βλ. P. Bourdieu, J.-Cl. Passeron avec la collaboration de Michel Eliard, *Les étudiants et leurs études*, Mouton, 1964.

** Βλ. P. Bourdieu et J.-Cl. Passeron, *Les Héritiers. Les étudiants et la culture*, Les Editions de Minuit, 1964· P. Bourdieu και J.-Cl. Passeron, *Οι Κληρονόμοι. Οι φοιτητές και η κοινότητα*, μτφρ. Ν. Παναγιωτόπουλου, Μ. Βιδάλη, Εκδόσεις Καρδαμίτσα, 1993. Ο όρος *culture* θα μπορούσε να είχε αποδοθεί «επί το ελληνικότερο» ως πολιτισμός.

ωνία του Béarn «Célibat et condition paysanne» αναφέρει: «η κοινωνιολογία δεν θα αξίζει ίσως ούτε μιας ώρας κόπης (αυτό δε μας θυμίζει τον Durkheim;) αν είχε ως μοναδικό σκοπό της την πρόθεση να αποκαλύπτει τα νήματα τα οποία κινούν τα άτομα που παρατηρεί αν λησμονούσε πως έχει να κάνει με ανθρώπους ακόμη και με αυτούς που σαν μαριονέτες παίζουν ένα παιχνίδι, του οποίου τους κανόνες δε γνωρίζουν. Αν, με δύο λόγια δεν ανάθετε στον εαυτό της το έργο να *αποκαθιστά για τους ανθρώπους το νόημα των πράξεών τους*⁴. (Υπογράμμιση δική μας). Όπως σωστά παρατηρούν μελετητές του έργου του Bourdieu⁵, ήταν φυσικό και λογικό ο διακεκριμένος αυτός διανοητής να περάσει από τον *παιδαγωγικό ρόλο της κοινωνιολογίας* σε καταστάσεις αβέβαιες και γεμάτες ένταση πολιτισμικής αναδόμησης, όπως αυτές της Αλγερίας και του Βέαρν, σε μια *κοινωνιολογία της παιδαγωγικής*, της παιδαγωγικής όχι μόνο ως μηχανισμού αναπαραγωγής των πολιτισμικών ανισοτήτων στα πλαίσια του Σχολείου και του Πανεπιστημίου (όπως συνέβαινε με την παραδοσιακή παιδαγωγική στη Γαλλία της δεκαετίας του 60), αλλά και ως μηχανισμού άμβλυνσης των ανισοτήτων αυτών (όπως θα μπορούσε να συμβεί στην περίπτωση της ανάπτυξης μιας ορθολογικής παιδαγωγικής).

Το *Οι φοιτητές και οι σπουδές τους* κυκλοφορεί στη σειρά των Cahiers του Κέντρου Ευρωπαϊκής Κοινωνιολογίας (στο οποίο ο Bourdieu εργάζεται από τις αρχές της δεκαετίας του 1960, διδάσκοντας παράλληλα στο Πανεπιστήμιο της Lille), το 1964, χρόνο που δημοσιεύτηκαν και *Οι Κληρονόμοι*. Τοποθετείται όμως χρονικά πριν από τη δημοσίευση των τελευταίων αυτών και το ύφος γραφής του διαφοροποιείται σαφώς από αυτό των *Κληρονόμων*. Πρόκειται για ένα «εργαλείο εργασίας», όπως το αποκαλούν οι συγγραφείς του Bourdieu και Passeron, στο οποίο τα ατόφια γεγονότα (faits bruts), δηλαδή, τα στατιστικά στοιχεία με τη μορφή πινάκων, υπερισχύουν των σχολίων πάνω σ' αυτά⁶.

Τα στοιχεία προέκυψαν από δύο έρευνες που έγιναν στα πλαίσια του Ευρωπαϊκού Κέντρου Κοινωνιολογίας τα ακαδημαϊκά έτη 1961-62 και 1962-63 με τη συνεργασία Καθηγητών κοινωνιολογίας διαφόρων γαλλικών Πανεπιστημίων (του Παρισιού, της Rennes, του Bordeaux, της Lille, της Toulouse, της Dijon και της Lyon), οι οποίοι έδωσαν στους φοιτητές τους της κοινωνιολογίας και της φιλοσοφίας δύο ερωτηματολόγια (το ένα κυρίως για τις σχέσεις τους με τις σπουδές τους και τις επαγγελματικές τους προοπτικές και το άλλο για τις σχέσεις τους με τον πολιτισμό—πολιτισμικές γνώσεις και εμπειρίες, όπως λ.χ. επίσκεψη μουσείων, παρακολούθηση θεάτρου, κινηματογράφου, συναυλιών κ.λπ.) τα οποία συμπλήρωσαν οι ίδιοι επιτόπου κατά τη διάρκεια του μαθήματος. Ξεκινώντας από την εικασία ότι από όλους τους παράγοντες που συμβάλλουν στη διαφοροποίηση μεταξύ των φοιτητών ως προς τις πρακτικές τους και τη νοστροπία τους (παρά την προτιθέμενη ομοιογενεοποιητική επίδραση του εκπαιδευτικού πολιτισμού), όπως είναι λ.χ. η ηλικία, το φύλο, ο τόπος και το είδος της κατοικίας, η θρησκευτική ένταξη κ.λπ., η κοινωνική προέλευση του φοιτητή (με κριτήριο την κοινωνικο-

επαγγελματική θέση του πατέρα) είναι ο σημαντικότερος, οι συγγραφείς έθεσαν ως στόχο τους να αποκαλύψουν «τους πιο λεπτούς και τους πιο πονηρούς μηχανισμούς» μέσω των οποίων ο τελευταίος αυτός παράγοντας ασκεί τη διαφοροποιητική του επίδραση⁷. Με την παρατήρησή τους αυτή διαφοροποιούνται ήδη από τους τρέχοντες προβληματισμούς της κοινωνιολογίας της εκπαίδευσης που περιορίζονται στην εντόπιση της *εμφανούς* μόνο συσχέτισης μεταξύ της κοινωνικής προέλευσης των φοιτητών, της συμπεριφοράς τους και των σχέσεών τους. Η κεντρική θέση του Bourdieu όπως αναπτύσσεται, συν τω χρόνω, σε ολόκληρο το έργο του, ότι ο βασικός ρόλος του κοινωνιολόγου είναι κριτικός με την καντιανή έννοια του να ανακαλύπτει, δηλαδή, να φέρνει στο φως το «κρυμμένο» στοιχείο των κοινωνικών μηχανισμών, γίνεται ήδη φανερό στην πρώτη αυτή, περισσότερο «κοινωνιογραφική», έρευνα των Γάλλων φοιτητών, και αποκτά όλη της τη βαρύτητα στο αμέσως επόμενο βιβλίο, *Οι Κληρονόμοι*.

Το ιδιαίτερα σύντομο γενικό συμπέρασμα, στο οποίο καταλήγουν οι Bourdieu και Passeron στο *Οι φοιτητές και οι σπουδές τους*, αποτελεί προάγγελο των ερμηνειών που συναντούμε στους *Κληρονόμους* (όπως άλλωστε το σημειώνουν οι ίδιοι σε μια υποσημείωσή τους συνδέοντας έτσι τα δύο αυτά βιβλία⁸) για τη σχέση μεταξύ της οικογενειακής κοινωνικοποίησης και της κοινωνικοποίησης που ασκείται από τα σχολεία και τα Πανεπιστήμια στα οποία οι κοινωνικές ανισότητες μεταφράζονται λανθασμένα, αλλά και «πονηρά», εξυπηρετώντας τη νομιμοποίηση των πολιτισμικών προνομίων των προνομιούχων τάξεων, σε ανισότητες ικανοτήτων. Συμπερασματικά, οι δυο ερευνητές τονίζουν την πρακτική παιδαγωγική σημασία των πορισμάτων των ερευνών τους για τους *Φοιτητές και τις σπουδές τους* και καταλήγουν: «Η κοινωνιολογία των πολιτισμικών ανισοτήτων, αποτελεί τη μόνη δυνατή βάση για μια παιδαγωγική που δε θα ήθελε να στηριχτεί σε αφηρημένες ψυχολογικές γενικεύσεις⁹. Η προβληματική μιας ορθολογικής παιδαγωγικής που θα μπορούσε να συμβάλει στον πολιτισμικό εκδημοκρατισμό αναπτύσσεται στο *Οι Κληρονόμοι*, όπου όμως, όπως θα δούμε λίγο παρακάτω, και η ίδια καθίσταται προβληματική.

Το κοινωνικό-στατιστικό υλικό που ερμηνεύεται στους *Κληρονόμους*, με κύρια έμφαση πλέον στις σχέσεις μεταξύ κοινωνικής προέλευσης και εκπαίδευσης και στο ρόλο των πολιτισμικών προνομίων, δεν προέρχεται μόνο από τις προγενέστερες έρευνες για τους *Φοιτητές και τις σπουδές τους*, αλλά από έξι ακόμη μονογραφίες και προπαρασκευαστικές έρευνες που διεξήχθησαν από φοιτητές κοινωνιολογίας της Lille και του Παρισιού, κάτω από τη διεύθυνση των Bourdieu και Passeron και των συνεργατών τους, σχετικά με τις κοινωνικές σχέσεις μεταξύ των φοιτητών, το άγχος των εξετάσεων, την προσπάθεια ενσωμάτωσης, τον ελεύθερο χρόνο των φοιτητών, την εικόνα του φοιτητή στη φοιτητική συνείδηση και την ομάδα του αρχαίου θεάτρου της Σορβόνης και το κοινό της.

Το ύφος γραφής των *Κληρονόμων* δε χαρακτηρίζεται, νομίζω, από τη χρήση

της γλώσσας της ανθρωπολογίας σε αντιδιαστολή με τη γλώσσα της κοινωνιολογίας όπως παριτιηρεί ο Robbins¹⁰, επηρεασμένος ίσως από την αναφορά σε κάποια αποφθίγματα κοινωνικών ανθρωπολόγων, όπως της M. Mead, και από την παρατήρηση στο κεφάλαιο «Μαθητευόμενοι ή μαθητευόμενοι μάγοι;» ότι οι φοιτητές αντιμετώπιζουν συχνά τις εξετάσεις με τη λογική της μαγείας, χρησιμοποιώντας όπως οι πρωτόγονες φυλές διάφορα μαγικά και τεχνικά «τρίκ» για να κατευνάσουν το άγχος τους¹¹. Άλλωστε, κοινωνική ανθρωπολογία και κοινωνιολογία βρίσκονται πολύ κοντά η μία στην άλλη και η λειτουργική ανάλυση, της οποίας αρκετή χρήση γίνεται στους *Κληρονόμους*, είναι κοινή και για τις δυο τους. Αυτό που προσδίδει ιδιαιτερότητα στη γραφή των *Κληρονόμων* είναι η κοινωνιολογική συλλογιστική του Pierre Bourdieu, την οποία συναντούμε με παραλλαγές στο όλο μετέπειτα έργο του. Μια συλλογιστική απομυθοποιητική, η οποία προκαλεί στους αναγνώστες συνεχείς εκπλήξεις, καθώς ανατρέπει το αναμενόμενο και αποκαλύπτει ένα άλλο κοινωνικό παιχνίδι που παίζεται πίσω από το εξωτερικό και εμφανές σκηνικό του κοινωνικού θεάτρου. Ή, με τη γλώσσα του λειτουργισμού, που αποκαλύπτει ότι πίσω από τις *εμφανείς* λειτουργίες (στην περίπτωση αυτή του συστήματος εκπαίδευσης στη Γαλλία, του οποίου η κύρια λειτουργία είναι η παραγωγή επιλεγμένων και συγκρίσιμων με καθαρά σχολικά κριτήρια ατόμων) κρύβονται οι *πραγματικές* λειτουργίες¹² που δεν έχουν αναγνωριστεί ούτε από τους Καθηγητές ούτε από τους φοιτητές: δηλαδή, η νομιμοποίηση και συντήρηση των πολιτισμικών προνομίων των προνομιούχων τάξεων με την κάλυψη μιας χαρισματικής ιδεολογίας. Έτσι, η κατάληξη ενός συλλογισμού σε υποστήριξη ενός, σε πρώτη όψη, «κοινωνικά παράδοξου» δεν είναι παρά μόνον η διαπίστωση του τι συμβαίνει στην πραγματικότητα. Η πραγματικότητα αυτή αποκαλύπτεται, όχι στο επίπεδο μιας αφηρημένης κοινωνιολογικής ερμηνείας ή μιας συγκεκριμένης στιγμής κατανόησης, αλλά στο επίπεδο της ανάλυσης των συμπερασμάτων της εμπειρικής έρευνας και της επεξεργασίας στατιστικών στοιχείων που καταλήγουν να οδηγούν σε «ρήξη με την κοινότοπη σκέψη»¹³.

Η προσέγγιση αυτή συνοψίζεται χαρακτηριστικά σ' έναν πίνακα¹⁴, στο επάνω μέρος του οποίου σημειώνεται η λέξη *ιδεολογία* και στο κάτω μέρος η λέξη *κοινωνιολογία*. Στην *ιδεολογία* αντιστοιχούν η δεδηλωμένη (*proclamée*) ταυτότητα της φοιτητικής κατάστασης και των φοιτητικών πληθυσμών, καθώς και οι δεδηλωμένες διαφοροποιήσεις μεταξύ των φοιτητών, πολιτικές, ιδεολογικές, αισθητικές και άλλες. Στην *κοινωνιολογία* αντιστοιχούν «η κρυμμένη ταυτότητα των φοιτητικών πληθυσμών (δηλαδή η αριθμητική υπεροχή των φοιτητών αστικής καταγωγής, η συμμόρφωσή τους στον αντικομφορμισμό —δηλαδή η αποδοχή των κανόνων του περιβάλλοντος των διανοουμένων— και η συμμόρφωση στις απαιτήσεις του σχολείου ενός πληθυσμού που είναι το προϊόν μιας συνεχούς εκπαιδευτικής δραστηριότητας) καθώς και οι διαφοροποιήσεις μεταξύ των στάσεων και των προσδοκιών τους απέναντι στο Σχολείο ή στον πολιτισμό, που οφείλονται

στις διαφορές των φοιτητών ανάλογα με την κοινωνική τους προέλευση, την κατοικία τους στο Παρίσι ή στην επαρχία και με τον κλάδο των σπουδών τους»¹⁵. Έτσι, «η κοινωνιολογία των ιδεολογιών αποκαλύπτει την ταυτότητα που κρύβουν οι δεδηλωμένες διαφοροποιήσεις, καθώς και οι διαφορές που κρύβονται κάτω από τη δεδηλωμένη ταυτότητα»¹⁶. Η πραγματική ταυτότητα του φοιτητικού περιβάλλοντος διαμορφώνεται σε μεγάλο βαθμό από τις αξίες που ενέχονται στο παιχνίδι της διανόησης και που έχουν εσωτερικεύσει οι γόννοι των πολιτισμικά προνομιούχων τάξεων, οι οποίοι αποτελούν την αριθμητικά ισχυρότερη ομάδα μέσα στους γαλλικούς φοιτητικούς πληθυσμούς των αρχών της δεκαετίας του 60. Απέναντι όμως στις αξίες αυτές οι φοιτητές διαφορετικής —χαμηλότερης και οπωσδήποτε απομακρυσμένης από το σχολικό πολιτισμό— οικογενειακής προέλευσης αναπτύσσουν μια άλλη στάση που διέπεται από ανησυχία για το μέλλον τους. Η ομοιογενειοποιητική επίδραση της σχολικής-πανεπιστημιακής εκπαίδευσης δεν είναι παρά μύθος.

Με μια ανάλογη συλλογιστική στο συμπέρασμα των *Κληρονόμων* υποστηρίζεται ότι: «Η αποκάλυψη του πολιτισμικού προνομίου εξαλείφει την απολογητική ιδεολογία που επιτρέπει στις προνομιούχες τάξεις —κύριους χρήστες του συστήματος εκπαίδευσης— να αντιλαμβάνονται τη (σχολική) επιτυχία ως επιβεβαίωση της ύπαρξης φυσικών και προσωπικών χαρισμάτων: επειδή η ιδεολογία του χαρισματος στηρίζεται πάνω από όλα στην αγνόηση των κοινωνικών ανισοτήτων απέναντι στο Σχολείο και στον πολιτισμό, η απλή περιγραφή της σχέσης ανάμεσα στην πανεπιστημιακή επιτυχία και στην κοινωνική προέλευση έχει κριτική αξία» (*vertu critique*)¹⁷.

Η πρωτοτυπία της μελέτης *Οι Κληρονόμοι*¹⁸ έγκειται στο ότι σ' αυτήν τέθηκαν τα θεμέλια μιας «Κοινωνιολογίας των πολιτισμικών ανισοτήτων» ως υπευθύνων περισσότερο από ό,τι οι οικονομικές ανισότητες— για την άνιση πρόσβαση των νέων διαφορετικής κοινωνικής προέλευσης στα γαλλικά πανεπιστήμια στις αρχές της δεκαετίας του 60, και για την άνιση κοινωνικοποίησή τους σ' αυτά, μεταθέτοντας έτσι το κέντρο βάρους από τους οικονομικούς παράγοντες στους πολιτισμικούς: από τις άνισες κοινωνικές επιδράσεις του οικονομικού κεφαλαίου που η κάθε οικογένεια διαθέτει (ή δε διαθέτει) για να βοηθήσει τη σταδιοδρομία των παιδιών της (στοιχείο που τονιζόταν ιδιαίτερα στις μέχρι τότε σχετικές έρευνες) στις άνισες επιδράσεις του πολιτισμικού και συμβολικού κεφαλαίου (*capital culturel et symbolique*) με το οποίο η κάθε οικογένεια εφοδιάζει (ή δεν εφοδιάζει) τους γόννους της (στοιχείο που δεν είχε επισημανθεί μέχρι τότε επαρκώς). Χωρίς στο βιβλίο αυτό να γίνεται ιδιαίτερη χρήση του όρου αυτού (όπως κάνει σε μεταγενέστερες μελέτες του ο Pierre Bourdieu), πάντως θεμελιώνεται στην ουσία του το περιεχόμενό του καθώς καθίσταται απολύτως φανερή η επίδραση «της διανοητικής ατμόσφαιρας που» επικρατεί στο οικογενειακό περιβάλλον, της δομής της γλώσσας που μιλιέται μέσα σ' αυτό ή των στάσεων απέναντι στο Σχολείο και στον

πολιτισμό που αυτό ενθαρρύνει¹⁸ πάνω στη σχολική επίδοση των νεαρότερων μελών της οικογένειας και στη μετέπειτα σταδιοδρομία τους. Ο Ρ. Bourdieu δείχνει ότι οι προνομιούχοι της γαλλικής παιδείας την εποχή εκείνη ήσαν οι «κληρονόμοι ενός οικογενειακού πολιτισμικού κεφαλαίου» που τους παρείχε τη δυνατότητα να ανταποκριθούν με άνεση στις πολιτισμικές απαιτήσεις του Σχολείου και του Πανεπιστημίου και αργότερα σ' αυτές της κοινωνίας τους και του κύκλου των διανοουμένων, καθώς ήσαν σε θέση, λόγω ακριβώς αυτής τους της πολιτισμικής κοινωνικοποίησης (δηλαδή, της απόκτησης των κατάλληλων πολιτισμικών «έξων» — habitus — έννοια που κυριαρχεί στις μεταγενέστερες μελέτες του Ρ. Bourdieu), να παίζουν, σχεδόν ενστικτωδώς, το παιχνίδι του καλού γούστου, της διατύπωσης του αρμόζοντος στις διάφορες περιστάσεις λόγου και τελικά της πνευματικής και κοινωνικής ισχύος.

Η θεωρία αυτή του Bourdieu βρίσκει το κυριότερο εμπειρικό της αντίκρισμα σε κοινωνίες όπως η γαλλική και η αγγλική (βλ. λ.χ. τις σχετικές έρευνες του Β. Bernstein για την επίδραση του είδους του λόγου που επικρατεί μέσα στην οικογένεια στη σχολική επίδοση των παιδιών) που είχαν, και μέχρις ενός σημείου εξακολουθούν να έχουν, μια ισχυρή «αριστοκρατική» πνευματική παράδοση: μια παράδοση η οποία συνδέεται με την ταξική τους διάρθρωση (κυρίως στην Αγγλία), αλλά και την οποία το κράτος μέσω των μεγάλων σχολών «παραγωγής» διοικητικών και πολιτικών ελίτ (κυρίως στη Γαλλία μέσω σχολών όπως η ENA (Ecole Nationale d' Administration) — βλ. λ.χ. το μεταγενέστερο έργο του Ρ. Bourdieu, *La noblesse d' état. Grandes écoles et esprit de corps*, 1989) επιχειρεί να ισχυροποιεί και να συνεχίζει.

Στην Ελλάδα, μια οπωσδήποτε ταξικά ρευστότερη κοινωνία από ό,τι οι άλλες ευρωπαϊκές του παραπάνω τύπου και με σαφώς σπανιότερο από ό,τι σε αυτές και συχνά φτωχότερο σε ποιότητα οικογενειακό πολιτισμικό κεφάλαιο, η κατάσταση στις αρχές της δεκαετίας του 60 ήταν κάπως διαφορετική: από τη μία πλευρά, υπήρχε μεν μεγαλύτερη ανισότητα πρόσβασης στην ανώτατη εκπαίδευση μεταξύ των δύο φύλων από ό,τι στη Γαλλία (ανισότητα η οποία σταδιακά μειώθηκε εντυπωσιακά για να φθάσουμε σήμερα στη μεταξύ τους κατά βάση ισότητα εκπαιδευτικών ευκαιριών¹⁹): από την άλλη, υπήρχε όμως μικρότερη κοινωνική ανισότητα εκπαιδευτικών ευκαιριών, καθώς, συγκριτικά με τη Γαλλία, εντυπωσιακά περισσότερα παιδιά αγροτών και εργατών (ιδίως άρρενες) έμπαιναν στις Ανώτατες Σχολές και στα Πανεπιστήμιά μας ακόμη και στην αμέσως πριν από τη δωρεάν παιδεία εποχή²⁰, όπως έδειξα στη μελέτη μου *Προς μία Ελληνική Κοινωνιολογία της Παιδείας*. Η μεγαλύτερη αυτή συμμετοχή τους μπορεί να εξηγηθεί από την ισχυρή θέληση (των ιδίων και των γονιών τους) για την απόκτηση ενός πανεπιστημιακού πτυχίου που θα τους έδινε τη δυνατότητα κοινωνικής κινητικότητας προς τα πάνω μέσω της άσκησης κυρίως δημοσιοϋπαλληλικών και ελευθερίων επαγγελμάτων. Αν μεταξύ των Ελλήνων φοιτητών μας, για λόγους που συνδέονται με τις ιδιομορ-

φίες της ελληνικής κοινωνίας²¹, συναντούμε συχνότερα κληρονόμους μιας έντονης θέλησης για απόκτηση πανεπιστημιακού πτυχίου (μια έξι «πτυχιολατρείας»), παρά κληρονόμους ενός πολιτισμικού κεφαλαίου (με την έννοια του Ρ. Bourdieu), πάντως και στην Ελλάδα (όπως και στη Γαλλία και σε άλλες περισσότερο τεχνολογικά ανεπτυγμένες κοινωνίες), οι πολιτισμικοί παράγοντες που συνδέονται με την οικογένεια (στην προκειμένη περίπτωση η μορφωτική στάθμη των γονέων) αποδείχτηκαν προσδιοριστικοί για τις δυνατότητες απόκτησης ανώτατης παιδείας από τα νεαρά μέλη τους, λειτουργώντας επιλεκτικά όχι μόνον διαταξικά αλλά και μέσα στα κατώτερα στρώματα²². Συνεπώς, η έμφαση που έδωσε ο Bourdieu, ήδη από τις πρώτες δύο έρευνές του στο χώρο της κοινωνιολογίας της εκπαίδευσης (ιδίως δε στο *Οι Κληρονόμοι*), στον «πολιτισμό» των οικογενειών και στην αναπαραγωγή του από γενιά σε γενιά μέσω της πρόσβασης στον παρόμοιο «πολιτισμό» του Σχολείου, βρίσκει και στην Ελλάδα, τηρουμένων βέβαια πάντοτε των αναλογιών, εμπειρική επιβεβαίωση.

Όταν δημοσιεύτηκε το *Οι Κληρονόμοι* είχε ήδη αρχίσει δέκα χρόνια νωρίτερα να αναπτύσσεται η κοινωνιολογία της εκπαίδευσης γενικότερα στην Ευρώπη (λ.χ. με τις έρευνες των Η. Halsey, J. Floud και Β. Bernstein στην Αγγλία) και στις Η.Π.Α., όπου εμφανίστηκε την ίδια εποχή μια αντίστοιχη εξέλιξη, καθώς το ζητούμενο για οικονομική ανάπτυξη γινόταν τότε αντιληπτό ως στενά συνδεδεμένο με την ανάπτυξη της εκπαίδευσης, την αξιοποίηση των ταλαντούχων ατόμων των προερχομένων και από τις λιγότερο προνομιούχες τάξεις καθώς και με την προώθηση της ισότητας ευκαιριών πρόσβασης σ' αυτήν (βλ. λ.χ. τις πρώτες εργασίες του C.A. Anderson και αργότερα του J. Coleman και Chr. Jencks κ.λπ.). Μολονότι και στο *Οι Κληρονόμοι* το πρακτικό ζητούμενο είναι ο εκδημοκρατισμός της εκπαίδευσης και του πολιτισμού που αυτή αντιπροσωπεύει, ούτε στιγμή δεν συνδέεται τούτο μ' ένα ευρύτερο μεταρρυθμιστικό πρόγραμμα οικονομικής ανάπτυξης της γαλλικής κοινωνίας κι ούτε, κατά κύριο λόγο, με θεσμικά οικονομικά μέσα (υποτροφίες, ανακατανομή των εισοδημάτων κ.λπ.) αναφέρεται ότι μπορεί ο σκυπός αυτός να επιτευχθεί. Ο εκπαιδευτικός εκδημοκρατισμός φαίνεται να αποτελεί αυτοσκοπό άμεσα συνδεδεμένο με την έννοια της δικαιοσύνης. Έτσι, σημειώνεται στο συμπέρασμα: «κάθε πρόδος προς την κατεύθυνση του πραγματικού ορθολογισμού, είτε πρόκειται για την επεξήγηση των αμοιβαίων απαιτήσεων των διδασκόντων και των διδασκόμενων ή ακόμη για την οργάνωση των σπουδών με τον καλύτερο δυνατό τρόπο που θα επέτρεπε στους φοιτητές των μη ευνοημένων τάξεων να υπερπηδήσουν τα μειονεκτήματά τους, θα ήταν πρόδος προς την κατεύθυνση της δικαιοσύνης: οι φοιτητές των κατώτερων τάξεων θα ήσαν οι πρώτοι που θα κέρδιζαν από την προσπάθεια να μεταδοθεί σε όλους αυτό το σύνολο των κοινωνικών "χαρισμάτων" που αποτελούν την πραγματικότητα του πολιτισμικού προνομίου»²³. Το υπάρχον παιδαγωγικό σύστημα δεν είναι βέβαια σε θέση να παίξει αυτόν τον πολιτισμικά εξισωτικό ρόλο αφού, με τη συνενοχή Καθηγητών

αλλά και φοιτητών, αγνοούνται οι κοινωνικές ανισότητες και τονίζονται μονόπλευρα οι ανισότητες των ικανοτήτων. Καθηγητές και φοιτητές ασπάζονται και διαιωνίζουν από κοινού το ιδεώδες του αυτόνομου φοιτητή, ελεύθερου να εργαστεί όπως αυτός θέλει, όταν μόνον οι ήδη πολιτισμικά προνομιούχοι είναι σε θέση να επωφεληθούν μιας τέτοιας ελευθερίας. Απαιτείται λοιπόν να εφευρεθεί μια νέα ορθολογική παιδαγωγική που θα στηρίζεται στη βούληση της «συστηματικής και συνεχούς ουδετεροποίησης» των επιδράσεων της άνιστης πολιτισμικής κοινωνικοποίησης των μαθητών και των φοιτητών καθώς και στη γνώση των συμπερασμάτων της κοινωνιολογίας των πολιτισμικών ανισοτήτων. Τούτο όμως είναι έργο δικσχερέστατο γιατί προϋποθέτει τον «πραγματικό εκδημοκρατισμό των συνθηκών στρατολόγησης των δασκάλων και των μαθητών ξεκινώντας από την εγκαθίδρυση μιας ορθολογικής παιδαγωγικής»⁴. Με τη φράση αυτή που αποπνέει τον σκεπτικισμό των συγγραφέων για τις πραγματικές δυνατότητες επιτυχίας ενός τέτοιου εγχειρήματος στη Γαλλία των αρχών του 60, κλείνουν *Οι Κληρονόμοι*.

Από τότε, ο Bourdieu συνεχίζει με το ερευνητικό επιτελείο του στα πλαίσια του Κέντρου Ευρωπαϊκής Κοινωνιολογίας τις έρευνες για τις σχέσεις εκπαίδευσης, πολιτισμού και κοινωνίας για να φθάσει το 1970 (και πάλι με συνεργάτη τον Jean-Claude Passeron) να δημοσιεύσει την *Αναπαραγωγή*, όπου καταπιάνεται ξανά με τη σχέση παιδαγωγικής και εκπαιδευτικού συστήματος κάτω από μια νέα όμως τώρα οπτική γωνία. Αλλά για το βιβλίο αυτό θα μας μιλήσει σε λίγο ο κύριος Μυλωνάς.

ΥΠΟΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Βλ. P. Bourdieu, *Sociologie de l'Algérie*, Paris, PUF, «Que Sais-je» Collection, No 802, 1961. P. Bourdieu avec A. Darbel et al, *Travail et Travailleurs en Algérie*, Paris-The Hague, Mouton, 1963 και του ίδιου σε συνεργασία με τον A. Sayad, *Le Déracinement. La crise de l'agriculture traditionnelle en Algérie*, Paris, Editions de Minuit, 1964.
2. Βλ. κυρίως «Célibat et condition paysanne», *Les Temps Modernes*, 195, Αύγουστος 1962, σσ. 307-331.
3. Βλ. D. Robbins, *The Work of Pierre Bourdieu*, Open University Press, 1991, σελ. 30.
4. Βλ. «Célibat et condition paysanne» ό.π., σελ. 109. Αναφέρεται από τον D. Robbins ό.π., σελ. 37.
5. Βλ. λ.χ. D. Robbins, ό.π., σελ. 37.
6. Βλ. *Les étudiants et leurs études*, ό.π., σελ. 9.
7. Βλ. *Les étudiants et leurs études*, ό.π., σελ. 10.
8. Σ' αυτήν γράφουν ότι «αλλού», δηλαδή, στο *Οι Κληρονόμοι*, τα συμπεράσματα των ερευνών αυτών που εδώ παρατίθενται σχεδόν ασχολίαστα αποκτούν το πραγματικό νόημά τους. Βλ. *Les étudiants et leurs études*, ό.π., σελ. 123, υποσημ. 1.
9. Βλ. *Les étudiants et leurs études*, ό.π., σελ. 123.
10. Βλ. D. Robbins, ό.π., σελ. 43.

11. Βλ. *Les Héritiers*, ό.π., σελ. 103.
12. Βλ. και D. Robbins, ό.π., σελ. 44.
13. Βλ. D. Robbins, ό.π., σελ. 63.
14. Βλ. *Les Héritiers*, ό.π., σελ. 81.
15. Βλ. *Les Héritiers*, ό.π., σελ. 81.
16. *Ibid*, σελ. 80.
17. Βλ. *Les Héritiers*, ό.π., σελ. 116.
- 17α. Για μια πρόσφατη παρουσίαση τους στα ελληνικά βλ. Ν. Ιωαννίδη, «Αναπαραγωγή και Εκπαίδευση στην Ελλάδα. Μία άλλη υπόθεση» στο: *Νεοελληνική Κοινωνία. Ιστορικές και κριτικές προσεγγίσεις*, επιμ. Θ. Σακελλαρόπουλος, τεύχη πολιτικής οικονομίας, ειδική έκδοση 2, Εκδόσεις Κριτική, Αθήνα, 1993, σσ. 149-187.
18. Βλ. *Les Héritiers*, ό.π., σελ. 117.
19. Βλ. J. Lambiri-Dimaki, «Changement de la position des femmes en Grèce (1974-1991): Esquisse d'une révolution tranquille» (υπό δημοσίευση) και G. Martinotti, «European Higher Education in the nineties. The Challenge for Global Competition» (Unpublished paper, 1990).
20. Βλ. Ι. Λαμπίρη-Δημάκη, *Προς μία Ελληνική Κοινωνιολογία της Παιδείας*, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, Αθήνα 1974, τόμ. Ι, κεφ. ΙΙ και J. Lambiri-Dimaki, «Les Chances d' accès à l' enseignement en Grèce. 1962-1964», στο R. Castel et J.-Cl. Passeron, *Education, Développement et Démocratie*, Mouton, Paris, 1967, σσ. 107-114.
21. Για το φαινόμενο της μορφωσιολατρίας στην Ελλάδα από τον 19ο αιώνα, βλ. Κ. Τσουκαλά, *Εξάρτηση και Αναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922)*, Ιστορική βιβλιοθήκη, Θεμέλιο, 1977.
22. Βλ. Ι. Λαμπίρη-Δημάκη, *Προς μία Ελληνική Κοινωνιολογία της Παιδείας*, ό.π., τόμ. 2 και κυρίως κεφ. VIII.
23. Βλ. *Les Héritiers*, ό.π., σελ. 122.
24. Βλ. *Les Héritiers*, ό.π., σελ. 123.

Η ΤΕΧΝΙΚΗ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ ΣΤΗ ΜΕΛΕΤΗ ΤΩΝ P. BOURDIEU ΚΑΙ J.-CL. PASSERON «ΟΙ ΚΛΗΡΟΝΟΜΟΙ»

Η μελέτη των Bourdieu-Passeron *Οι Κληρονόμοι*, που πρωτοδημοσιεύτηκε στα μέσα της δεκαετίας του 60, πέρα από την επιστημονική συμβολή της στο χώρο της κοινωνιολογίας της παιδείας παραμένει, κατά τη γνώμη πολλών, υπόδειγμα της σωστής χρήσης των διαφόρων τεχνικών στην κοινωνική έρευνα.

Όπως είναι γνωστό, οι τεχνικές της κοινωνικής έρευνας διαιρούνται, κυρίως, σε δύο μεγάλες κατηγορίες: στις στατιστικές και μη στατιστικές τεχνικές.

Η χρήση της στατιστικής τεχνικής εφαρμόζεται εκεί που, κατ' αρχήν, η διερεύνηση της κοινωνικής πραγματικότητας επιδέχεται μέτρηση. Το μεγάλο της πλεονέκτημα είναι η δυνατότητα, βάσει μικρού δείγματος, αναγωγής των συμπερασμάτων στο σύνολο του πληθυσμού που ερευνούμε. Με την ανάπτυξη, μάλιστα, των μεθόδων συλλογής και ανάλυσης των στοιχείων της στατιστικής έρευνας ευκολύνεται κατά πολύ και η δυνατότητα συγκρίσεων μεταξύ των διαφόρων υποκατηγοριών του ερευνώμενου πληθυσμού και ο έλεγχος, τυχόν, εικασιών.

Η στατιστική τεχνική όμως προσφέρει, από τη φύση της, περιορισμένες δυνατότητες στην ερμηνεία και διερεύνηση σε βάθος, των κοινωνικών φαινομένων. Στις περιπτώσεις αυτές γίνεται χρήση των μη στατιστικών ή παραδοσιακών τεχνικών, όπως η παρατήρηση ή η ανεπίσημη και ελεύθερη συνέντευξη κ.λπ.

Η εισαγωγή αυτή θεωρήθηκε αναγκαία πριν σχολιαστεί, σε συντομία, η χρήση των διαφόρων τεχνικών της κοινωνικής έρευνας που χρησιμοποιήθηκαν στη μελέτη του P. Bourdieu και του συνεργάτη του J.-Cl. Passeron.

Εξετάζοντας τα Στατιστικά Επίμετρα, που παρατίθενται στο τέλος της μελέτης, διαπιστώνει κανείς ότι η θεμελίωση των συμπερασμάτων της βασίζεται σε μια ποικιλία πηγών που περιλαμβάνουν υπάρχουσες κρατικές στατιστικές σειρές της εκπαίδευσης, μια σειρά μικρών στατιστικών ερευνών, διαχρονικά ετεροχρονισμένων, και τέλος ελεύθερες συνεντεύξεις. Γίνεται χρήση, δηλαδή, και εδώ είναι το ενδιαφέρον της μελέτης, όλου του «οπλοστασίου» της τεχνικής της κοινωνικής έρευνας.

Σ' ένα πρώτο στάδιο, οι συγγραφείς, για να προσδιορίσουν τις διαστάσεις του φαινομένου που μελετάνε καταφεύγουν στη μελέτη των στατιστικών σειρών της εκπαίδευσης, που παρουσιάζουν διαχρονικά το φοιτητικό δυναμικό, ανάλογα με τον γεωγραφικό χώρο, τα ανώτατα εκπαιδευτικά ιδρύματα, τον επιστημονικό κλάδο και το φύλο. Από τη μελέτη αυτή και τις συγκρίσεις που ακολουθούν γίνονται

εμφανείς οι υπάρχουσες διαφορές όπως: η μεγάλη αναλογία των κοριτσιών στις Φιλοσοφικές Σχολές, ο περιορισμός της επιλογής των σπουδών, στις οποίες μπορεί να αποβλέπει λογικά μια δεδομένη κατηγορία φοιτητών που ανήκουν σε λιγότερο προνομιώχο περιβάλλον κ.λπ.

Στο στάδιο αυτό της μελέτης βλέπουμε τη μεγάλη χρησιμότητα της έρευνας του υπάρχοντος στατιστικού υλικού που καθορίζει, κατά μεγάλο ποσοστό, τους άξονες κατεύθυνσης της περαιτέρω εργασίας του ερευνητή κοινωνιολόγου.

Σ' ένα δεύτερο στάδιο της μελέτης και σε διαφορετικό επίπεδο γίνεται χρήση μικρών δειγματοληπτικών, όπως υπονοείται, στατιστικών ερευνών που αποσκοπούν στον εντοπισμό των αιτιών των διαφορών που υπάρχουν μεταξύ των φοιτητών διαφορετικής κοινωνικής προέλευσης. Οι Bourdieu-Passeron χρησιμοποιούν τα αποτελέσματα αυτών των ερευνών για να δείξουν τους μηχανισμούς που προκαλούν τον διαφοροποιημένο αποκλεισμό των παιδιών ανάλογα με το περιβάλλον της προέλευσής τους και να ανατρέψουν την ιδέα μιας ενιαίας «φοιτητικής τάξης», παρουσιάζοντας τις μεταξύ τους κοινωνικές διαφορές.

Θα πρέπει να τονίσουμε ότι οι στατιστικές έρευνες αποτελούν ένα ισχυρό και αποτελεσματικό εργαλείο στη διερεύνηση των κοινωνικών φαινομένων. Όταν, όμως, γίνεται χρήση του εργαλείου αυτού με επιπόλαιο τρόπο τα αποτελέσματα των ερευνών καταλήγουν σε αναξιόπιστα συμπεράσματα. Τα στατιστικά στοιχεία, όπως κάθε άλλη μορφή πληροφόρησης, πρέπει να αξιολογούνται και να χρησιμοποιούνται με σύνεση. Ιδιαίτερα, αυτό πρέπει να γίνεται στις περιπτώσεις που τα στοιχεία προέρχονται από έρευνες όπου η ποιότητα των αποτελεσμάτων τους επηρεάζεται από δειγματοληπτικά και μη σφάλματα. Οι Bourdieu-Passeron σέβονται αυτή την αρχή και τα συμπεράσματά τους, όταν προέρχονται από στατιστικές έρευνες, λαμβάνουν υπόψη τους τους περιορισμούς που επιβάλλει η ποιότητα των στοιχείων τους.

Η τεχνική των ελευθέρων συνεντεύξεων, των μη δομημένων ερωτηματολογίων και των κοινωνιομετρικών τεστ χρησιμοποιούνται στις περιπτώσεις που γίνονται διερευνήσεις γύρω από τις «αξίες» και το περιεχόμενο της «φοιτητικής ζωής» και της υποσυνείδητης συμπεριφοράς και στάσης των φοιτητών, όπως π.χ. η θέση ως προς την έδρα (μπροστινά καθίσματα — βάθος της αίθουσας) από την οποία οι φοιτητές, διαφορετικής κοινωνικής προέλευσης, παρακολουθούν τις παραδόσεις των καθηγητών τους.

Ένα άλλο σημείο της μελέτης δίνει την αφορμή να επισημάνει κανείς ότι, πολλές φορές, η στατιστική σκέψη για τη λύση ενός προβλήματος σε συνδυασμό με τη δουλειά γραφείου είναι πιο αποτελεσματική από τη συλλογή στοιχείων με τη μορφή επιτοπίων ερευνών. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η περίπτωση κατά την οποία οι δύο μελετητές ήθελαν να υπολογίσουν την πιθανότητα που έχει ένα παιδί συγκεκριμένου φύλου και συγκεκριμένης κοινωνικής προέλευσης (με κριτήριο το επάγγελμα του πατέρα του) για πρόσβαση στην ανώτατη εκπαίδευση

Αντί να σχεδιάσουν μια νέα έρευνα με αμφίβολη τελική χρησιμότητα προχώρησαν στη διαμόρφωση ενός δείκτη που έδειχνε καθαρά την άνιση κατανομή των ευκαιριών για την ανώτατη παιδεία.

Οι κοινωνικοί δείκτες, όπως είναι γνωστό, ευκολύνουν τον εντοπισμό και την κατανόηση των διαφορών που υπάρχουν μεταξύ ατόμων διαφορετικών κατηγοριών. Είναι και αυτοί μια μορφή στατιστικών σειρών και οι εγγενείς περιορισμοί τους έχουν ισχύ και στους δείκτες. Η χρησιμότητά τους, όμως, εξαρτάται από τη δεξιότητα με την οποία τους χειρίζεται κανείς και την καταλληλότητά τους ως προς το θέμα της μελέτης. Και στα δύο αυτά σημεία η προσπάθεια των Bourdieu-Passeron ήταν επιτυχής. Με βάση τις επίσημες στατιστικές σειρές του B.U.S. και του I.N.S.E.E., σε συνδυασμό με τον στατιστικό-δημογραφικό λογισμό, διαμορφώθηκε ένας δείκτης που έκανε δυνατό τον, κατά προσέγγιση, υπολογισμό των στατιστικών πιθανοτήτων να εισέλθει ένας νέος ή μια νέα στο Πανεπιστήμιο, ανάλογα με το επάγγελμα του πατέρα τους. Μια λεπτομερής περιγραφή του τρόπου κατασκευής του δείκτη βρίσκεται εκτός των ορίων του γενικού αυτού σχολιασμού. Εξάλλου, η μέθοδος υπολογισμού του παρουσιάζεται στα Στατιστικά Επίμετρα του βιβλίου. Θα πρέπει, όμως, να τονιστεί ότι η απήχηση που είχε η διαμόρφωση του δείκτη αυτού ήταν μεγάλη.

Με σημείο αναφοράς, μάλιστα, την εργασία αυτή των Bourdieu-Passeron επιχειρήθηκε και διαμορφώθηκε από την κοινωνιολόγο κ. Ι. Λαμπίρη-Δημάκη και ένας αντίστοιχος ελληνικός, θα λέγαμε, δείκτης του οποίου τη στατιστική διάσταση επεξεργάστηκα στα πλαίσια της συνεργασίας που είχαμε τότε μαζί στο Κέντρο Κοινωνικών Επιστημών Αθηνών (1964-65). Αποτέλεσε ένα μέτρο εντοπισμού των στατιστικών πιθανοτήτων που είχαν οι νέοι της χώρας μας να αποκτήσουν μόρφωση ανώτατου επιπέδου, ανάλογα με το φύλο τους και την κοινωνική τους προέλευση. Ο δείκτης αυτός περιγράφεται στη μελέτη της κ. Λαμπίρη-Δημάκη, *Προς μίαν Ελληνικήν Κοινωνιολογίαν της Παιδείας* που εκδόθηκε από το Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών (1974)¹.

Επίσης, θα πρέπει να προσεχτεί η σημασία που έχει η στενή συνεργασία κατά τη διεξαγωγή κοινωνικών ερευνών, μεταξύ των κοινωνιολόγων και των στατιστικών. Στη μελέτη *Οι Κληρονόμοι* η συνεργασία αυτή είναι εμφανής στην παρουσίαση των στατιστικών πινάκων που περιέχονται στο κείμενο και στα Στατιστικά Επίμετρα της μελέτης. Διαπιστώνει κανείς εκεί τη δεξιότητα με την οποία ορισμένες έννοιες —οι οποίες στη θεωρητική σύλληψη των μελετητών συνθέτουν αυτό που αποκαλούν «πολιτισμικό κεφάλαιο»— διαμορφώθηκαν σε μια σειρά εύστοχων ερωτημάτων με βάση τα οποία, στη συνέχεια, συγκεντρώθηκαν στοιχεία σχετικά με την «κοινωνικότητα», τη «μουσική παιδεία», τη «συμμετοχή σε πολιτιστικές και καλλιτεχνικές εκδηλώσεις» κ.λπ., των φοιτητών που προέρχονταν από διάφορες κοινωνικές τάξεις.

Κλείνοντας το σύντομο αυτό σχόλιο, ξανατονίζουμε ότι το εννοιαφέρον της με-

λέτης των Bourdieu-Passeron, *Οι Κληρονόμοι*, δεν περιορίζεται μόνο στο εντυπωσιακό, πράγματι, θεωρητικό της περιεχόμενο, αλλά και στην υποδειγματική χρησιμοποίηση των τεχνικών της κοινωνικής έρευνας.

ΥΠΟΣΗΜΕΙΩΣΗ

1. Βλ. τόμ. Ι, σσ.118-123. Βλ. επίσης, J. Lambiri-Dimaki, «Les Chances d' Accès à l' Enseignement en Grèce» στο: R. Castel et J.-Cl. Passeron (επιμ.), *Education, Développement et Démocratie*, Mouton, Παρίσι 1967, σσ. 107-114.

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΕΣ ΕΠΙΣΗΜΑΝΣΕΙΣ

ΠΑΝΩ ΣΤΗ ΘΕΩΡΙΑ ΤΟΥ PIERRE BOURDIEU

Για την Ημερίδα αυτή, που είναι χρησιμότερη στην Κοινωνιολογία της Ελληνικής Παιδείας και ειδικότερα της Ελληνικής Εκπαίδευσης (στην οποία και έχω εστιάσει τα ερευνητικά μου ενδιαφέροντα), οφείλουμε ευχαριστίες στους οργανωτές και ιδιαίτερα στην κ. Ιωάννα Λαμπίρη-Δημάκη, που εξάλλου είναι εκείνη που πρώτη στην Ελλάδα, με συστηματική δουλειά, άνοιξε το δρόμο προς την κατεύθυνση αυτή.

Προτού περάσω στη σύντομη παρουσίαση των δύο βιβλίων του Pierre Bourdieu: *La Reproduction* και *La Distinction*, θα ήθελα να κάνω κάποιες πολύ γενικές επισημάνσεις που αφορούν τη θεωρία του.

Μέσα σε ποιο θεωρητικό-ερμηνευτικό πλαίσιο μπορεί να τοποθετηθεί η σκέψη του Bourdieu που διατρέχει όλο το μέχρι τώρα έργο του; Ανήκει σε κάποιο γνωστό επιστημολογικό παράδειγμα ή τέμνει νέες οδούς στη θεωρία;

Θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε ότι δύο είναι οι βασικές θεωρητικές παραδοχές που υποθεμελιώνουν και γονιμοποιούν τις αναλύσεις του. Η μία προέρχεται από τη δομική θεωρία (Lévi-Strauss) και η άλλη από τη μαρξιστική. Αμέσως πρέπει να παρατηρήσουμε ότι οι παραδοχές αυτές δεν είναι καταφάσεις *a priori* των θεωριών αυτών και δε χρησιμοποιούνται μηχανιστικά μεταφερόμενες και εφαρμοζόμενες σε νέους πιθανόν χώρους ή πεδία, αλλά είναι ουσιαστικά σπέρματα μιας νέας δημιουργικής θεωρητικής παραγωγής πιο ευέλικτης και περισσότερο πειστικής.

Είναι διάχυτη σε όλο το έργο του η παραδοχή-ιδέα ότι η κοινωνία είναι κατανεμημένη σε κοινωνικές τάξεις που η καθεμιά τους περιλαμβάνει «...το σύνολο εκείνων που βρίσκονται κάτω από ομογενείς όρους ύπαρξης, όρους που επιβάλλουν ομογενείς προσδιορισμούς και που παράγουν συστήματα ομογενών προδιαθέσεων, ικανών να προκαλούν ομοιότροπες πρακτικές...» (*Distinction*, σελ. 112).

Αυτές οι κοινωνικές τάξεις, οφείλουν την ύπαρξή τους στην άνιση κατανομή του κεφαλαίου, που κατά τον Bourdieu έχει τρεις κύριες συνιστώσες: την οικονομική (εισόδημα, περιουσία...) την πολιτιστική (σχολικοί τίτλοι, κοινωνική μόρφωση...), και την κοινωνική (αποδοτικές κοινωνικές σχέσεις...). Βέβαια γενικά ως κεφάλαιο πρέπει να νοηθεί κάθε κοινωνική δυναμική που μπορεί να φθάσει σε αποτελέσματα και που μπορεί συνειδητά ή ασυνειδητά να χρησιμοποιηθεί. Για παράδειγμα: στα πλαίσια της μόδας, της διαφήμισης, του γάμου κ.λπ. το ωραίο

σώμα μιας γυναίκας, ή ενός άντρα, είναι ένα κεφάλαιο... (*Dist.* 227). Ο Bourdieu εστιάζει κυρίως το ενδιαφέρον του στο πολιτιστικό κεφάλαιο, του οποίου πυρήνας είναι το σύμβολο και η σημασία, γι' αυτό το ονομάζει «συμβολικό κεφάλαιο» (κεφάλαιο δομημένων συμβόλων, όπως π.χ. είναι η γλώσσα) και μιλάει για «συμβολική κυριαρχία» (κυριαρχία διά των συμβόλων) (*Ce que parler veut dire*, 1982, σσ. 68 κ.ε.). Είναι εμφανής στο σημείο αυτό η επίδραση όχι μόνο των δομικών γλωσσολόγων αλλά και του Max Weber (θεωρία της Vestehehen και της εξουσίας).

Οι κοινωνικές αυτές τάξεις βρίσκονται σε συγκρουσιακές σχέσεις, οι οποίες παίρνουν συγκεκριμένο περιεχόμενο και ειδική κατεύθυνση ανάλογα με το πεδίο (*champ*) μέσα στο οποίο εκδηλώνονται (πολιτικό, οικονομικό, σχολικό, θρησκευτικό, τέχνης κ.λπ.). Όλα τα πεδία είναι «αρένες» όπου οι κοινωνικές τάξεις, ή οι υποκατηγορίες των κοινωνικών τάξεων (*fractions*), μάχονται υπέρ του συμφέροντός τους, με την ευρύτερη έννοια του όρου. Μάχονται με όπλα τα διαθέσιμα ατούς τους για την προσοικείωση μέσω πρόσκτησης αγαθών εν ανεπαρκεία. Κυρίαρχοι και κυριαρχούμενοι, πάντα παρόντες, είναι προϊόντα της λογικής της δομής που παράγεται και που αναπαραγόμενη επιβάλλει τους όρους του παιχνιδιού. Η ίδια η διαδικασία διακύβευσης, διαπραγμάτευσης και διεκδίκησης αναγορεύει σε θέση ισχύος εκείνους που χειρίζονται και το συμβολικό, αφού αυτό νομιμοποιεί ή και παραλλάσσοντας συγκαλύπτει για να νομιμοποιήσει, κατά συνέπεια να ενισχύσει την ισχύ τους. Αυτά τα πεδία με την εσωτερική δυναμική τους αποκτούν μια σχετική αυτονομία, που τους επιτρέπει να μη μεταβάλλονται σε όργανα-μέσα (*appareils*) άλλου «υπερ-πεδίου», όπως π.χ. είναι το Κράτος των κρατούντων (Althusser), αλλά να αυτοπροσδιορίζονται, ως ένα βαθμό, από τη δυναμική των σχέσεων των δυνάμεων που τα συνιστούν.

Ουσιαστικά πρόκειται εδώ για απόρροια της θεωρίας του Marx, αλλά πλέον ούτε οι «κοινωνικές τάξεις» έχουν το ίδιο σημασιόμενο ούτε η «πάλη» τους έχει το ίδιο εύρος ούτε βέβαια φαίνεται να γίνεται αποδεκτός, έστω σε τελευταία ανάλυση, κάποιος οικονομικός μονισμός.

Αυτό που δηλώνει καθαρά την αφετηρική αναφορά της θεωρίας του B. προς τη θεωρία της δομής είναι το ότι προσεγγίζει τα φαινόμενα, που χωρίζουν (χωρίς να διαιρούν) και ταυτόχρονα συγκροτούν το κοινωνικό «όλον», όχι διαχρονικά αλλά συγχρονικά. Όπως εξάλλου οι Linguistes και ο Claude Lévi-Strauss, ενδιαφέρεται για *aides d' affinité non des itinéraires*, δηλαδή δικτυωμένα (δομημένα) σύνολα σχέσεων και όχι πορεία αλλαγής τους (Claude Lévi-Strauss, *Les structures élémentaires de la parenté*, Παρίσι, Mouton, 1967, σελ. 257). Το ερμηνευτικό του μίτารี περνάει μέσα από τις «δομές» (*structures*) και μέσα από τις σχέσεις και πρακτικές που δομούν (*structurantes*).

Εδώ είναι η πρωτοτυπία του: ενώ κρατά ως βασική αρχή της θεωρίας του την προσδιοριστική ικανότητα των δομών πάνω στον δρώντα δε φαίνεται να είναι απόλυτα ντετερμινιστής. Η θεωρία του ξεπερνάει τη λογική μιας κλασικής Κοι-

νωνικής Φυσικής, αφού προσεγγίζει τα φαινόμενα και από τη μεριά του δρώντος, όχι μόνο ως agent, δηλαδή ως κινούμενου, ως εξουσιοδοτημένου, ως εντεταλμένου εκ μέρους των θεσμών και των αντικειμενικών κοινωνικών δυνάμεων που τον προσδιορίζουν, αλλά και ως acteur, δηλαδή ως ικανού να επιδιώξει, να επιλέξει, να διαπραγματευτεί με τρόπους που θα κρίνει πρόσφορους (στρατηγικές) και με σχετική πάντα αυτονομία. Αυτή η διπλή ερμηνευτική προσέγγιση: των δομών που προσδιορίζουν τις πρακτικές και των πρακτικών που αναπαράγουν τις δομές μέσα στο πλαίσιο των συγκρουσιακών σχέσεων, βρίσκει, με τρόπο επιτυχημένο, τη διασύνδεση στην έννοια του habitus: σύστημα προδιαθέσεων (dispositions) που όντας «προϊόν των πρωτογενών αντικειμενικών, (ταξικών θα λέγαμε) προσδιορισμών (conditionnements), τείνει να αναπαράγει την αντικειμενική λογική αυτών των προσδιορισμών, αλλά με κάποιες τροποποιήσεις, μέσω των πρακτικών». Είναι ένα είδος μεταποιητικής μηχανής, η οποία κάνει ώστε να «αναπαράγουμε τους κοινωνικούς όρους της προσωπικής μας παραγωγής...» (*Questions de Sociologie...* σελ. 134).

«Μπορεί κανείς να νοήσει το habitus αναλογικά προς ένα πρόγραμμα ηλεκτρονικού υπολογιστή (αναλογία επικίνδυνη επειδή παραπέμπει σε μηχανιστικές διαδικασίες), πρόγραμμα που μπορεί να αυτοδιορθώνεται. Έχει ως βάση ένα συστηματοποιημένο σύνολο απλών αρχών, εν μέρει αντικαταστάσιμων, οι οποίες μπορούν να οδηγήσουν στην επινόηση ενός πλήθους λύσεων που δεν προκύπτουν κατευθείαν από τις πρώτες αυτές καταστατικές αρχές» (*Questions de Sociologie*, σελ. 135). Με ένα λόγο το habitus δεν είναι μηχανιστικά αναπαραγωγικό, όπως η habitude (συνήθεια), αλλά είναι και παραγωγικό. Το habitus που σχηματίζει κανείς κατά την πρώτη παιδική του ηλικία, είτε μέσω της άμεσης εμπειρίας του είτε μέσω της οικογενειακής, συνήθως αυθόρμητης, αγωγής που θα τον ακολουθεί σε όλη του τη ζωή, δεν πρέπει να νοηθεί ως μηχανιστικός ντετερμινισμός όλης του της ζωής, «ως παράγοντας ικανός να καθορίζει άμεσα τις πρακτικές, τις στάσεις, τις γνώμες για πάντα, γιατί αυτός ο καθορισμός που ασκεί η οικογενειακή-ταξική καταγωγή περνάει κάθε φορά από τη διαφορετική δομή τους» (*La Reproduction*, σελ. 111). Όπως όμως κι αν έχει το πράγμα και έστω πέρα από κάθε μηχανιστικό προσδιορισμό, «το πρωταρχικό habitus, που σχηματίζεται κατά την πρώτη ηλικία μέσα στην οικογένεια και είναι χαρακτηριστικό ενός ατόμου, μιας ομάδας ή μιας κοινωνικής τάξης, αποτελεί πάντα τη βάση (τη βασική αρχή) της σύστασης κάθε κατοπινού habitus» (*La Reproduction*, σελ. 58), δηλαδή λειτουργεί ως πηγή των κατοπινών γενικών προδιαγραφών (schèmes) αντίληψης, σκέψης, εκτίμησης και πράξης.

Το πλέον σταθερό (εσωτερικό) ιδιαίτον χαρακτηριστικό των κοινωνικών τάξεων είναι ακριβώς αυτές οι διαφοροποιημένες πρωταρχικές «μήτρες» της «λογικής» των διαθέσεων, στάσεων, τρόπων πράξεων, δηλαδή των πρακτικών, καθώς και τρόπων εκφράσεως (γλώσσα) που παρά την αναπροσαρμογή τους είναι διαρκείας.

Εάν υπάρχει λοιπόν ένα κριτήριο που είναι διαρκές και που φτάνει να φαίνεται εγγενές στην ουσία, ενώ πράγματι είναι προϊόν της ιστορίας, δηλαδή των κοινωνικών συνθηκών, αυτό είναι το *habitus*: οι κοινωνικές τάξεις παράγουν η κάθε μία το δικό της *habitus* και αναπαράγονται (όχι βέβαια μηχανιστικά) απ' αυτό.

Αυτός ο αλληλοπροσδιορισμός δομών και δρώντος σχετικοποιεί από τη μια τον άκρατο υπερτεριμισμό του δομισμού, χωρίς να τον αρνείται, και από την άλλη, περιορίζει την απόλυτη ελευθερία του υποκειμένου, χωρίς να φτάνει μέχρι την «ασφυξία» του. Σε όλες τις εργασίες του Bourdieu αυτή η σχέση δομής και υποκειμένου είναι παρούσα, αλλά απλά διαφέρει από τη μία στην άλλη η «δόση» προσδιοριστικής ικανότητας που αναγνωρίζεται στη δομή και στο δρων υποκείμενο. Ακριβώς αυτή η «δοσολογία», και όχι γενικά η θεωρία του Bourdieu, έχει προκαλέσει τις περισσότερες κριτικές.

Αν αυτό είναι το θεωρητικό πλαίσιο μέσα στο οποίο κινείται η σκέψη του B. το πρόβλημα που τον απασχολεί και στο οποίο προσπαθεί να δώσει απάντηση είναι άλλο: πώς γίνεται η αναπαραγωγή του παραγωγού, είτε πρόκειται για τις δομές, είτε πρόκειται για το δρων υποκείμενο. Πώς οι δομές (σε τελευταία ανάλυση οι κοινωνικές τάξεις) γενεσιουργούν αυτούς (αυτά τα *habitus*-προδιαθέσεις και πρακτικές) που θα τις αναπαράγουν και αντίστροφα: «...υπάρχει μια κοινωνική γένεση, από τη μία, των σχημάτων αντίληψης, σκέψης και πράξης που συνιστούν αυτό που αποκαλώ *habitus* και, από την άλλη, των κοινωνικών δομών και ειδικότερα αυτών που αποκαλώ πεδία και ομάδες, ιδιαίτερα όμως αυτών που συνήθως καλούνται κοινωνικές τάξεις»; (P. Bourdieu, *Choses dites*, Ed. de Minuit, Παρίσι, 1987, σελ.147).

Για παράδειγμα: πώς γίνεται η κοινωνική αναπαραγωγή μέσα στο Σχολείο και μέσω του Σχολείου όπου οι συγκρουσιακές σχέσεις εκδηλώνονται κυρίως στο συμβολικό επίπεδο και όπου κυριαρχεί η συμβολική βία που καθιστά άλλους κυρίαρχους και άλλους κυριαρχούμενους;

Με αφετηρία αυτό το κείμενο κοινωνιολογικό ερώτημα ο Bourdieu προσπαθεί να ανιχνεύσει και να αναλύσει τη μετοχή του Σχολείου, ως δομής αλλά και ως πρακτικής δρώντων, σ' αυτή την αναπαραγωγική κοινωνική γενετική.

Με την ίδια οπτική προσεγγίζει, μεταξύ άλλων και τη γένεση και αναπαραγωγική λειτουργία του «γούστου» κάθε μιας από τις ομάδες εκείνες που προσδιορίζονται και διακρίνονται από τα ιδιάζοντα χαρακτηριστικά της κουλτούρας τους.

Για την πρώτη περίπτωση, του Σχολείου, έγραψε ο Bourdieu μαζί με το στενό συνεργάτη του Passeron το έργο *La Reproduction* (1970). Για τη δεύτερη έγραψε μόνος του το έργο *La Distinction* (1979).

Ύστερα απ' όσα είπαμε μέχρις εδώ για το γενικό θεωρητικό πλαίσιο του B. μέσα στο οποίο κινούνται όλα τα έργα του, θεωρούμε ότι μπορούμε να παρουσιάσουμε τα κυριότερα σημεία μόνο των δυο παραπάνω βιβλίων του, που αναλάβαμε να παρουσιάσουμε.

PIERRE BOURDIEU και JEAN-CLAUDE PASSERON: LA RE-
PRODUCTION. Éléments pour une Théorie du Système d'Enseigne-
ment. Paris. Les Editions de Minuit, 1970

Σύντομη παρουσίαση

Όπως δηλώνεται και από τον υπότιτλο του βιβλίου (στοιχεία για μια θεωρία του εκπαιδευτικού συστήματος), πρόκειται για θεωρητική μελέτη που αποβλέπει μέσω της τυπικής (formelle) λογικής σύνδεσης μιας σειράς προτάσεων να ερμηνεύσει, θεωρητικά, τους εσωτερικούς σχολικούς μηχανισμούς ιδεολογικής εγχάραξης, διάκρισης, επιλογής, απόρριψης, δηλαδή με ένα λόγο τους μηχανισμούς της «νόμιμης» (της κοινά αποδεκτής) κοινωνικής αναπαραγωγής που λειτουργούν μέσα στο Σχολείο.

Το έργο τους το χωρίζουν σε δύο μέρη, ή δύο βιβλία, όπως τα αποκαλούν. Στο πρώτο εκθέτουν με τρόπο συστηματικό τις «προτάσεις» της θεωρίας τους για την παιδαγωγική πράξη, όπως αυτή εκδηλώνεται στις σχέσεις μεταξύ μιας κουλτούρας αυθαίρετα επιλεγμένης και της πρακτικής εγχάραξης ή επιβολής της κουλτούρας αυτής. Στο δεύτερο μέρος, που το χωρίζουν σε τέσσερα κεφάλαια, αναλύουν συγκεκριμένες όψεις, ιστορικά προσδιορισμένες, του γαλλικού εκπαιδευτικού συστήματος — με αφετηρία το σύστημα «θεωρημάτων» του πρώτου μέρους. Αυτή η αναφορά, άλλοτε δεδηλωμένη και άλλοτε υπονοούμενη, των αναλυομένων διαφορών λειτουργιών του εκπαιδευτικού συστήματος, όπως: της επικοινωνίας, της εγχάραξης μιας «νόμιμης» κουλτούρας, της επιλογής, ή της νομιμοποίησης, πάντα οδηγεί σε ένα γενικό σχήμα αντίληψης των σχέσεων των έσω του εκπαιδευτικού συστήματος με τα έσω (τη δομή σχέσεων) των κοινωνικών τάξεων, δηλαδή των διαδικασιών κοινωνικής αναπαραγωγής. Η παιδαγωγική πράξη, ως πράξη εγχάραξης και επιβολής, δηλαδή ως πράξη «συμβολικής βίας» που επιτελείται κατ' εξουσιοδότηση μιας εξουσίας, συμβάλλει στην αναπαραγωγή εκείνων των κοινωνικών σχέσεων δύναμης όπου κυριαρχεί αυτή η εξουσιοδοτούσα εξουσία. Πώς, με ποιο τρόπο; Σ' αυτό το ερώτημα προσπαθούν να απαντήσουν οι Bourdieu και Passeron με τη θεωρία και τις αναλύσεις του συγκεκριμένου δεδομένου συστήματος.

Η θεωρία

Έχοντας αυτά υπόψη περιοριζόμαστε να αναφέρουμε τις κυριότερες «κατασκευασμένες» έννοιές τους και τις σημαντικότερες «σχέσεις» συστήματος μεταξύ αυτών των εννοιών, μέσω των οποίων «συντελείται» η διαδικασία κοινωνικής αναπαραγωγής.

Θα χρησιμοποιήσουμε ως σημείο αφετηριακής αναφοράς το πρώτο τους «αξίω-

μα», όπως ακριβώς το διατυπώνουν, και στη συνέχεια θα αναζητήσουμε τις «σχέσεις» μεταξύ των σημαντικότερων, για τη θεωρία τους, εννοιών που αποτελούν τον πυρήνα των λογικά απορροδόντων από το πρώτο επόμενων «αξιωμάτων».

— Κάθε εξουσία συμβολικής βίας, τουτέστιν κάθε εξουσία που φθάνει να επιβάλλει σημασίες και να τις επιβάλλει ως νόμιμες, ενώ ταυτόχρονα παραλλάσσουντας αποκρύπτει τις σχέσεις δύναμης από τις οποίες αντλεί τη δική της δύναμη, προσθέτει τη δική της δύναμη, καθαρά συμβολική, σ' αυτές τις σχέσεις δύναμης (σελ. 18).

— Κάθε παιδαγωγική πράξη είναι πράγματι (στην ουσία της) μια συμβολική βία, αφού είναι πράξη επιβολής ενός πολιτιστικού αυθαίρετου, από μια εξουσία αυθαίρετη.

— Μια εξουσία είναι αυθαίρετη με την έννοια ότι θα μπορούσε να είναι κάποια άλλη στη θέση της. Για παράδειγμα η εξουσία του πατέρα που προσδιορίζει τον τύπο παιδαγωγικής πράξης, δηλαδή επικοινωνίας, και τον τύπο κουλτούρας, που μεταδίδει στο παιδί του μέσα στο πλαίσιο μιας πατρογραμμικής κοινωνίας, που θα ήταν άλλη μέσα στο πλαίσιο μιας μητρογραμμικής. Άλλο παράδειγμα: η εξουσία που ασκείται και που προσδιορίζει τον τύπο παιδαγωγικής πράξης, δηλαδή επικοινωνίας, και τον τύπο κουλτούρας που μεταδίδεται μέσα σε ορισμένο κοινωνικό σχηματισμό από μια ομάδα ή τάξη η οποία βρίσκεται σε κυρίαρχη θέση, ενώ θα μπορούσε μέσα σε άλλο σχηματισμό να είναι άλλη στη θέση της και να επιβάλλει άλλο τύπο επικοινωνίας και άλλο τύπο κουλτούρας.

— Μια ορισμένη κουλτούρα (νοούμενη ως επιλογή σημασιών) καταλαβαίνουμε ότι είναι «αυθαίρετη», όταν την αναφέρουμε «στο σύνολο αυτών που υπάρχουν ή υπήρξαν ή, φαντασιακά, στο σύνολο αυτών που είναι δυνατό να υπάρξουν». Αυτές οι «επιλογές σημασιών» που συνιστούν μια κουλτούρα (επιλογές που δεν είναι ατομικές) αποκαλύπτουν την αναγκαιότητά τους, όταν τις αναφέρουμε στις κοινωνικές προϋποθέσεις εμφάνισης και διαίωσής τους... μόνο η αμνησία αυτής της γένεσής τους, που είναι έκδηλη σε μια απλοϊκού τύπου ψευδαίσθηση ότι «όλοι πάντα έτσι ήσαν»... μπορεί να θεωρήσει ως «φυσικό» (και άρα αμετάβλητο) αυτό που αλλά και μόνον είναι προϊόν της ιστορίας (σελ. 23). Ως αυθαίρετο λοιπόν νοείται εδώ: το προϊόν «επιλογής» μεταξύ πολλών «δυνατών».

Άρα προκύπτει λογικά ότι: «μέσα σε έναν ορισμένο κοινωνικό σχηματισμό, το πολιτιστικό αυθαίρετο που οι σχέσεις δύναμης μεταξύ των ομάδων ή τάξεων που τον συνιστούν ανάγουν σε κυρίαρχο, είναι εκείνο που εκφράζει με τον πληρέστερο τρόπο, αν και έμμεσα πάντοτε, τα αντικειμενικά συμφέροντα (υλικά και συμβολικά) των κυρίαρχων ομάδων ή τάξεων» (σελ. 23). Κατά συνέπεια η αναπαραγωγή του πολιτιστικού αυθαίρετου οδηγεί στη διατήρηση, δηλαδή την αναπαραγωγή, των καταστημένων σχέσεων δύναμης μεταξύ των ομάδων ή τάξεων και άρα στην αναπαραγωγή της κυριαρχίας της ήδη κυρίαρχης.

— Το Σχολείο που ασκεί ως εντολοδόχο την παιδαγωγική πράξη, εγχαράσσει,

ασκώντας συμβολική βία, τις «πιλεγμένες σημασίες» που συνιστούν την κυρίαρχη κουλτούρα που υπηρετεί τα συμφέροντα της κυρίαρχης ομάδας ή τάξης, ως τις μόνες «νόμιμες». «Νόμιμες»: δηλαδή ως τις μόνες αυθεντικές και γενικής ισχύος, δηλαδή ως «μη αυθαίρετες».

Η αυθαίρετη εξουσία της κυρίαρχης ομάδας ή τάξης, μέσα στο πλαίσιο ενός κοινωνικού σχηματισμού, εντέλλεται την άσκηση εξουσίας εξ ονόματός της (par délégation) στους καθιστάμενους εξαιτίας αυτής της εντολής «πράκτορες» της (agents) για να «εγχαράξουν», ασκώντας συμβολική βία, την αυθαίρετη κουλτούρα κατά τρόπο αυθαίρετο (εκπαίδευση).

Η παιδαγωγική εργασία, και η παιδαγωγική πράξη, ως συνέπεια της πρώτης, προϋποθέτουν για την άσκησή τους (την άσκηση συμβολικής βίας μέσω της παιδαγωγικής επικοινωνίας) την κατ' εντολήν (νόμω) εξουσία του ειδικού «πράκτορα» η οποία επενδύεται, «παραλλάσσεται» και ενισχύεται, μέσα στη διαδικασία της επικοινωνίας, με την προσωπική του ικανότητα επιβολής και γοητείας (autorité pédagogique) (σελ. 26) και έτσι συγκροτείται η «παιδαγωγική εξουσία». (Οι ιδεολογίες που εμφανίζουν την παιδαγωγική πράξη ως πράξη «μη βίας», όπως για παράδειγμα η σοκρατική, ή του Rogers, ως μη κατευθυνόμενη, του Rousseau ως «φυσική και αβίαστη», του Freud ως μη καταπιεστική κ.λπ. είναι μύθοι).

— «Η παιδαγωγική πράξη που ασκείται από την παιδαγωγική εξουσία τείνει να παράγει τη νομιμότητα αυτού που μεταδίδει, εμφανιζοντάς το, και μόνο με το γεγονός ότι το μεταδίδει νόμιμα, ως άξιο να μεταδοθεί, σε αντίθεση προς καθετί που δε μεταδίδει» (σελ. 37) και που εξαιτίας της μη μετάδοσής του κρίνεται ως «μη άξιο» και «μη νόμιμο».

— Η παιδαγωγική εργασία, ως εργασία εγχαράξης, οφείλει να έχει διάρκεια για να έχει ως αποτέλεσμα μια δια-μόρφωση διάρκειας, δηλαδή «ένα habitus που, ως προϊόν της εσωτερικεύσης των βασικών αρχών της λογικής ενός πολιτιστικού αυθαίρετου, θα είναι ικανό να διαιωνίζεται και μετά τη διακοπή της παιδαγωγικής πράξης και κατά συνέπεια να διαιωνίζει, μέσα στις πρακτικές, αυτές τις βασικές αρχές της λογικής του εσωτερικευμένου αυθαίρετου» (σελ. 47), δηλαδή να τις αναπαράγει αυθόρμητα.

— Το Σχολείο λοιπόν, ως παιδαγωγική πράξη εγχαράξης ενός πολιτιστικού αυθαίρετου (habitus), τείνει να επιβάλλει στα μέλη των κυριαρχούμενων ομάδων ή τάξεων την αποδοχή της νομιμότητας του κυρίαρχου πολιτιστικού αυθαίρετου και ταυτόχρονα, μέσω της εγχαράξης ή της απόρριψης, την αναγνώριση της μη νομιμότητας του δικού τους πολιτιστικού αυθαίρετου (habitus).

Το κάθε μέλος ομάδας ή τάξης που εισέρχεται στο Σχολείο έρχεται με διαμορφωμένο ήδη ένα πρωτογενές habitus (προϊόν της πρωτογενούς οικογενειακής παιδαγωγικής εργασίας). Η ειδική παραγωγικότητα κάθε παιδαγωγικής εργασίας που εγχαράσσει εκ των υστέρων (δευτερογενώς), όπως συμβαίνει με την παιδαγωγική

εργασία του Σχολείου, είναι συνάρτηση της απόστασης που χωρίζει το habitus που αυτή επιδιώκει να διαμορφώσει από το habitus που έχει ήδη διαμορφωθεί από την πρωτογενή παιδαγωγική εργασία. «Η επιτυχία κάθε σχολικής αγωγής, και γενικότερα κάθε δευτερογενούς παιδαγωγικής εργασίας, εξαρτάται ουσιαστικά από την αρχική πρωτογενή αγωγή που προηγήθηκε, ακόμα και προπάντων, όταν το Σχολείο, με την ιδεολογία του και την πρακτική του, αρνείται αυτό το προηγούμενο θεωρώντας την ιστορία του Σχολείου ως ιστορία χωρίς προϊστορία» (σσ. 58-59).

—Αυτή η «λογική» των επιμέρους εκφάνσεων του παιδαγωγικού έργου είναι ακόμα περισσότερο εμφανής στο γενικό και γενικευτικό επίπεδο του όλου εκπαιδευτικού συστήματος: κάθε θεσμοθετημένο εκπαιδευτικό σύστημα οφείλει τα ειδικά χαρακτηριστικά της δομής και της λειτουργίας του στο γεγονός ότι είναι υποχρεωμένο να παράγει και να αναπαράγει, με τα θεσμικά μέσα που διαθέτει, εκείνες τις θεσμικές προϋποθέσεις των οποίων η ύπαρξη και η διατήρηση (αυτοαναπαραγωγή του θεσμού) είναι αναγκαίες τόσο για τη λειτουργία του, της εγχάραξης, όσο και για την εκπλήρωση της λειτουργίας αναπαραγωγής ενός αυθαίρετου πολιτιστικού του οποίου δεν είναι ο παραγωγός (πολιτιστική αναπαραγωγή) και του οποίου η αναπαραγωγή συμβάλλει στην αναπαραγωγή των σχέσεων δύναμης μεταξύ των ομάδων ή των τάξεων (κοινωνική αναπαραγωγή) (σελ. 70).

—Κάθε «στιγμή» αυτής της διαδικασίας που ξεκινάει από την αυτοαναπαραγωγή του θεσμού και καταλήγει στη συμβολή του στην κοινωνική αναπαραγωγή ανιχνεύεται λεπτομερειακά από τους Bourdieu και Passeron.

Η όλη θεωρητική τους αυτή τοποθέτηση θα μπορούσε με δυο λόγια να συνοψιστεί ως εξής: Το εκπαιδευτικό σύστημα (νοούμενο όχι μόνο ως απλό οργανόγραμμα αλλά και ως συντεταγμένο και παράλληλα ως λανθάνον πλέγμα σχέσεων) μέσα σε ένα δεδομένο κοινωνικό σχηματισμό, παράγει και αναπαράγει το ίδιο, λόγω της σχετικής του αυτονομίας από το λοιπό σύστημα, και με τα μέσα που διαθέτει ως θεσμός, τις αναγκαίες προϋποθέσεις επιτέλεσης της εσωτερικής του λειτουργίας που είναι η εγχάραξη της αναγνωρισμένης (νόμιμης) κουλτούρας, προϋποθέσεις που ταυτόχρονα είναι επαρκείς και για την επιτέλεση της προς τα έξω λειτουργίας του, δηλαδή της αναπαραγωγής αυτής της αναγνωρισμένης (νόμιμης) κουλτούρας και της κατά λογική συνέπεια συμβολής του στην αναπαραγωγή των σχέσεων δύναμης μεταξύ κυρίαρχων και κυριαρχούμενων κοινωνικών ομάδων ή τάξεων.

Ενώ είναι πασιφανές ότι αυτό το γενικό ερμηνευτικό σχήμα των διαδικασιών με τις οποίες το Σχολείο συμβάλλει στην αναπαραγωγή των κοινωνικών σχέσεων δύναμης που έχουν διαμορφωθεί μέσα στο πλαίσιο ενός δεδομένου κοινωνικού σχηματισμού, απολήγει ουσιαστικά στη μαρξιστική θέση της «αναπαραγωγής των κοινωνικών σχέσεων καπιταλιστικής παραγωγής», αυτό δεν ομολογείται ευθέως ποθενά. Το Σχολείο «αναλύεται», όχι ως «όργανο-appareil» που ο ρόλος του, σε κάποιον «σημείο» μιας (μηχανιστικής) διαδικασίας, προσδιορίζεται από το «τέλος»

Ασφαλώς μια θεωρία δεν μπορεί να συγκροτηθεί παρά με υφετηρία κάποια, αποσπασματικά έστω, ομογενή ή της ίδιας τάξεως, εμπειρικά φαινόμενα και δεδομένα. Η θεωρία τα «δένει» συμπληρώνοντας (υποθετικά) τα μεταξύ τους κενά και προτείνει τη συνολική λογική εξήγηση των «σχέσεων» τους, δηλαδή διατυπώνει (υποθετικά) το νόμο ή τους «νόμους» που διέπουν αυτές τις «σχέσεις». Ύστερα ξαναγυρίζει στο χώρο της εμπειρίας για να αποδείξει την επαλήθευση ή την αναιρεσή της από τα ίδια τα πράγματα.

Δεδομένα λοιπόν: από το πλήθος των εμπειρικών στοιχείων (ερευνών και πινάκων) στα οποία παραπέμπουν συνεχώς οι Bourdieu και Passeron στο δεύτερο μέρος του έργου τους *La reproduction*, όπου αναλύουν το γαλλικό εκπαιδευτικό σύστημα ως «παράδειγμα» δοκιμασίας της θεωρίας τους, κρατάμε και παραθέτουμε στην επόμενη σελίδα μόνο το διάγραμμά τους:

Από το διάγραμμα αυτό φαίνεται καθαρά ότι, παρά τη γενική αύξηση των πιθανοτήτων της εισόδου στο Πανεπιστήμιο, (ποσοστικός εκδημοκρατισμός) που μπορεί να αποδοθεί σε κάποιους παράγοντες δομικούς, οικονομικούς κ.λπ., οι ανισότητες πιθανοτήτων μεταξύ των διαφόρων κοινωνικοεπαγγελματικών κατηγοριών παραμένουν σταθερές. Οι εμπειρικές έρευνες δείχνουν ότι μέχρι σήμερα παντού, παρά την πιθανόν μεγάλη σχολική δημογραφική αύξηση και/ή τη γενική οικονομική ανάπτυξη, οι κοινωνικές ανισότητες πιθανοτήτων φοίτησης στα διάφορα επίπεδα, ή τις διάφορες κατευθύνσεις εκπαίδευσης, των διαφόρων κοινωνικοοικονομικών κατηγοριών, παραμένουν περιέργως σχεδόν ίδιες. Πώς μπορεί ένα τέτοιο φαινόμενο να εξηγηθεί; Ποιος είναι ο ρόλος και η συμβολή του Σχολείου σ' αυτή τη διατήρηση, δηλαδή την αναπαραγωγή, αυτών των ανισοτήτων; Είναι το ερώτημα που τίθεται και επανατίθεται συνέχεια από τους συγγραφείς.

Για να δοθεί μια απάντηση σ' αυτό πρέπει να ανακαλυφθεί κάτι που είναι «κρυμμένο» (γιατί δεν υπάρχει η επιστήμη παρά μόνον ως επιστήμη ανακάλυψης του «κρυμμένου») και το «κρυμμένο», στην περίπτωση που μας ενδιαφέρει, «είναι ένα μυστικό πολύ καλά φυλαγμένο, αν και κανένας προσωπικά δεν έχει αναλάβει τη φύλαξή του, το οποίο συμβάλλει στην αναπαραγωγή ενός «κοινωνικού κατεστημένου» (ordre social) αποκρύβοντας τους μηχανισμούς, τους πιο αποτελεσματικούς, της δικής του αναπαραγωγής και υπηρετώντας έτσι τα συμφέροντα εκείνων που έχουν συμφέρον να διατηρείται αυτό το «κατεστημένο» (σελ. 250 υποσημ.).

Ποσοστό εισερχόμενων στο Πανεπιστήμιο

Ποιο είναι λοιπόν αυτό το μυστικό; Πρώτα πρώτα αυτό βρίσκεται μέσα στο «σύστημα σχέσεων μεταξύ του εκπαιδευτικού συστήματος και της δομής των ταξικών σχέσεων», δηλαδή μεταξύ παιδευτικών πρακτικών και κοινωνικών δομών. Αυτό το σύστημα αμφίδρομων σχέσεων διασφαλίζεται μέσω των *habitus*, που είναι προϊόντα των δομών, παραγωγοί των πρακτικών και αναπαραγωγοί των δομών. Σ' αυτόν το ρόλο των *habitus* μεταξύ δομών μιας ταξικής κοινωνίας-εκπαιδευτικού συστήματος-και πάλι δομών της ταξικής κοινωνίας, βρίσκεται το «μυστικό» της αναπαραγωγής:

«...στο μέτρο που προσδιορίζει τους πρωτογενείς όρους παραγωγής των διαφορών μεταξύ των *habitus*, η δομή των σχέσεων μεταξύ κοινωνικών τάξεων, νοούμενη ως χώρος δυνάμεων που γίνεται αισθητός, ταυτόχρονα, μέσα στους καθαρά οικονομικούς ή πολιτικούς ανταγωνισμούς και μέσα στο σύστημα των συμβολικών θέσεων και αντιθέσεων, προσφέρει τη βασική ερμηνευτική αρχή της σχετικά σταθερής (συστηματικής) ομοιογένειας που εμφανίζει, μέσα στους διάφορους τομείς δραστηριότητας, η πρακτική αυτών που ανήκουν σε μια ορισμένη τάξη» (σελ. 244).

Από το πιο πάνω διάγραμμα, που αποτυπώνει το διάχυτο σε όλη τη σχολική διαδρομή φαινόμενο μόνο σε μια «στιγμή» (κρίσιμη και κριτική βέβαια) αυτής της διαδρομής, φαίνεται ότι υπάρχει μια τέτοια αντιστοιχία μεταξύ Σχολείου και κοινωνικών τάξεων (κοινωνικοεπαγγελματικών κατηγοριών). Μια εξήγηση θα μπορούσε να θεωρηθεί ως η πλέον πειστική: η διάθεση φοίτησης στο Σχολείο και η προδιάθεση επιτυχίας μέσα σ' αυτό (δηλαδή το ταξικό *habitus* όσον αφορά το Σχολείο) εξαρτάται από τις αντικειμενικές πιθανότητες φοίτησης και επιτυχίας σ' αυτό που έχουν οι διάφορες κοινωνικές τάξεις. Αυτές οι διαθέσεις και προδιαθέσεις με τη σειρά τους επηρεάζουν, προσδιορίζουν και διασφαλίζουν την αναπαραγωγή της δομής (των διαφορών) των αντικειμενικών πιθανοτήτων φοίτησης και επιτυχίας στο Σχολείο που δίνει το διάγραμμα. Αυτή η αντιστοιχία συντελείται εντός και μέσω του *habitus* ως «τόπου» εσωτερίκευσης του εξωτερικού (αντικειμενικού) και εξωτερίκευσης του εσωτερικού (υποκειμενικού). Υποκειμενικοποιούμενη ή καλύτερα ενσωματούμενη (*incorporée*), αυτή η αντικειμενική κοινωνική δομή δεν αναπαράγεται μόνον, αλλά και «νομιμοποιείται» με τον πιο «λανθάνοντα» και κατά συνέπεια τον πιο αποτελεσματικό τρόπο.

Αυτό το ταξικό *habitus* που διαμορφώνεται έξω από το Σχολείο είναι η βάση όλων των σχολικών μαθησεων και εξαιτίας αυτού «συμβάλλει», με τρόπο αναντικατάστατο, στη διαιώνιση (αναπαραγωγή) της δομής των ταξικών σχέσεων και ταυτόχρονα στη νομιμοποίησή τους, αποκρύβοντας το γεγονός ότι οι (σχολικές) ιεραρχίες (ανισότητες) που παράγει, αναπαράγουν τις κοινωνικές ιεραρχίες (ανισότητες) (σελ. 248). Με ένα λόγο το *habitus* είναι παράγωγο ταξικό και αναπαραγωγό της κοινωνικής τάξης που το παράγει, καθώς και των κοινωνικών σχέσεων παραγωγής αυτής της τάξης. Επιπλέον, «το Σχολείο πείθει για τη νομιμότητα

αποκλεισμού τους τις κοινωνικές τάξεις που αποκλείει, εμποδίζοντάς τες να αντιληφθούν και να αμφισβητήσουν τους πραγματικούς λόγους εν ονόματι των οποίων τις αποκλείει. Οι αποφάσεις του σχολικού δικαστηρίου είναι αναντίρρητες, γιατί επιβάλλουν ταυτόχρονα και την καταδίκη και τη λήθη του κοινωνικού σκεπτικού της καταδίκης... Το Σχολείο καταφέρει έτσι να πείσει τα άτομα ότι αυτά τα ίδια διάλεξαν, ή επιδίωξαν, τους προορισμούς που στην πραγματικότητα είχε ορίσει γι' αυτά η κοινωνική αναγκαιότητα» (σσ. 249-250).

Αυτό είναι το γενικό «σχήμα» της θεωρίας για τη συμβολή του Σχολείου στην κοινωνική αναπαραγωγή. Οι Bourdieu και Passeron το συγκρότησαν όχι μόνο στηριζόμενοι σε τέτοιου τύπου γενικές αναλύσεις αλλά και σε ειδικότερες, που αφορούν επιμέρους διεργασίες αυτής της διαδικασίας αναπαραγωγής, συντελούμενες μέσα στο Σχολείο και στο σχολικό σύστημα. Για να δώσουμε μια ιδέα αυτής της «διάστασης» της ερμηνευτικής θεωρίας τους, θα αναφερθούμε μόνο στην ανάλυσή τους για τη γλώσσα και τις σχέσεις με τη γλώσσα. Η επιλογή μας δεν είναι τυχαία. Η γλώσσα και η κοινωνική διακριτική της ικανότητα θεωρείται και από τους ίδιους ως η πιο σημαντική εσωτερική διεργασία των σχολικών μηχανισμών κοινωνικής αναπαραγωγής.

Γλώσσα και σχέση με τη γλώσσα

Η γλώσσα του Σχολείου όσο κι αν συγγενεύει με τη μητρική γλώσσα των παιδιών από τα ευνοημένα περιβάλλοντα, δε συμπίπτει με αυτήν. Όντας «αχρονικό αμάλγαμα» των προηγούμενων φάσεων της ιστορίας της απέχει πολύ άνισα από τις «γλώσσες» που πραγματικά μιλιούνται από τις διάφορες κοινωνικές τάξεις: απέχει λίγο π.χ. από τη γλώσσα των ευνοημένων αστών (αστική) και πολύ από τη γλώσσα των λαϊκών τάξεων (λαϊκή). Αυτή η «απόσταση» είναι δείκτης μιας σημαντικής όψης του αναπαραγωγικού μηχανισμού: «...ο χειρισμός της αστικής γλώσσας δε γίνεται σωστά παρά μόνο από εκείνους οι οποίοι, χάρις στο Σχολείο, μπόρεσαν να μετατρέψουν την πρακτική ικανότητα χρήσης της, που απέκτησαν με την εξοικείωση μαζί της μέσα στην ομάδα οικογένειας, σε μια δευτεροβάθμια επίκτητη εσωτερική ικανότητα χειρισμού της με τρόπο σχεδόν πλήρη και ορθό» (σελ. 144). Τέτοια γλωσσική «ενίσχυση» δεν έχουν από τη μεριά του Σχολείου όσοι από το λαϊκό περιβάλλον τους προσέλαβαν μια «άλλη» γλώσσα. Μ' αυτούς συμβαίνει το ακριβώς αντίθετο. Μέσα απ' αυτή την ανισότητα περνάνε οι πιο κρυφές εξαρτήσεις μεταξύ κοινωνικής προέλευσης και σχολικής επιτυχίας. Πράγματι «η αξία στη σχολική αγορά του γλωσσικού κεφαλαίου που διαθέτει το κάθε άτομο είναι συνάρτηση της απόστασης μεταξύ του γλωσσικού του αυτού κεφαλαίου και εκείνου, που απαιτεί το Σχολείο».

Δεν είναι μόνο το «γλωσσικό κεφάλαιο» καθεαυτό, και η «απόστασή» του από

αυτό που απαιτεί το Σχολείο, που ενέχονται στην παραγωγή της σχολικής επιτυχίας και αποτυχίας κοινωνικά κατανεμημένες, είναι και η «σχέση» προς αυτό. «Σχέση» που αναπτύσσεται κατά την πρωτογενή διαδικασία (μέσα στο πλαίσιο της οικογένειας) πρόσκτησης του «γλωσσικού κεφαλαίου». Ακριβώς οι πιο έκδηλες διαφορές μεταξύ π.χ. «αστικής» και «λαϊκής» γλώσσας είναι διαφορές όχι τόσο «κεφαλαίου» όσο «τρόπων σχέσης» και χρήσης αυτού του κεφαλαίου. Αυτές κυρίως οι διαφορές βρίσκονται πίσω από τις διαφορές σχολικής επιτυχίας. Τρόπους «σχέσης» για παράδειγμα συνιστούν: η μέσω της γλώσσας έκφραση απόστασης, που δηλώνει διάκριση (υπεροχή), η συγκρατημένη άνεση, η καλά καλλιεργημένη φυσικότητα, που συνήθως χαρακτηρίζει τη «χρήση» της «αστικής» σε αντίθεση προς την ευθεία και άμεση περιγραφή, συνοδευόμενη από εκφραστικές κινήσεις, που χαρακτηρίζει τη «λαϊκή». «Η απόσταση ανάμεσα στην πρακτική κατοχή και χειρισμό (*maîtrise*) της μεταβιβαζόμενης γλώσσας κατά την πρώτη αγωγή και εκπαίδευση (την οικογενειακή) και στη συμβολική (θεωρητική) κατοχή και χειρισμό που απαιτεί το Σχολείο, καθώς και οι κοινωνικές προϋποθέσεις της, περισσότερο ή λιγότερο, ολοκληρωμένης αυτής κατοχής και χειρισμού της γλώσσας, εξηγούν τις διαφορές «σχέσεως» προς τη γλώσσα του Σχολείου, διαφορές που είναι έκδηλες στο στιλ: συγκρατημένο και σεβαστικό ή απελευθερωμένο και προκλητικό, δάνειο ή οικείο, εμφαντικό ή μετρημένο, επιδεικτικό ή συγκρατημένο, που λειτουργεί εξάλλου και ως το πιο αξιόπιστο συμβολικό σημάδι διάκρισης της κοινωνικής θέσης αυτού που ομιλεί» (σσ. 146-147).

Πρέπει να παρατηρήσουμε βέβαια ότι το «γλωσσικό κεφάλαιο» και η «σχέση» προς αυτό, που ξεχωρίζουν οι Bourdieu και Passeron για τις ανάγκες της ανάλυσης, στην πραγματικότητα είναι ασεχώριστα. Και πρέπει να πούμε ότι στις πρώτες βαθμίδες της Εκπαίδευσης εκείνο που παίζει σημαντικό ρόλο διάκρισης (επιτυχίας, δυσκολίας, ή αποτυχίας) είναι το «προσκομιζόμενο» γλωσσικό «κεφάλαιο», ενώ στις υψηλότερες είναι η «σχέση» προς το κεφάλαιο αυτό, είναι το στιλ έκφρασής του, είναι το *habitus*.

Κριτική παρατήρηση

Η αντίληψη των Bourdieu και Passeron για την «Αναπαραγωγή των κοινωνικών τάξεων μέσω του Σχολείου» είναι, όπως έχουμε ήδη παρατηρήσει, περισσότερο μαρξίζουσα παρά μαρξιστική. Η κριτική που τους κάνουν οι Baudelot και Establet (*L'École capitaliste*, σσ. 312-316), αν και αναφέρεται μόνο στις αναλύσεις των *Héritiers*, επισημαίνει (και κατακρίνει) αυτή τη διαφορά. Η ανάλυση των Bourdieu και Passeron, θα μπορούσε να θεωρηθεί, λένε, μετά από κάποιες τροποποιήσεις, ως ένα αποδεκτό υποκατάστατο της μαρξιστικής ανάλυσης του Σχολείου και των σχέσεών του με τον καπιταλισμό, γιατί με αυτήν απέδειξαν: ότι η ετερογένεια των

φοιτητών ως προς τη σχέση με/και την απόλαυση (consomation) των πολιτιστικών προϊόντων, ή ως προς τις πιθανότητες φοίτησης, πρέπει κατ' αρχήν και προπάντων να αναζητηθεί στην κοινωνική τους προέλευση, ότι η μεταδιδόμενη από το Σχολείο κουλτούρα και οι μορφές (παιδαγωγικής πρακτικής) επιβολής και εγγύραξης της αποτελούν τα πλέον αποτελεσματικά εμπόδια εκδημοκρατισμού, ότι το Σχολείο είναι ο υπ' αριθμόν ένα ιδεολογικός μηχανισμός. Μένουν όμως μέχρις εκεί. «Φαίνεται, λένε, ότι οι Bourdieu και Passeron ενώ στην πραγματικότητα αποκαλύπτουν τη θέση που κρατάει το Σχολείο, μέσα στη διαδικασία αναπαραγωγής των κοινωνικών τάξεων, απλώς περιορίζονται να δείξουν πώς, με ποιο τρόπο, διαμέσου του Σχολείου, κάθε άτομο κληρονομεί την κοινωνική τάξη του πατέρα του... Εκείνο όμως που ενδιαφέρει τη λειτουργία του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής δεν είναι οι γιοι να κληρονομήσουν την κοινωνική τάξη του πατέρα τους, αλλά το ότι πρέπει η εργατική τάξη, ως τάξη προσφερόμενη εκ των πραγμάτων προς εκμετάλλευση, ως καταπιεζόμενη, ως κυριαρχούμενη και η αστική τάξη ως τάξη εκμεταλλεύτρια, καταπιεστική και κυρίαρχη να αναπαράγονται σταθερά» (*L'Ecole capitaliste*, σσ. 314-315). Οι Bourdieu και Passeron, σύμφωνα με την κριτική αυτή, δεν «βλέπουν» τις εσωτερικές αντινομίες του Σχολείου που είναι ερμηνεύσιμες μόνο κάτω από το πρίσμα της αντίθεσης και της πάλης των κοινωνικών τάξεων έξω από το Σχολείο.

Μια τέτοια κριτική ο Bourdieu την απορρίπτει ως μηχανιστική και «εκβιαστική» της πραγματικότητας και απαντά: «Όσοι, καταφεύγοντας στα “κανονικά” βιβλία του μαρξισμού, έχουν βεβαιωθεί για το τί είναι οι “κοινωνικές τάξεις”. διατυπώνουν την υπογία εναντίον εκείνων που ερευνούν ότι ερευνώντας αποκαλύπτουν ότι πιστεύουν ότι δεν είναι όλα γνωστά (παρ' ότι τα έχει γνωστοποιήσει η συλλογιστική του Διαμάτ: Διαλεκτικού Ματεριαλισμού). Αυτή η στρατηγική υπογίων... θεωρώ ότι είναι απαράδεκτη και επιστημονικά και πολιτικά» (Bourdieu (P.) *Questions de Sociologie*, Παρίσι, Ed. de Minuit, 1984, σελ. 54).

PIERRE BOURDIEU: LA DISTINCTION. Paris, Les Editions de Minuit, 1979.

Σύντομη παρουσίαση

Ένα βιβλίο 670 σελίδων, και ειδικά του Bourdieu, δεν είναι δυνατό να παρουσιαστεί μέσα σε λίγα λεπτά, ακόμα και στην περίπτωση που προτίθεται κανείς να περιοριστεί μόνο σε κάποιες, δομικής σημασίας, αναφορές και παρατηρήσεις.

Πριν από το 1979, που δημοσίευσε την *Distinction*, ο Bourdieu είχε ήδη ασχοληθεί, όπως είναι γνωστό, με θεωρητικές αναλύσεις και εμπειρικές έρευνες που τις κοινοποίησε με διάφορα δημοσιεύματα, βιβλία και άρθρα. Στοιχεία τους ξαναβρί-

σκουμε ενσωματωμένα στην *Distinction* χωρίς βέβαια να θίγεται η εσωτερική δομή του βιβλίου.

Το πρόβλημα που θέτει, και στο οποίο προσπαθεί να απαντήσει με αναλύσεις, λεπτές και διεισδυτικές, που ξεκινάνε από ή απολήγουν σε ντοκουμέντα στατιστικά, φωτογραφικά και σε κείμενα, είναι: πώς διαμορφώνεται το γούστο κάθε κοινωνικής τάξης ώστε να είναι και να εμφανίζεται ως διαφορετικό, και διαφοροποιητικό, σύστημα διαθέσεων και πρακτικών (*habitus*); πώς δηλαδή το γούστο λειτουργεί τελικά ως σήμα ή έμβλημα διάκρισης, ηθελημένης και επιδιωκόμενης, ή ενσωματωμένης και ασυνείδητης, της κάθε κοινωνικής τάξης και της κάθε ταξικής ενδοκατηγορίας;

Η έννοια κλειδί του όλου έργου, η εξαρτημένη μεταβλητή θα έλεγα της όλης ανάλυσης, είναι το *gout* (ανεξάρτητη είναι οι κοινωνικές τάξεις, όπως βέβαια τις εννοεί και τις ανιχνεύει ο Bourdieu). Το *gout*, το γούστο, νοείται εδώ ως φιλοκαλία και ως καλαισθησία, ή ως ικανότητα διαισθητικής και σταθερής αντίληψης και διάκρισης των αισθητικών αξιών και ιδιαίτερα ως αξιολόγηση της νομιμότητας και της ποιότητάς τους.

Ο Bourdieu, ακολουθώντας τον Κάντιο, το ορίζει ως «προσκτηθείσα προδιάθεση (*disposition*) διάκρισης διαφορών και αξιολογικής αποτίμησης» (σελ. 543).

Και θέτει ένα ερώτημα: αυτές οι προδιαθέσεις, τάσεις και ικανότητες διάκρισης και αποτίμησης του ωραίου, ή του όντως ωραίου, στο χώρο της τέχνης ή της ζωής, είναι δώρα της φύσης σε μερικούς, όπως το θέλει η ιδεολογία των χαρισμάτων, ή είναι προϊόν μαθήσεων, δηλαδή προϊόν κοινωνικό;

Τάσσεται υπέρ της δεύτερης άποψης και θεωρεί ότι μόνο μέσα απ' αυτή την οπτική μπορούν να αποκαλυφθούν οι αδιαφανείς όροι και προϋποθέσεις ανάδυσης του αφύσικου φαινομένου (*miracle*) της άνισης κατανομής, μεταξύ των κοινωνικών τάξεων, αυτού του φυσικού συστατικού υπόβαθρου του γούστου, που εκδηλώνεται ως πνευματική (εσωτερική, άμεση και πέραν του λόγου) ενόραση — συνάντηση — επικοινωνία με το έργο της τέχνης και γενικά με τα προϊόντα του υψηλού πολιτισμού (*Culture savante*) (σελ. 29). Επιλέγει να διερευνήσει και να αναλύσει την παρεμβατική προσδιοριστική ικανότητα του κοινωνικού, ακριβώς στο χώρο της αισθητικής, όπου δηλώνεται η απάρνηση της ύπαρξής του και προβάλλεται η ιδεολογία της φυσικής ή μεταφυσικής «δωρεάς». Ο Bourdieu αντιτίθει: το «μάτι» (δηλ. ο τρόπος του οράν και αντιλαμβάνεσθαι) είναι παράγωγο της ιστορίας που αναπαράγεται από την Παιδεία (Εισαγ. ΙΙΙ), άρα το γούστο του καθενός δεν είναι έμφυτο.

Τα μετρήσιμα δεδομένα των δικών του εμπειρικών ερευνών, αλλά και άλλων ερευνών στις οποίες αναφέρεται, δείχνουν πράγματι ότι οι πολιτιστικές πρακτικές (επίσκεψη μουσείων και εκθέσεων, παρακολούθηση κοντσέρτων, ανάγνωση κ.λπ.) και οι προτιμήσεις ως προς τα είδη της λογοτεχνίας, ζωγραφικής, μουσικής κ.λπ., είναι συνάρτηση κατά πρώτο του επιπέδου εκπαίδευσης (που μετρείται με το σχο-

λικό τίτλο ή με τα χρόνια φοίτησης) και κατά δεύτερο της κοινωνικής προέλευσης (σελ.12). Όμως και οι δύο αυτοί δείκτες πάνε συνήθως μαζί. Οι προτιμήσεις και οι πρακτικές που απορρέουν από την αισθητική αντίληψη και αξιολόγηση, δηλαδή από το γούστο, διαχεόμενες στο σύνολο των προτιμήσεων και πρακτικών, συνιστούν το ιδιάζον στιλ ζωής της κοινωνικής τάξης ή του μέλους της, που διαφοροποιεί, διακρίνει και ιεραρχεί, δηλαδή ταξιθετεί κοινωνικά.

Οι κοινωνικές τάξεις, σε μια πολύ γενική διάκριση και κατάταξη, διαφέρουν, κατά τον Bourdieu, πρωτογενώς ως προς τις αντικειμενικές συνθήκες ζωής. Διαφέρουν ως προς το ολικό μέγεθος κεφαλαίου, νοούμενο ως σύνολο των μέσων και των δυνάμεων (δηλαδή της ισχύος και εξουσίας), που διαθέτει, και που μπορεί πραγματικά να χρησιμοποιήσει, η καθεμιά. Αυτό το κεφάλαιο χωρίζεται σε δύο κατηγορίες: το οικονομικό και το πολιτιστικό, στο οποίο υπάγεται και το κοινωνικό. Όμως έχει σημασία διάκρισης όχι μόνο το μέγεθος του κεφαλαίου που κατέχει και ενεργοποιεί η καθεμιά τους αλλά και η εσωτερική δομή, η δυναμική δηλαδή αυτού του κεφαλαίου. Έχει ακόμα σημασία διάκρισης η αρχαιότητα και η διαδρομή απόκτησης και διαμόρφωσής του, γιατί μπορεί τελικά να είναι ένα κεφάλαιο εξ αντικειμένου ή ένα κεφάλαιο ενσωματωμένο στους ίδιους τους κατόχους ως ιδιάζον σύστημα διαθέσεων και πρακτικών, ως σύστημα ενσωματωμένων σχημάτων (*schèmes d'acte et d'action*, όπως λέει ο Piaget) που συστάθηκε κατά τη διαδρομή της συλλογικής ιστορίας και προσκτήθηκε κατά τη διαδρομή της ατομικής (σελ. 545). Το γούστο δεν είναι λοιπόν παρά ένα τέτοιο σύστημα σχημάτων αντίληψης και αξιολόγησης και κατά συνέπεια κατάταξης και ιεράρχησης, δηλαδή διάκρισης, που παράγεται, διαφοροποιούμενο, από τις αντικειμενικές διαιρέσεις της κοινωνίας σε τάξεις, και που ενσωματούμενο μεταποιεί αυτές τις διαιρέσεις σε «αρχές» (*principes*) διαίρεσης-διάκρισης. Γι' αυτό ακριβώς το γούστο λειτουργεί πέρα από τη συνείδηση και το λόγο (σελ.546).

Γίνεται λόγος για σύστημα επειδή παρατηρείται από τη μια ότι όλες οι πρακτικές διάκρισης και αποτίμησης του ενός και ιδίου υποκειμένου εναρμονίζονται μεταξύ τους αλλά και, πέρα από κάθε συνειδητή επιδίωξη, ενορχηστρώνονται αντικειμενικά όλες οι πρακτικές του με αυτές όλων των άλλων μελών της τάξης του (σελ. 192). Αυτή η εναρμόνιση και ενορχήστρωση, σε ατομικό ή ταξικό επίπεδο, γίνεται με την ασύνειδη (σελ.505) μεταφορά, προς όλες τις κατευθύνσεις και όλα τα επίπεδα πρακτικών, των αυτών γενεσιουργών σχημάτων-μητρών που είναι παράγωγα των αυτών αντικειμενικών συνθηκών ζωής (δηλαδή του αυτού κεφαλαίου· σσ. 193, 321, 271).

Το γούστο, όπως ορίστηκε πιο πάνω, δεν αφορά μόνο τη διάκριση και αποτίμηση, ή τις πρακτικές, στο χώρο της τέχνης με την ειρεία έννοια, αλλά και όλες τις προτιμήσεις και επιλογές που κάνει κάθε κοινωνική τάξη. Το ίδιο γούστο, ως κατεύθυνση προτιμήσεων, άρα αξιολογικών επιλογών, τηρουμένων των αναλογιών και των διαφορών, απαντάται π.χ. και στον τρόπο ντυσίματος, χτενίσματος, κο-

ομητικής, συμπεριφοράς, γλώσσας, στάσης του σώματος (exis-έξις), διασκέδευσης, διακόσμησης του σπιτιού, γούστων, ειδών και τρόπων δαπάνης των χρημάτων, σπορ κ.λπ. Έτσι το γούστο γίνεται αντιληπτό ως στιλ ζωής, που εκφράζεται σε ένα *habitus*. «...η στατιστική ανάλυση δείχνει π.χ. ότι οι αντιθέσεις μεταξύ κοινωνικών τάξεων που αφορούν τις πολιτιστικές τους προτιμήσεις απαντώνται επίσης ως αντιθέσεις που αφορούν τις προτιμήσεις τους ως προς τη διατροφή: αντίθεση μεταξύ ποσότητας και ποιότητας, το μεγάλο φαγοπότι και τα μικρά κομψά πιάτα, το περιεχόμενο και η μορφή ή οι μορφές... η ύλη και ο τρόπος...» (Εισαγ. VI-VIII), ως προς τα έντυπα που διαβάζουν, ως προς τις πολιτικές τους προτιμήσεις...

Αυτό το συστηματικό, ενιαίο και ενοποιητικό γούτ (γούστο) κάθε κοινωνικής τάξης λειτουργεί καθαυτό ως σήμα ή ως έμβλημα κοινωνικής διάκρισης αλλά ιδιαίτερα λειτουργεί έτσι όταν εκφράζεται ως *dégoût* προς το ομόλογο γούτ μιας άλλης τάξης. Το γούστο για να διακριθεί τίθεται πάντα αντιτιθέμενο. Αυτή η απέχθεια για τα άλλα γούστα ή τα γούστα των άλλων, τα άλλα στιλ ζωής δηλαδή, είναι χωρίς αμφιβολία η πιο έντονη και πιο ανεξίτηλη γραμμή ταξικού διαχωρισμού και διάκρισης. Η έκφραση: «αυτό δεν είναι για μας» ή «αυτός, αυτή δεν είναι για μας», υποδηλώνουν ταξικές διαφορές γούστων και ρατσιστικού τύπου διαθέσεις και στάσεις.

Το γούστο της κυρίαρχης κατηγορίας της κυρίαρχης τάξης, διακρίνεται αυτοαξιολογούμενο ως ανώτερο κοινωνικά αλλά και διακρίνει, με το να αξιολογεί και να ιεραρχεί ως κατώτερα, τα άλλα γούστα. Πρόκειται για το γούστο εκείνων που η παιδεία τους άρχισε ως πρώιμη επαφή με την κανονική (*légitime*) κουλτούρα μέσα στα πλαίσια μιας καλλιεργημένης οικογένειας, έξω δηλαδή από σχολικές μαθήσεις, που προεκτείνεται όμως μέσα σ' αυτές και με αυτές. Είναι το γούστο της παλιάς μεγαλοαστικής τάξης, το καθαρό, εκείνο που δεν ορίζεται και δε φαίνεται να προσδιορίζεται, που εστιάζεται στη μορφή και παραθεωρεί τη λειτουργία ή το μήνυμα, δηλαδή το περιεχόμενο. Χαρακτηριστικά του είναι η προσεγμένη λιτότητα, η άνεση (σελ.71), η βεβαιότητα και ταυτόχρονα η *désinvolture* (η δήθεν αδιάφορη στάση) του εξοικειωμένου που τηρεί απόσταση. Είτε πρόκειται για ένα έργο τέχνης, ή για ένα πιάτο φαί στο τραπέζι, ή για τη διακόσμηση του σπιτιού κ.λπ., το γούστο αυτό εκδηλώνεται με την ίδια πάντα διάθεση: το ενδιαφέρει το φαίνεσθαι χωρίς να φαίνεται το ενδιαφέρον γι' αυτό.

Διακρίνει και διακρίνεται κοινωνικά το γούστο αυτό από εκείνο της κυριαρχούμενης κατηγορίας της κυρίαρχης τάξης, δηλαδή το γούστο εκείνων που έφθασαν τυπικά στο επίπεδο της κυρίαρχης τάξης αλλά με όψιμες, μεθοδικές και επιτυχημένες μαθήσεις. Η διακρίνουσα διαφορά του γούστου των καθαυτό και αυτών των «φτασμένων» της κυρίαρχης τάξης βρίσκεται όχι τόσο στο βάθος και τη διάρκεια όσο στον τρόπο σχέσης με την κουλτούρα, ή καλύτερα στον τρόπο πρόσκτησής της (71). Μη όντας προϊόντα των ίδιων κοινωνικών προϋποθέσεων, ό,τι κι αν κάνουν βρίσκονται εγκλωβισμένοι στο δίλημμα: ή το γούστο τους να υπερταυτί-

ζεται αγχωδώς με το γούστο των καθαυτό αστών, των κληρονόμων, ή να αντιτίθεται σ' αυτό, δηλώνοντας έτσι την αποτυχία ταύτισης και την κατά συνέπεια συντήρηση της διάκρισης (σελ.383).

Άλλης ποιότητας, σαφώς διακριτής, είναι το γούστο της μικροαστικής τάξης (ή των ενδο-μικρο-αστικών κατηγοριών) εξαιτίας φυσικά των ειδικών αντικειμενικών συνθηκών κοινωνικού προσδιορισμού της. Μικροαστοί είναι αυτοί που κατάφεραν να αποσπαστούν από το προλεταριάτο: το παρελθόν τους, και που επιδιώκουν να φτάσουν στο στιλ ζωής και στο επίπεδο των αστών: το μέλλον τους. Επειδή το οικονομικό-κοινωνικό-πολιτιστικό κεφάλαιό τους δεν είναι επαρκές γι' αυτή την άνοδο, αναγκάζονται να το συμπληρώσουν και να το ενισχύσουν με την προσωπική τους θεληματική μετοχή, με την επίμονη επιδίωξη της ανόδου τους: αφού δε διαθέτουν ικανά οικονομικά και πολιτιστικά εχέγγυα προσφέρουν περισσότερα ηθικά. Αυτή η προσθετική-ενισχυτική ηθική δύναμη στις αντικειμενικές κοινωνικές τους προϋποθέσεις δεν μπορεί βέβαια να ασκηθεί παρά αρνητικά ως περιορισμός, ως αυτοσυγκράτηση, ως ασκητική διάθεση, ως στέρηση του σήμερα για το καλύτερο αύριο (σσ. 383, 407). Γι' αυτό οι εκδηλούμενες προτιμήσεις και επιλογές τους, δηλαδή το γούστο τους, είναι μια φτηνή οικονομικά και συντηρητική αισθητικά απομίμηση του γούστου και της ηθικής των αστών, αυτού του *alter ego* τους.

Όμως, τα εμπειρικά στοιχεία δείχνουν, όπως παρατηρεί ο Bourdieu, πως υπάρχει και μια άλλη μικροαστική ενδοκατηγορία, που την ονομάζει νέα μικροαστική: και διότι συγκροτείται από τους νέους (μικροαστικής ή αστικής προέλευσης), που ανακόπηκε η πορεία τους προς τα άνω κυρίως ελλείψει σχολικών τίτλων εξαγυρώσιμων, και διότι εμφανίζουν γούστο νεοτεριστικό, αντιτιθέμενο προς εκείνο της κατεστημένης μικροαστικής κατηγορίας. Εκτιμούν και προτιμούν διαθέσεις και στάσεις που απελευθερώνουν, που διεκδικούν δικαιώματα αλλοτριωμένα ή καταπιεσμένα. Μάχονται για τη διάλυση των «*tabous*» και των «*complexes*», υιοθετώντας τις πιο επιφανειακές και εύκολες όψεις του στιλ της διανόησης: ελεύθερους και απελευθερωμένους τρόπους, τολμηρές ενδυμασίες και κοσμητικές, προκλητικές πόζες και στάσεις. Μιλώντας κυρίως για τον Freud και τον Freinet, το Rogers και τον Reich, τον Fouquier και τον Bakounine, δείχνουν να προτιμούν το «*sauvage*» και το φυσικό. Έτσι διακρίνονται κοινοποιώντας τα παιχνίδια της διάκρισης, δηλαδή καθιστώντας λαϊκά τα εξωτερικά σημάδια του εσωτερικού πλούτου των ανθρώπων του πνεύματος (σσ. 430-431).

Εκεί που το γούστο, ως μη γούστο, λειτουργεί ως κοινωνική διάκριση και απόρριψη, είναι στις λαϊκές τάξεις. Η ανάγκη, δηλαδή η ακαταμάχητη στέρηση των αναγκαίων αγαθών, επιβάλλει ένα γούστο ανάγκης που ενέχει μια μορφή προσαρμογής στην ανάγκη και κατά συνέπεια μια στάση αποδοχής της ανάγκης και παράδοσης σ' αυτή, χωρίς αυτό να σημαίνει πως δεν συνυπάρχει με μια επαναστατική διάθεση, προσδιορισμένη όμως κι αυτή από την ανάγκη (σελ. 441).

Αυτή η υποταγή στην ανάγκη ωθεί τις λαϊκές τάξεις σε μια «αισθητική» (εντός εισαγωγικών) πρακτική και λειτουργική, που θεωρεί και αντιμετωπίζει ως άσκηση και ασήμαντη κάθε θεωρητική ενσχόληση και άσκηση και κάθε είδους τέχνης για την τέχνη. Μια τέτοια διάθεση και στάση βρίσκεται πίσω και από κάθε επιλογή της καθημερινής ζωής. Για παράδειγμα, η διπλά συντητή αγορά ενός ενδύματος, που συνήθως κάνει μια γυναίκα αυτής της κατηγορίας, με κριτήρια να είναι απλό (χωρίς μιχαλιμπίνια (chichi), να είναι *passee-partout*, να πηγαίνει με όλα κ.λπ.), δηλαδή να μην ξεχωρίζει και να είναι ταυτόχρονα φτηνό και γερό για να κρατήσει πολύ, δείχνει το λαϊκό γούστο που εκ των πραγμάτων του λείπει και το οικονομικό και το πολιτιστικό κεφάλαιο που είναι αναγκαία προϋπόθεση για άλλη επιλογή (σελ. 440). Αυτή η διακρίνουσα προσαρμογή στους αντικειμενικούς προσδιορισμούς που είναι εγγεγραμμένη στις συστατικές διαθέσεις του *habitus* και του γούστου, συνιστά τη βασική αρχή όλων των ρεαλιστικών επιλογών των λαϊκών τάξεων, που εξαιτίας αυτού δεν επιδιώκουν κανένα συμβολικό κοινωνικό κέρδος, καμιά κοινωνική διάκριση. Δεν περνάει από το μυαλό τους και δεν είναι στο γούστο τους, για παράδειγμα, να επιδιώξουν να αναδείξουν την αισθητική των επίπλων ή των σκευών τους, να αγοράσουν, με κριτήρια αισθητικής, μια κασαρόλα ή ένα ντουλάπι, ή να δηλώσουν με τον τρόπο διευθέτησης μια πρόθεση αρμονίας σε όλους τους χώρους του σπιτιού. Η όποια διακόσμηση, εντελώς συμβατική (μπιμπελό, μπουκέτο λουλούδια στο τραπέζι κ.λπ), δεν προδίδει καμιά αισθητική αναζήτηση (443). Ίδια αντικείμενα, τοποθετημένα με άλλο γούστο, σε άλλο πλαίσιο, θα μπορούσαν να λειτουργήσουν ως αντικείμενα αισθητικής απόλαυσης. Αυτοί οι κυριαρχούμενοι «τείνουν να δίνουν στον εαυτό τους αυτό που η κοινωνική κατανομή τους διανέμει, αρνούμενοι αυτό που δεν τους προσφέρεται και αρκούμενοι σ' αυτό που τους έλαχε. Διαμορφώνουν τα όνειρά τους ανάλογα με τις αντικειμενικές πιθανότητες που έχουν για να τα πραγματοποιήσουν και αιτοορίζονται όπως η καθεστηκυία τάξη τους ορίζει, αναπαράγοντας έτσι μέσα στην κρίση για τον εαυτό τους την κρίση που βγάζει γι' αυτούς η οικονομία...» (σελ. 549), δηλαδή η τάξη των πραγμάτων (*l'ordre social*), όπως την ορίζει η οικονομία, εγγράφεται προοδευτικά στο κεφάλι τους ως σύστημα σχημάτων αντίληψης και εκτίμησης-αξιολόγησης (γούστο). Αυτός ο ρεαλισμός και αυτή η λογική της ανάγκης δημιουργούν μια εκπληκτική ομοιογένεια του γούστου αυτών των λαϊκών τάξεων που αντιστοιχεί στην ομοιογένεια των αντικειμενικών συνθηκών ζωής τους (σσ. 443-444).

Είναι φανερή, και διάχυτη σε όλο το έργο, η αντίληψη του Bourdieu ότι το ταξικά διαφοροποιούμενο *habitus*, δηλαδή το κοινωνικά προσδιορισμένο σύστημα προδιαθέσεων, είναι *γενεσιουργός αρχή* των πρακτικών που αντικειμενικά διαφοροποιούνται, αλλά είναι και *σύστημα διάκρισης και κατάταξης* αυτών των πρακτικών. Ακριβώς σ' αυτή τη σχέση μεταξύ αυτών των δυο ικανοτήτων που συνιστούν το *habitus*, δηλαδή την ικανότητα παρ.γωγής πρακτικών και έργων

ιδιόσημων και την ικανότητα διάκρισης και αξιολογικής αποτίμησης και κατάταξης (γούστο) των πρακτικών και των προϊόντων αυτών των πρακτικών, εδράζεται και σχηματίζεται η συμβολική και φανταστική παράσταση του κοινωνικού κόσμου με τη μορφή διακριτών στιλ ζωής. «Το γούστο διακρίνει και κατατάσσει διακρίνοντας και κατατάσσοντας ταυτόχρονα αυτόν που διακρίνει και κατατάσσει: τα κοινωνικά υποκείμενα ξεχωρίζουν μεταξύ τους από τη διάκριση που κάνουν μεταξύ ωραίου και άσχημου, μεταξύ ευγενούς, κομψού και λαϊκού...» (Εισαγ. VI).

Κριτική παρατήρηση

Επίτηδες χρησιμοποίησα σαφείς όρους από τη βιολογική Γενετική, για να τοίσω πως ο Bourdieu θεωρεί *ανάλογη* της την κοινωνική Γενετική, αφού θεωρεί πως το γενετικό κεφάλαιο (αντικειμενικές ταξικές συνθήκες ζωής ενσωματωμένες) παράγει το γενετικό habitus που το αναπαράγει. Μια σειρά από τέτοιους όρους που προέρχονται από το χώρο της βιολογικής Γενετικής είναι διάσπαρτοι σε όλα τα έργα του. Αυτό δεν σημαίνει ότι ξεχνά τις συγκρούσεις (αρένα) ή τις ανταλλαγές (αγορά). Αυτή η κυριαρχούσα αναλογική συλλογιστική (όπως γίνεται η αναπαραγωγή εκεί έτσι γίνεται, ή πιθανόν να γίνεται, και εδώ...) ελλείπει εσωτερικής αντιστοιχίας των λογικών των δύο συστημάτων υποβαθμίζεται σε μια απλή μεταφορά, που είναι μεν νόμιμη και μπορεί να αποδειχθεί ευρηματική, αλλά μπορεί να είναι και «δεσμευτική». Ακριβώς αυτή η μεταφορά κάνει να υποβόσκει στη θεωρία του Bourdieu ένας υπερβάλλον ντετερμινισμός των δομών παρά τη σημαντική θέση που παραχωρεί στις κοινωνικές γενετικές ικανότητες του δρώντος, όπως αναφέραμε στην αρχή. Είναι έκδηλη η απουσία των διαδικασιών κοινωνικής παραγωγής του νέου. Η κριτική αυτή παρατήρησή μου δε θίγει καθόλου την πρωτοτυπία και την ερμηνευτική εμβέλεια της θεωρίας του Bourdieu, που εξάλλου άνοιξε νέους δρόμους προσέγγισης, κυρίως των φαινομένων που συνιστούν την Παιδεία και την Εκπαίδευση. Απλά θέλω να πω, πως η θεωρία της κοινωνικής αναπαραγωγής μέσω του Σχολείου ή μέσω του γούστου... θα μπορούσε να συμπληρωθεί σχετικοποιούμενη και με μια θεωρία της κοινωνικής παραγωγής.

Πιθανόν η θεωρία που κινεί εργασίες όπως: *Ο δρών και το σύστημα —L'acteur et le système* των Crozier και Friedberg (Ed. du Seuil 1977), *Η επιστροφή του δρώντος — Le retour de l'acteur* του Touraine (Fayard 1984), *Οι μη αναμενόμενες συνέπειες... Effets pervers...* του Boudon (PUF 1989) και άλλες παρόμοιες, μαζί με τις προσπάθειες των θεωρητικών της αλληλεπίδρασης και της εθνομεθοδολογικής προσέγγισης, που αποβλέπουν στην ανάδειξη των περιθωρίων δημιουργικής παρέμβασης του δρώντος μέσω των διαπραγματεύσεων και των στρατηγικών, ίσως οδηγήσουν προς μια τέτοια κατεύθυνση.

ΙΧΝΗ ΜΙΑΣ ΘΕΩΡΙΑΣ ΤΗΣ ΕΓΚΛΩΒΙΣΜΕΝΗΣ ΔΡΑΣΗΣ

Οι ακουσπασματικές σε μεγάλο βαθμό σκέψεις που ακολουθούν, στρέφονται γύρω από το πιο σημαντικό βιβλίο του Bourdieu, κυρίως για όσους ασχολούνται με την κοινωνιολογική θεωρία¹. Πρόκειται για το «Σχεδιάσμα μιας θεωρίας της πράξης», που άρχισε να συλλαμβάνει στις αρχές της δεκαετίας του 1960 και τελικά δημοσίευσε στις αρχές της δεκαετίας του 1970². Το έργο αυτό μπορεί να θεωρηθεί η βάση σχεδόν όλων των ερευνών του. Ο σκελετός, που εν μέρει έχει προετοιμαστεί σε προηγούμενες δημοσιεύσεις, χρησιμοποιείται με παραλλαγές (λιγότερο των θεωρητικών και περισσότερο των εμπειρικών εικόνων) συνεχώς από τότε. Το αρκετά ογκώδες και ιδιαίτερα πυκνό βιβλίο περικλείει τη θεωρητική πρόταση του συγγραφέα, που μόνο σε μικρό βαθμό συμπληρώνεται —τουλάχιστον σε ό,τι αφορά τα θεμελιώδη φιλοσοφικά στοιχεία— σε κατοπινές δημοσιεύσεις. Η κύρια πρόθεσή του να διατυπώσει θεωρητικές και μεθοδολογικές θέσεις —που δε γίνεται όμως προφανής από τις πρώτες σελίδες— συνδυάζεται με έναν αξιοσημείωτο τρόπο παρουσίασης των σκέψεών του. Μας μεταφέρει σταδιακά από την αίσθηση που δίνουν καθιερωμένα στοιχεία των εθνολογικών μονογραφιών στο κλίμα μιας, με φιλοσοφική προδιάθεση, επεξεργασίας κοινωνιολογικών θεωρητικών κατασκευών. (Το πολύπλευρο κείμενο διανθίζεται με αναφορές που εκτείνονται από τον Αριστοτέλη έως τον Husserl).

Οι τρεις κοινωνικοανθρωπολογικές μελέτες που προηγούνται της κυρίως θεωρίας, αν και αποτελούν κατά κάποιον τρόπο πρόσχημα ενός διανοητή που δε βλέπει τη θεωρία σαν κάτι το ανεξάρτητο από τρόπους εμπειρικής διερεύνησης, ενώ έχουν την αυτονομία τους ως προς το υπόλοιπο βιβλίο, αποτελούν συγχρόνως το πρώτο και ουσιαστικό βήμα για την κατανόησή του. Οι αναφορές άλλωστε στο περιεχόμενό τους επανέρχονται κάθε τόσο και στα πιο θεωρητικά μέρη³. Το αντικείμενό τους παραπέμπει άμεσα στις κύριες κατευθύνσεις της κλασικής κοινωνικής ανθρωπολογίας. Το θέμα τους είναι: το αίσθημα τιμής, ο κόσμος της κατοικίας, η συγγένεια. Η μείξη των επιμέρους προσεγγίσεων και η κομψότητα στη χρήση του πραγματολογικού υλικού, αρκούν από μόνες τους για να προσδώσουν πρωτοτυπία στο κείμενο —χωρίς αυτό να σημαίνει ότι δεν είναι κολλά τα δάνεια από το έργο άλλων διανοητών που μπορεί να ανακαλύψει ο αναγνώστης, παρά τη συχνή έλλειψη σχετικών βιβλιογραφικών αναφορών⁴.

Στην πρώτη από τις τρεις εθνολογικές μελέτες που εισάγουν στο σχεδιάσμα της

θεωρίας της πράξης, σε αυτή δηλαδή που έχει ως αντικείμενο το αίσθημα τιμής, περιγράφεται ένα ευρύ φάσμα παραδοσιακών πρακτικών κοινωνικής επικοινωνίας και ανταλλαγών που επικρατούν στην Καβυλία, σε αυτή την περιοχή της Βόρειας Αλγερίας, απ' όπου έχει συλλέξει το ανθρωπολογικό υλικό. Οι πρακτικές αυτές παρουσιάζονται ως αυστηρά ρυθμιζόμενες μορφές ενάσκησης φυσικής και *συμβολικής βίας*, που εδράζονται στη νομιμοποιημένη (μέσα σε συγκεκριμένα κοινωνικογεωγραφικά πλαίσια) συσώρευση *συμβολικού κεφαλαίου*. Κατά τον Bourdieu, θα πρέπει κανείς να διαφοροποιήσει μεταξύ τύπων κοινωνιών, αφ' ενός σαν αυτούς στους οποίους ανήκει η Καβυλία και στην οποία θεωρεί ότι δεν υπάρχουν αντικειμενοποιημένοι θεσμοί από τους οποίους απορρέουν απρόσωπες σχέσεις εξουσίας και αφ' ετέρου σ' αυτούς τους τύπους κοινωνιών (όπως οι δικές μας σύνθετες κρατικά οργανωμένες κοινωνίες), όπου η θεσμική αλλοτρίωση —όπως θα λέγαμε με περισσότερο χεγκελιανούς όρους— αποτελεί κεντρικό συστατικό. Στον πρώτο τύπο κοινωνιών, οι ιεραρχικές σχέσεις και οι σχέσεις εξουσίας είναι δυνατόν να εγκαθιδρυθούν και να αναπαραχθούν μόνο μέσω στρατηγικών που χρήζουν συνεχούς ανανέωσης. Και αυτό γιατί δεν υπάρχουν οι συνθήκες που θα επέτρεπαν τη συνεχή και διαμεσολαβημένη από σταθερά θεσμικά και οργανωτικά πλαίσια απόσπαση υποστήριξης και χρησιμοποίηση της εργασίας άλλων προσώπων. Όταν η εξουσία εγγράφεται σε διαπροσωπικές σχέσεις και όχι σε θεσμικές καταστάσεις, τότε προβάλλει πιο επιτακτική η ανάγκη για τους εξουσιαστές να κρυφτεί η πραγματική της φύση μέσα από τις καθημερινές πρακτικές. Η αποκάλυψη του λόγου ύπαρξης των σχετικών πρακτικών και του τρόπου υλοποίησης θα ωθούσε αυτούς που υπόκεινται στις εξουσιαστικές σχέσεις είτε σε βίαιες αντιδράσεις είτε στη φυγή. Έτσι λοιπόν σε κοινωνίες —και κατ' επέκταση σε κοινωνικά πλαίσια ή πεδία, για να χρησιμοποιήσουμε έναν όρο στον οποίο προσδίδει ιδιαίτερο εννοιολογικό περιεχόμενο— όπου επικρατούν οι διαπροσωπικές σχέσεις, δε βρίσκουμε κυρίως ανοιχτή βία, αλλά συμβολική βία. Δηλαδή όπως γράφει: «τη λεπτή, αόρατη μορφή βίας, η οποία παραγνωρίζεται ως τέτοια». Πρόκειται για τη βία της εμπιστοσύνης, της διαπροσωπικής αφοσίωσης, της φιλοξενίας, του δώρου, του χρέους, της αναγνώρισης κ.λπ. Πρόκειται, παράλληλα, για εκείνες τις ηθικές αξίες που είναι συνδεδεμένες με το αίσθημα της τιμής. Η ανταλλαγή δώρων, κάτω από αυτό το πρίσμα, θεωρείται ένας τρόπος άσκησης συμβολικής βίας, που επιτρέπει τη μετατροπή πρακτικών επιδίωξης συμφερόντων σε πρακτικές δήθεν ανιδιοτέλειας, μέσω ενός αισθήματος ευγνωμοσύνης που επικαλύπτει την πραγματική φύση των συνθηκών. Η αναπαραγωγή σχέσεων εξουσίας σε αυτή την κατεύθυνση προϋποθέτει κάποιας μορφής συμμετοχή —και ίσως και συνενοχή— εκ μέρους όλων των εμπλεκομένων. Η παραγνώριση, για παράδειγμα, της οικονομικής φύσης της ανταλλαγής δώρων, μπορεί να γίνει κατανοητή ως μια συλλογική πλάνη. Σημαντικό είναι εδώ το ότι δεν μπορεί να ταυτιστούν πρόσωπα που προκαλούν σκοπίμως την πλάνη, μια και αυτό που συμβαίνει είναι μια παραγνώριση

των συνθηκών και των σχέσεων που είναι ενσωματωμένη σε ομαδικές προδιαθέσεις-έξεις (που καθορίζουν τις κοινωνικές πρακτικές), δηλαδή σε αυτό που ο Β. ονομάζει *habitus*.

Ο όρος αυτός, όπως χρησιμοποιείται από τον Β., αποκτά ένα αρκετά ιδιότυπο περιεχόμενο. Πρωπαντός, δεν μπορεί να ταυτιστεί με έννοιες όπως αυτές του συνόλου ρόλων ή της έξης-εθίμου. Ο όρος δεν υπονοεί ένα ρεπερτόριο κανόνων, που μπορούν να εφαρμόσουν τελετουργικά οι δρώντες, χωρίς δημιουργικές ικανότητες που θα τους επιτρέψουν να εκμεταλλευτούν τις δυνατότητες δράσης. Οι προδιαθέσεις-έξεις δεν απορρέουν από συστήματα ρόλων που συνεπάγονται μια προκαθορισμένη δυνατότητα χρήσης παγιωμένων λόγων και μορφών δράσης (*Esquisse d'une théorie de la pratique...*, Μέρος II, κεφ. I). Όπως διευκρινίζει σε μια μεταγενέστερη δημοσίευση³, ο ορισμός της έννοιας αυτής περιέχει την επισήμανση, ότι η δράση μέσα σε συγκεκριμένες συνθήκες συνδέεται με την ικανότητα των δρώντων να εισαγάγουν έστω και στοιχειωδώς κάποιες καινοτομίες κατά την προσκόχεια εξεύρεσης λύσεων στα προβλήματα που αντιμετωπίζουν. Στο βαθμό που δε συνειδητοποιούν ούτε τον τρόπο με τον οποίο πετυχαίνουν κάτι τέτοιο, ούτε ενδοχομένως το ίδιο το γεγονός, η δράση τους είναι εξαρτημένη από προδιαθέσεις-έξεις. Ο Β. αντιτίθεται τόσο στη θεωρία των ρόλων, όσο και σε κάθε άλλο θεωρητικό σχήμα που ανάγει τη δράση στην αναγκαστική εφαρμογή κοινωνικών κανονισμών. Διαφοροποιείται επίσης με σαφή τρόπο από απόψεις που θέτουν στο επίκεντρο την ικανότητα των ατόμων για ορθολογική επιλογή, όπως για παράδειγμα εμφανίζονται στα νεοκλασικά οικονομολογικά πρότυπα σκέψης. Ο Β. βλέπει την υποκειμενικότητα των δρώντων ατόμων ως ένα ίχνος της συλλογικής ιστορίας στο επίπεδο της ατομικής έκφρασης. Οι προδιαθέσεις-έξεις είναι αρχές που θεμελιώνονται και αποκτούν ισχύ μέσω ρυθμιζόμενων αυτοσχεδιασμών. Οι αρχές αυτές καθορίζουν τη γένεση μορφών δράσης, με τρόπο που διαφέρει τόσο από την πρόκλησή της από στιγμιαία ερεθίσματα, όσο και από τον προκαθορισμό της από μόνιμες καταβολές των προδιαθέσεων-έξεων σε αντικειμενικές δομές. Κατά τον Β., οι μορφές δράσης μπορούν να εξηγηθούν μόνο βάσει της ανάλυσης της σχέσης μεταξύ, αφ' ενός, των αντικειμενικών δομών που ορίζουν την παραγωγή των προδιαθέσεων-έξεων και, αφ' ετέρου, των συνθηκών εφαρμογής των δυνατοτήτων και περιορισμών που περικλείουν οι προδιαθέσεις-έξεις. Κατά την πραγματοποίηση αυτής της σχέσης, οι προδιαθέσεις-έξεις λειτουργούν ως τελεστές (η χρήση του μαθηματικού όρου σε αυτή τη συνάφεια προέρχεται από τον ίδιο τον Β.), που μετατρέπουν τη σύνδεση αντικειμενικών δομών και συγκεκριμένων συνθηκών σε μορφές δράσης (*Esquisse d'une théorie de la pratique...*, Μέρος II, κεφ. I). Οι προδιαθέσεις-έξεις συνδέονται πάντα με μορφές παραγνώρισης, και αυτές είναι η βάση της δυνατότητας ακούσιας ή και εκούσιας άσκησης συμβολικής βίας — χωρίς αυτό να σημαίνει ότι κάθε μορφής προδιαθέσεις-έξεις συνεπάγονται αυτομάτως άσκηση συμβολικής βίας.

Πέρα από τη διάκριση καταστάσεων, ο Β. δεν ξεχνά την ιστορική οπτική και ιδίως τη συγκριτική διάσταση της κοινωνιολογικής σκέψης. Δεν παραλείπει να επισημάνει, ότι η συμβολική βία λαμβάνει διαφορετικές μορφές σε εκείνους τους τύπους κοινωνιών όπου επικρατούν θεσμικές και όχι διαπροσωπικές ρυθμίσεις, όπως είναι οι αυτορρυθμιζόμενες αγορές, εκπαιδευτικά συστήματα ή το κράτος. Η ανάπτυξη θεσμικών πλαισίων δημιουργεί τη δυνατότητα τόσο της συνεχούς συσσώρευσης υλικών και συμβολικών αγαθών, όσο και τη διαφορική πρόσβαση σε τρόπους απόκτησής τους, μέσω θεσμικών ρυθμίσεων —εδώ η κοινωνική αναπαραγωγή μέσω του εκπαιδευτικού συστήματος παίζει κεντρικό ρόλο. Δεδομένης της αντικειμενικοποίησης και της σχετικής αυτονομίας των θεσμών, τα άτομα που κατέχουν εξέχουσες θέσεις μπορούν να αποφύγουν τη χρήση στρατηγικών καθυπόταξης και ανισοκατανομής που απευθύνονται οι πρόσωπα που μπορούν να ταυτιστούν. Η βία δεν είναι σε αυτή την περίπτωση χαρακτηριστικό διαπροσωπικών σχέσεων. Ενσωματώνεται κατά τον Bourdieu στη λογική των θεσμικών ρυθμίσεων⁶.

Η δεύτερη εθνολογική μελέτη, η πιο σύντομη, γύρω από τον «ανεστραμμένο κόσμο της κατοικίας», έγινε ιδιαίτερα γνωστή στο χώρο των κοινωνικών ανθρωπολόγων μια και θεωρήθηκε από πολλούς μια γοητευτική εφαρμογή πρωτότυπων και κομψών συνδυασμών μεθοδολογικών προσεγγίσεων. Στην πραγματικότητα πρόκειται για μια κοινωνιολογικής υφής γονιμοποίηση στοιχείων της στρουκτουραλιστικής μεθόδου. Παρά όμως το γεγονός ότι η μελέτη αυτή μας κάνει σαφές ότι η σκέψη του συνδέεται —με ανορθόδοξο πάντως τρόπο— με τη γαλλική στρουκτουραλιστική ανθρωπολογία, αυτό που κάθε άλλο παρά φωτίζεται (και πάντως όχι στην έκταση που αυτό μπορεί να γίνει από την ανάγνωση τόσο της τρίτης εισαγωγικής εθνολογικής μελέτης, όσο και του θεωρητικού μέρους του βιβλίου), είναι η δύσκολη σχέση του Bourdieu με τον στρουκτουραλισμό. Πολύ συνοπτικά θα μπορούσε κανείς να πει τα εξής: Ενώ ο στρουκτουραλισμός τύπου Lévi-Strauss κάνει αναγωγή των κοινωνικών σχέσεων σε στοιχειώδεις δομές της γλώσσας (*langue*), τα στοιχεία στρουκτουραλισμού του Bourdieu αλλοιώνονται και αναφέρονται σχεδόν αποκλειστικά στο επίπεδο των ομιλιών (*parole*). Οι προδιαθέσεις-έξεις (*habitus*) δεν μπορούν να αναχθούν σε ανθρωπολογικές σταθερές, δηλαδή σε στοιχεία της ανθρώπινης φύσης, αλλά σε διαδικαστικές σταθερές που απαντώνται σε όλες τις δυνατές ιστορικές στιγμές και που εδραϊώνουν τη συσκότιση των συστημάτων προθέσεων. Η κριτική του προς τον Lévi-Strauss, πέρα από τις ρητές αναφορές, συναρτάται με τη διάχυτη σε όλο το έργο του άποψη, ότι δεν είναι οι ανθρωπολογικές σταθερές, και ως εκ τούτου οι κοινωνικές ανάγκες και τα ατομικά συμφέροντα που προκαθορίζουν τις πρακτικές, αλλά οι τρόποι, οι κανόνες του παιχνιδιού, και οι διαδικασίες που αυτονομούνται από το πιθανό περιεχόμενο που τους προσδίδουν οι ανθρωπολογικοί τύποι. Έτσι οδηγείται από έναν ανθρωπολογικό φορμαλισμό σε έναν διαδικαστικό φορμαλισμό, φορμαλισμό των εκδηλώσεων (*articulations*).

Η μετατόπιση της οπτικής γωνίας από την έμφαση στις στοιχειώδεις μορφές της νόησης και στις προϋπάρχουσες της δράσης κοινωνικές κατατάξεις προς διαδικασίες παραγωγίσιμης της φύσης της προθετικότητας της δράσης, *μετατοπίζει και το φιλοσοφικό υπόβαθρο*. Ο καντιανισμός των στρουκτουραλιστών αλλοιώνεται και οδηγεί τον Β. σε μια κριτική πρόσληψη του έργου του Edmund Husserl, δυστυχώς όμως χωρίς αποκάλυψη των επιμέρους βημάτων των συλλογισμών. Η σχέση καντιανισμού και στρουκτουραλισμού, και η κριτική ορισμένων διαστάσεων του καντιανισμού όπως ενσωματώνονται στη σύγχρονη κοινωνικοεπιστημονική σκέψη, αν και δεν αποτελούν αυτόνομο αντικείμενο στο έργο του Β., είναι ένα θέμα που έχει συζητηθεί αρκετά. Πέρα από τον J. Piaget⁷ και τον Paul Ricoeur⁸, στη σχέση αυτή, χωρίς όμως ρητή αναφορά στον Lévi-Strauss, αναφέρεται μεταξύ άλλων και ο Talcot Parsons. Ο Parsons διατυπώνει τη σκέψη, ότι η εκδοχή της διωιστικής θεώρησης που χαρακτηρίζει την καντιανή φιλοσοφία, έχει το ανάλογο της σε σχήματα που βρίσκονται στο επίκεντρο επιμέρους κατευθύνσεων της σύγχρονης επιστημονικής σκέψης. Η διάκριση, π.χ., μεταξύ «δομών βάθους» και «δομών επιφανείας» στη γλωσσολογία, μεταξύ «γενωτύπων» και «φαινωτύπων» στη βιολογία ή μεταξύ «αξιών» και «θεσμικών προτύπων» αφ' ενός και «συμφερόντων» αφ' ετέρου στην κοινωνιολογία, μπορούν να παραλληλιστούν με διακρίσεις μεταξύ δύο διαφορετικών επιπέδων στον Kant (Νόηση-εμπειρία, κατηγορική προσταγή-προβλήματα της πρακτικής ηθικής κτλ.). Αυτό δηλαδή που συνδέει τον καντιανισμό με τις διάφορες εκδοχές του δομισμού είναι η έμφαση σε α ρισοί συνθήκες. Με την επισήμανσή του αυτή ο Parsons δεν προτείνει μια υπέρβαση, αλλά απεναντίας μια γονιμοποίηση με νέους όρους των καντιανών απαρχών της δομιστικής σκέψης στη σύγχρονη κοινωνιολογία και ιδιαίτερα στη γενική θεωρία της κοινωνικής δράσης. Πιστεύει μάλιστα ότι το διωιστικό στοιχείο στη φιλοσοφία του Kant διαμορφώνει τον τόπο των θεμελιωδών θεωρητικών παραδοχών και μεθοδολογικών προϋποθέσεων, βάσει των οποίων μπορεί να γίνει κατανοητή η τάξη πραγμάτων μέσα στην οποία εγγράφεται η πράξη. Αυτό διότι οι προϋποθέσεις της κοινωνικής δράσης δεν πρέπει να αναζητηθούν στα δεδομένα που περιγράφουν τα ηθικά προβλήματα, αλλά στο υπερβατικό επίπεδο των κανονιστικών συνθηκών, όπου τα δεδομένα αυτά εμφανίζονται ως διατεταγμένα. Κατά τον Parsons, τέτοιες καντιανές πηγές της σκέψης βρίσκονται στη βάση της επεξεργασίας των ζητημάτων που αφορούν την ηθική διάσταση των διαδικασιών κοινωνικής συγκρότησης, τόσο στο έργο του Emile Durkheim όσο και του Max Weber⁹.

Ο Bourdieu, ενώ συνεχώς επανέρχεται στο πρόβλημα των δύο επιπέδων, πράγμα που δείχνει ότι αναγνωρίζει τη σημασία του ζητήματος που θέτει ο Parsons, δεν αποδέχεται την αρχή της αντιστοιχίας μεταξύ των δύο επιπέδων. Αυτό γίνεται φανερό από το σύνθετο ορισμό της έννοιας της προδιάθεσης-έξης (habitus), που περιέχει τη θέση ότι η ικανότητα και η επάρκεια καθώς και οι δομικοί προκαθορισμοί της δράσης, αφ' ενός δεν συνεπάγονται αυτομάτως την εκτέλεση ενός

σχεδίου, αφ' ετέρου δεν συνεπάγονται τον προκαθορισμό του χαρακτήρα των μορφών δράσης¹⁰. Ως προς αυτό το σημείο ο Β. πλησιάζει τις νεοκαντιανές επεξεργασίες που δίνουν έμφαση στην αποσύνδεση του «δέοντος» από το «είναι», αλλά ακόμα περισσότερο την κριτική επεξεργασία της καντιανής σκέψης από τον Husserl¹¹.

Ο φιλόσοφος αυτός, το έργο του οποίου έχει ασκήσει μια βαθιά επίδραση στην πορεία της κοινωνιολογικής σκέψης μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, δεν εγκαταλείπει την καντιανή αντίληψη περί νοήματος ως συστήματος κανόνων που καθορίζουν την εμπειρία¹². Διαφοροποιείται όμως ως προς το εξής σημείο: Ενώ αποδέχεται ότι το περιεχόμενο των προθέσεων αποτελεί ένα σύστημα κανόνων, θεωρεί συγχρόνως ότι η ικανοποίηση των προθέσεων δεν μπορεί να καθοριστεί εκ των προτέρων ως άμεση απόρροια των νοητικών καταστάσεων. Οι πιθανές αντιστοιχίες είναι άπειρες και μπορούν να αποκατασταθούν με βάση άπειρα δυνατά συστήματα κανόνων. Η υπέρβαση του Kant που επιδιώκει ο Husserl, εντοπίζεται στην προσπάθειά του να αποκαλύψει τα δομικά χαρακτηριστικά των διαδικασιών συγκρότησης κανόνων, που καθορίζουν όχι μόνο τη μορφή, αλλά και το περιεχόμενο της εμπειρίας. Η μελέτη της δυνατότητας αντικειμενικής αναφοράς στα πράγματα προϋποθέτει την ανάλυση των δυνατών συσχετίσεων του νοήματος με προθετικές καταστάσεις, καθώς και την ιεράρχηση των επιμέρους μεταξύ τους εξαρτήσεων και των δομικών τους καταβολών.

Ανεξάρτητα από τις προοπτικές ή τα αδιέξοδα που δημιουργεί αυτή η μεθοδολογική πρόταση, η σημασία της είναι μεγάλη για την κατασκευή θεωριών της κοινωνικής δράσης που δεν εμπνέονται από καντιανές καταβολές όπως τις όρισε ο Parsons¹³. Η αναλογική μεταφορά της χουσερλιανής οπτικής στη θεωρία της κοινωνικής δράσης, δίνει τη δυνατότητα στον Β. να εγκαταλείψει τη διαφωτιστικής έμπνευσης λογική της αυτόματης αντιστοίχισης μεταξύ δομικών προϋποθέσεων και του χαρακτήρα της δράσης¹⁴. Ο Husserl που δεν είναι κοινωνικός φιλόσοφος, επεξεργαζόμενος αυτό το πρόβλημα αντιστοίχισης σε σχέση με πρακτικές που αποσκοπούν στην κατάκτηση της γνώσης, διατυπώνει τη θέση ότι η πράξη της σημασιοδοτικής πρόθεσης (Akt der Bedeutungsintention) ενυφαίνεται στο σύμπλεγμα των χαρακτηριστικών της γνωστικής διαδικασίας με έναν ιδιότυπο τρόπο, που ενώ επιτρέπει τη διατήρηση της ουσίας των επιμέρους σημασιών, στην πραγματικότητα τροποποιεί το χαρακτήρα της ίδιας της σημασιοδοτικής πράξης. Αυτές οι τροποποιήσεις ορίζουν το αυτόνομο ως προς τις δομικές καταβολές της γνωστικής διαδικασίας (και κατ' επέκταση κάθε πράξης) επίπεδο της φαινομενολογικής υπέρβασης¹⁵.

Η σχέση με τη μεθοδολογική πρόταση του Edmund Husserl προβάλλει ιδίως όταν βλέπει το habitus, το κοινωνικά αυτονόητο, σαν αποτέλεσμα της ακούσιας διαστρέβλωσης του κοινωνικού περιεχομένου των προθέσεων των δρώντων. Όπως και στον Husserl, είναι η προθετικότητα αυτή που καθορίζει την επεξεργασία του

υποβάθρου μέσω σε μια συγκεκριμένη συνάφεια. Η ίδια η πρόθεση άλλωστε, ως και που δεν ανάγεται σε στοιχειώδεις σταθερές δομές, δημιουργεί την παραγνώριση. Ο Β. πάντως, παρά τις προφανείς συγγένειες με αυτή την κατεύθυνση σκέψης, διατηρεί κριτικές αποστάσεις, μη υποδεχόμενος την αυτονομία του επιπέδου της φαινομενολογικής υπέρβασης, ιδίως όπως εμφανίζεται στη χουσερλιανής έμπνευσης κοινωνιολογική θεωρία, που στηρίζεται σε υπερβολικές και μονόπλευρες πολλές φορές ερμηνείες του Husserl¹⁶.

Εδώ θα πρέπει να τονιστεί ότι, ακριβώς λόγω του στοιχείου της προθετικότητας, το κοινωνικά αυτονόητο, από τη σκοπιά του Bourdieu, όπως συμπυκνώνεται με τον όρο *habitus*, δεν πρέπει να ταυτιστεί με την πιο στατική έννοια της παράδοσης. Η συνέχιση της παράδοσης προϋποθέτει μια σταθερή αναπαραγωγή θεσμικών πλαισίων, συστημάτων ρόλων και τρόπων σύμπλεξης νοημάτων και κανονισμών που δεν αμφισβητούνται. Η παραδοσιακή κατάσταση έτσι και αλλιώς ορίζεται ως τέτοια εκ των υστέρων, όταν δηλαδή βρισκόμαστε ήδη στη μεταπαραδοσιακή κατάσταση. Γι' αυτό άλλωστε ο ορισμός αναφέρεται είτε σε μορφές δράσης που δεν έχουν καν υπάρξει ώστε να αποσταθεροποιήσουν τις «παραδοσιακές» κοινωνικές σχέσεις είτε, στην περίπτωση πιο σύνθετων κοινωνιών, σε υποτιθέμενες καταστάσεις συνεχούς αναπαραγωγής πλαισίων θεσμικής ρύθμισης που βρίσκονται πέραν της ιδεολογίας, δηλαδή πέραν αυτού που είναι δυνατόν να συζητηθεί και επομένως ίσως να αμφισβητηθεί¹⁷. Ο συγγραφέας όμως του σχεδίου της θεωρίας της πράξης δεν είναι οπαδός της κοινωνιολογικής στατικής —όπως άλλωστε είναι φανερό από τις διάσπαρτες στο έργο του παρατηρήσεις που συνθέτουν ή και συμπληρώνουν με διασαφηνίσεις τον ορισμό της έννοιας *habitus*. Οι προδιαθέσεις-έξεις που συμπυκνώνονται και εξωτερικεύονται σε μορφές άσκησης συμβολικής βίας μεταβάλλονται. Μπορεί οι ιεραρχίες να αναπαράγονται, η κατανομή του συμβολικού κεφαλαίου να μένει σταθερή, ο τρόπος όμως τόσο της αναπαραγωγής του συμβολικού κεφαλαίου όσο και της επένδυσής του αποκτούν κάθε φορά διαφορετικό χαρακτήρα.

Το κείμενο για τον ανεστραμμένο κόσμο της κατοικίας στην Καβουλία (η δεύτερη εισαγωγική εθνολογική μελέτη) δημοσιεύτηκε για πρώτη φορά στον τιμητικό τόμο για τα 60 χρόνια του Claude Lévi-Strauss. Η δημοσίευση όμως δύο χρόνια αργότερα της τρίτης μελέτης που μας εισάγει στη θεωρία της πράξης, προσφέρει μια διαφορετική προοπτική¹⁸. Η πρόθεση υπέρβασης του λεβιστρωσσικού στρουκτουραλισμού γίνεται εκεί προφανής, όπως και στοιχεία θεώρησης που θυμίζουν δρόμους μετάβασης από μια κλασική καντιανή προς μια περισσότερο χουσερλιανή προσέγγιση. Οι δομές συγγένειας και οι τελετουργίες του γάμου δεν ανάγονται σε στοιχειώδεις μορφές. Η πρόθεση και η στρατηγική τοποθετούνται στο επίκεντρο, πάντα σε συνάρτηση με το ζήτημα της διαστρέβλωσης και της παραγνώρισης. Οι στρατηγικές του γάμου και οι τελετουργίες αποτελούν προκλήσεις, που όμως εξισορροπούνται με την αποδοχή της χρήσης συμβολικού κεφαλαίου.

Με την τρίτη εθνολογική μελέτη έχουν σχηματιστεί πλέον οι παραστάσεις που επιτρέπουν την είσοδο στο πεδίο της θεωρίας της πράξης.

Η σταδιακή αυτή εισαγωγή στην κυρίως θεωρία μέσα από αυτές τις τρεις εθνολογικές μελέτες δεν εκτιμάται συνήθως από τους περισσότερους κοινωνιολόγους, που προτιμούν την ανάγνωση του δεύτερου μέρους, παραλείποντας το πρώτο. Πράγματι, ο πίνακας περιεχομένων δίνει την εντύπωση ότι ο συγγραφέας από παραξενιά προσπαθεί να μας πείσει να ασχοληθούμε με κάποιους Αλγερινούς χωριάτες. Το πρώτο μέρος όμως είναι μια ουσιαστική προετοιμασία, που χωρίς αυτή, η διείσδυση στον κόσμο των εννοιών που προτείνονται γίνεται αρκετά επίπονη. Επιπλέον, η απάλειψη του κοινωνικοανθρωπολογικού υποβάθρου της θεωρητικής κατασκευής, μπορεί πολύ εύκολα να οδηγήσει σε παρανοήσεις, κυρίως στην κατεύθυνση της χρήσης εννοιών που ο Β. προορίζει για την ανάλυση μικρής κοινωνικογεωγραφικής κλίμακας πεδίων, στην ανάλυση του μακροεπιπέδου συνθέτων και μεγάλης κοινωνικογεωγραφικής κλίμακας κοινωνιών. Εδώ θα πρέπει να λάβουμε υπ' όψη μας τη διαφοροποίηση μεταξύ των προδιαθέσεων-έξεων εν γένει, και των προδιαθέσεων-έξεων που χαρακτηρίζουν κοινωνικές τάξεις και γενικότερα κοινωνικές κατηγορίες. Η ιδέα εδώ, η οποία σε μικρό βαθμό αναπτύσσεται στο σχέδιασμα της θεωρίας της πράξης και σε μεγαλύτερο σε μεταγενέστερα έργα, είναι ότι στις αναπτυγμένες καπιταλιστικές και γενικότερα στις σύνθετες κρατικά οργανωμένες κοινωνίες, μπορούμε να μιλάμε για συστήματα προδιαθέσεων-έξεων μόνο στα πλαίσια της ανάλυσης κοινωνικών δομών που αναπαράγονται μέσω των διαδικασιών κοινωνικοποίησης που λαμβάνουν χώρα σε συγκεκριμένα πλαίσια δράσης, δηλαδή μέσα σε «πεδιά». Οι διαδικασίες ενσωμάτωσης των δρώντων σε πλαίσια δράσης, σε εκείνες τις κοινωνίες όπου εμφανίζεται διαχωρισμός μεταξύ πεδίων δράσης με βάση συμφέροντα και συγκρούσεις, προσδιορίζονται από προδιαθέσεις-έξεις που αποκτώνται στην οικογένεια, τις νεανικές παρέες, το σχολείο κ.λπ. Σε αυτά τα πλαίσια, άλλωστε, οι μορφές προδιαθέσεων-έξεων αναπτύσσονται και αποκτούν η καθεμιά τον ιδιαίτερο χαρακτήρα της.

Τα γνωστικά ενδιαφέροντα του Β., όπως αποτυπώνονται στις επιλογές του στο πεδίο της εμπειρικής έρευνας, είναι άμεση απόρροια αυτής της οπτικής. Όταν καταγράφει και ερευνά στοιχεία που συνθέτουν τις μορφές προδιαθέσεων-έξεων της ακαδημαϊκής κοινότητας, των θρησκευτικών ή οικονομικών ελίτ, των νέων ή των κρατικών λειτουργών, οι επιλογές των αντικειμένων δε διαπνέονται μόνο από αισθητικά κριτήρια, αλλά και από μια αίσθηση του βάρους των κοινωνικών πεδίων στη συνολική διαδικασία κοινωνικής συγκρότησης¹⁹. Τέτοιες αναλύσεις πεδίων, που μοιάζουν να εμπνέονται πάντα από τις εθνολογικές του μελέτες στην Αλγερία, αποτελούν συγχρόνως τη βάση για την υπέρβαση της μικροκοινωνιολογικής ανάλυσης των επιμέρους πεδίων. Αποτελούν τη θεωρητική και εμπειρική βάση της μακροκοινωνιολογικής διερεύνησης των κοινωνικών «διακρίσεων» και διαχωρισμών. Η διαφορά μεταξύ των εθνολογικών μελετών και της ανάλυσης επιμέρους

πεδίων αφ' ενός και της ανάλυσης σύνθετων ταξικών κοινωνιών ως συνολικών μορφωμάτων αφ' ετέρου, γίνεται σαφής στο βιβλίο του περί διακρίσεων (*La distinction*)²⁰. Η λογική των διακρίσεων, όπως παρουσιάζεται στο βιβλίο αυτό, διαμορφώνει το πολιτισμικό πλαίσιο που επιτρέπει στους όρωντες πολλών, αν όχι όλων των διαφορετικών μεταξύ τους πεδίων μιας κοινωνίας, να εντοπίσουν βάσει ενός κοινού πολιτισμικού κώδικα τα στοιχεία που αποτελούν προδιαθέσεις-έξεις κοινές στα μέλη τάξεων και κοινωνικών κατηγοριών, που όμως είναι από όλους αναγνωρίσιμες ως τέτοιες.

Οι μεθοδολογικές επιπτώσεις της θεωρητικής σκοπιάς του Β., οδηγούν σχεδόν αναγκαστικά τον ερευνητή των συγχρόνων κοινωνιών στην ανάλυση τόσο των σχέσεων όσο και των διαφορών μεταξύ προδιαθέσεων-έξεων που αναφέρονται σε πεδία δράσης, και σε προδιαθέσεις-έξεις που αναφέρονται σε κοινωνικές τάξεις. Ο ίδιος έδωσε ιδιαίτερο βάρος στην ανάλυση μιας τέτοιας σχέσης: της σχέσης των προδιαθέσεων-έξεων σε πεδία δράσης στα πλαίσια των εκπαιδευτικών μηχανισμών με τη διαμόρφωση προδιαθέσεων-έξεων που χαρακτηρίζουν κοινωνικές τάξεις. *Η κοινωνιολογία της εκπαίδευσης, αλλά και γενικότερα της παιδείας και του πολιτισμού έχει επομένως για τον Β. στρατηγική σημασία. Είναι η κατ' εξοχήν ερευνητική κατεύθυνση στην οποία μπορεί να φανεί η σύνδεση της λογικής των πεδίων με τη λογική των σφαιρικών κοινωνιών και της θεσμικής τους συγκρότησης.*

Ο κοινωνικός επιστήμονας που αναζητά στις θεωρητικές πραγματείες εφόδια για τη μελέτη των συγχρόνων κοινωνιών, θα πρέπει πάντως να ξέρει ότι η «θεωρία της πράξης» ξεκινάει από την πραγματεία των προδιαθέσεων-έξεων, των κοινωνικά αυτονόητων και μη συζητούμενων (αλλά πάντως βάσει προθετικότητας αναπαραγόμενων), για να περάσει σε μια συζήτηση περί λόγων, λόγων που ενώ βρίσκονται σε σχέση με την πράξη, δεν εξεικονίζουν άμεσα τα δομικά της χαρακτηριστικά. Πρόκειται εδώ για τη συζήτηση περί σχέσης μεταξύ δόξας-ορθοδοξίας-ετεροδοξίας που παραθέτει προς το τέλος του βιβλίου. Η μετάβαση από τη δόξα (ο όρος είναι δανεισμένος από τον Αριστοτέλη) προς την ορθοδοξία, είναι ταυτόσημη με τη μετάβαση από αυτονότητα προς μη αυτονότητα. Και αυτοί οι λόγοι όμως περί μη αυτονόητου στους οποίους αναφέρεται, δεν αφορούν τη συγκρότηση εξαντικειμενικοποιημένων θεσμικών πλαισίων και το επίπεδο των μακροκοινωνιολογικών διαδικασιών (και πάντως στη «θεωρία της πράξης» δεν ξεπερνούν το επίπεδο των προδιαθέσεων-έξεων που διαμορφώνονται σε επιμέρους πεδία δράσης — δεν αναφέρεται δηλαδή εκεί στο ζήτημα δόξα-ορθοδοξία-ετεροδοξία σε σχέση με το πρόβλημα των ταξικών προδιαθέσεων-έξεων). Παρ' όλ' αυτά, η προβληματική περί δόξας-ορθοδοξίας-ετεροδοξίας δημιουργεί τις θεωρητικές προϋποθέσεις σύνδεσης των προδιαθέσεων-έξεων των πεδίων με αυτές των κοινωνικών τάξεων.

Ας πλησιάσουμε όμως περισσότερο αυτό το θεωρητικό σχήμα. Οι τάσεις εξορθολογισμού και ανάπτυξης ενός εργαλειακού λόγου (όπως άλλωστε και οι τάσεις εκλογίκευσης που αναγκαστικά εμφανίζονται όταν τα δρώντα άτομα εξωθούνται

να κοιτάζουν την ίδια τους την πράξη από μια ορισμένη οπτική γωνία), δεν αντιστοιχούν στον ορθολογισμό που ενδεχομένως διαπνέει την πράξη. Συγχρόνως, αυτή η (σχετική) αυτονόμηση της εκφοράς των λόγων και των γνωστικών διαδικασιών από την πράξη, δε συνεπάγεται, παρά μόνο κάτω από πολύ ειδικές συνθήκες, μια στάση επιστημονικής αποστασιοποίησης²¹. Ο εξορθολογισμός αυτός συνδέεται περισσότερο με μορφές ευφημισμού ή δυσφήμισης. Αντιθέτως, επομένως, αυτές οι τάσεις εξορθολογισμού και εκλογίκευσης μπορούν να ενισχύσουν την προσκόλληση στα αυτονόητα και στις προδιαθέσεις-έξεις. Το αυτονόητο του κόσμου εγκαθιδρύεται μέσω του αυτονόητου των θεσμοποιημένων λόγων (εδώ θεσμοποίηση στα πλαίσια των πεδίων δράσης) περί του κόσμου. Οι λόγοι αυτοί, είναι συναρτημένοι με πληθώρα τελετουργικών πρακτικών, τρόπων έκφρασης, παροιμιών, και πάντως με όλες τις δυνατές επικοινωνιακές διαδικασίες που δομούνται με βάση τις συμβάσεις που απορρέουν από προδιαθέσεις-έξεις²².

Η δόξα αποτελείται από το σύνολο των θέσεων που διατυπώνονται χωρίς αμφισβητήσεις, χωρίς λόγο περί της διατύπωσης και της κατασκευής τους. Αναγνωρίζονται μόνο εκ των υστέρων, όταν η ισχύς τους παύει να είναι αδιαμφισβήτητη, οπότε και αρχίζει η συζήτηση γύρω από αυτές. Συνήθως κάτι τέτοιο προϋποθέτει κάποια διαδικασία κοινωνικής μεταβολής, που προέρχεται από διαπολιτισμικές επαφές ή κρίσεις οικονομικές και πολιτικές. Όταν συμβαίνει κάτι τέτοιο, η δράση τείνει συνήθως να υπερβεί τα πλαίσια ενός συγκεκριμένου πεδίου, μέσα στο οποίο αρχικά σχηματίστηκε. Τέτοιες υπερβάσεις επιμέρους πεδίων δράσης, δημιουργούν τη δυνατότητα σύνδεσης με ταξικές προδιαθέσεις-έξεις. Η *ορθοδοξία*, η άποψη δηλαδή μέσω της οποίας επιδιώκεται η επιβολή ενός προτύπου σκέψης, δεν μπορεί όπως επισημαίνει και ο Β., να αποκαταστήσει την «αθωότητα» της κατάστασης της δόξας, μια και η ύπαρξη της ορθοδοξίας έχει νόημα μόνο βάσει αντικειμενικών σχέσεων που τη συνδέουν με τον άλλο πόλο, την *ετεροδοξία*, δηλαδή τη διατύπωση αιρετικών ως προς την ορθοδοξία απόψεων. Μόνο βάσει ανταγωνιστικών καταστάσεων που αίρουν μέσω της εκπεφρασμένης κριτικής τη μακαριότητα της δόξας, είναι δυνατόν να υπάρξει το ζεύγος ορθοδοξία-ετεροδοξία, και μάλιστα πάντα ως ζεύγος. Όσο περισσότερο υπάρχουν κρίσεις που δεν επιτρέπουν τη σταθερότητα της δόξας, τόσο περισσότερο αποκτά σημασία το ζεύγος ορθοδοξία-ετεροδοξία. Ιδιαίτερα στις ταξικές κοινωνίες, ο αγώνας για την εγκαθίδρυση της κοινωνικά νομιμοποιημένης έκφρασης και του τρόπου σκέψης που ορίζει το πεδίο παραγωγής των συμβολικών αγαθών, συσκοτίζει τις πραγματικές συνθήκες. (Και αυτό ισχύει για τις προδιαθέσεις-έξεις όλων των τάξεων, και σε όλες τις περιπτώσεις, και όχι ορισμένων τάξεων, όπως θεωρεί ο Karl Marx).

Έτσι θεμελιώνει μια θεωρία για τη σχέση ιδεολογίας και κοινωνικής συγκρότησης που, παρά τα κρυφά ή φανερά δάνειά της²³, αποτελεί μια από τις σημαντικότερες συμβολές των μεταπολεμικών χρόνων. Τη σημασία της θεωρητικής του στόχευσης μπορούμε να την καταλάβουμε καλύτερα, ιδιαίτερα εάν συνδέσουμε τη

θεωρία του περί ιδεολογίας με τη χρήση των εννοιών «προδιάθεση-έξη» και «στρατηγική». Η έννοια του habitus οι συνδυασμό με την άμεσα με αυτή συνδεδεμένη έννοια της στρατηγικής ως συστατικού στοιχείου των μορφών δράσης, επιτρέπει τη θεμελίωση τρόπων προσέγγισης που στρέφονται κατά της επικρατούσας επιστημολογικής διάκρισης μεταξύ αφ' ενός ενός βουλησιαρχικού ή/και αυθορμητιστικού μεθοδολογικού ατομισμού και αφ' ετέρου ενός λειτουργιστικού ή μηχανιστικού ολισμού. Η πληθώρα των παρατηρήσεων γύρω από την έννοια προδιάθεση-έξη, και οι επανάληψη του ορισμού αυτής της έννοιας, στην προσπάθειά του να τη φωτίσει από διαφορετικές, συγκλίνουσες όμως μεταξύ τους οπτικές γωνίες, αποσκοπεί στην οριοθέτηση μιας σύνθετης εννοιακής κατασκευής, που αν και εμπνέεται από άλλους συγγραφείς²⁴, η σημασία της αποκτά διαφορετική λειτουργικότητα στα πλαίσια των νεότερων θεωρητικών και μεθοδολογικών στρατηγικών. Η χρήση του όρου habitus, με το εννοιακό περιεχόμενο που του προσδίδει ο B. μέσα από αλληπάλληλες και επίπονες προσεγγίσεις, στοχεύει στην άρση της διάστασης μεταξύ αντικειμενισμού και υποκειμενισμού στην κοινωνιολογική θεωρία και μεθοδολογία. Αυτή η κατεύθυνση σκέψης έχει ως προς πολλά σημεία υιοθετηθεί από τον A. Giddens, ο οποίος με την έννοια του dualism of structure (duality of structure) έχει ασκήσει σημαντική επιρροή στις νεότερες θεωρητικές και μεθοδολογικές αναζητήσεις²⁵.

Παρά όμως τα γεγονότα ότι ο B. αναπτύσσει μια θεωρία της κοινωνικής λειτουργικότητας των ιδεολογιών, δε θεωρεί στοιχείο της κοινωνικής ενδεχομενικότητας τη δυνατότητα άσκησης ιδεολογικής κριτικής που μπορεί να συμβάλλει στην υπέρβαση της δομικής βίας. Και αυτό γιατί κάθε κριτική έχει την πηγή της σε προδιαθέσεις-έξεις, είτε αυτές προέρχονται από πεδία δράσης είτε από τη δόμηση των κοινωνικών τάξεων. Η ιδεολογική κριτική ως πράξη υπέρβασης υπάρχει — όχι όμως στο βιβλίο για τη θεωρία της πράξης— μόνο ως στοιχείο ορισμένων κοινωνιολογικών πρακτικών, ιδιαίτερα ως στοιχείο της κοινωνιολογίας της κοινωνιολογίας, και όχι ως κάτι που μπορεί να προέλθει από το κοινωνικό περιεχόμενο της δράσης. (Ο B. αφομοιώνει και ως προς αυτό το σημείο την παράδοση της κοινωνιολογίας της γνώσης και όχι αυτή της θεωρίας της ιδεολογίας). Εντούτοις, σε μια πρόσφατη δημοσίευσή του, προσπαθεί να βρει μια διέξοδο που να εμπνέει περισσότερη αισιοδοξία²⁶. Υποστηρίζει εκεί την ιδέα μιας «Realpolitik», όπως λέει, του Λόγου, φορείς της οποίας μπορεί όμως να είναι μόνο οι κοινωνιολόγοι. Ο Bourdieu σε αυτό το κείμενο εμφανίζεται ως υποστηρικτής της άποψης, πως μόνο οι κοινωνιολόγοι έχουν τη δυνατότητα να υπερβούν τη λογική των διακρίσεων, δημιουργώντας προδιαθέσεις-έξεις διαφορετικού τύπου μέσα στο δικό τους πεδίο δράσης. Πιστεύει ακόμα ότι αυτές οι προδιαθέσεις-έξεις μπορούν να αποτελέσουν την πηγή μορφών πράξης που θα επιδράσουν παιδευτικά πάνω στο σύνολο της κοινωνίας. Οι προδιαθέσεις-έξεις αυτές μοιάζουν πολύ με τον επικοινωνιακό ορθολογισμό του Habermas, μόνο που ο B. βλέπει τη δημιουργία τους

μέσα από διαφορετικούς δρόμους. Η απρόσκοπτη επιστημονική επικοινωνία δεν θα επιτευχθεί κατά τον Β. σαν απόρροια του κόσμου των καθαρών ιδεών ή των ηθικών δεσμεύσεων, όπως πιστεύει ο Habermas μέσα από τον κλασικής υφής καντιανισμό του, αλλά μέσα από μορφές οργάνωσης της επιστημονικής κοινότητας των κοινωνιολόγων²⁷. Το κανονιστικό πλαίσιο πάνω στο οποίο μπορούν να στηριχτούν αυτές οι οργανωτικές μορφές έχει ως κεντρικό συστατικό του την προσήλωση όλων των συμμετεχόντων δρώντων στην ιδέα της γνώσης των κοινωνικών μηχανισμών που λειτουργούν μέσα στην κοινωνιολογική κοινότητα. Πρόκειται κατά τον Β. για μηχανισμούς που δημιουργούν τάσεις αλληλοπεριφρόνησης των φορέων διαφορετικών λόγων, τόσο λόγω της εσωτερικής δομής των πεδίων δράσης, όσο και λόγω της μεταφοράς μέσα σε αυτά της περιρρέουσας λογικής των κοινωνικών διακρίσεων και των πολιτισμικών διαφοροποιήσεων. «Η κοινωνιολογία της κοινωνιολογίας», γράφει, «μπορεί να μας βοηθήσει να κινηθούμε προς τη δημιουργία ενός ενοποιημένου πεδίου της διεθνούς κοινωνιολογίας, μέσω της αύξησης του βαθμού συνειδητοποίησης της κοινωνικής βάσης των πράξεων κυριαρχίας που ασκούνται σε αυτό το πεδίο και προωθώντας αγώνες που στοχεύουν στον έλεγχο αυτών των πράξεων και των μηχανισμών που τους παράγουν»²⁸... Η κοινωνιολογία της κοινωνιολογίας παρέχει κατά τον Β. τις αρχές της Realpolitik του Λόγου, δηλαδή «...μια μεθοδική γραμμή δράσης που θα στοχεύει στη δημιουργία των συνθηκών της ατομικής αυτονομίας των επιστημόνων, μέσω της αύξησης της συλλογικής αυτονομίας του επιστημονικού πεδίου από εξωτερικές επιδράσεις και πιέσεις, ή, πράγμα που καταλήγει στα ίδια, μέσω της ενίσχυσης των κοινωνικών μηχανισμών που είναι πρακτικά κατάλληλοι για την επιβολή κανόνων ορθολογικής επικοινωνίας εντός του επιστημονικού κόσμου. Υπό αυτή τη συνθήκη, και μόνο υπό αυτή τη συνθήκη, μπορούμε να ελπίζουμε ότι θα παράγουμε κοινωνιολογικές εργασίες ικανές να εξαναγκάσουν τη συμβολική βία σε υποχώρηση, τόσο μέσα στο πεδίο της επιστήμης, όσο και στον κοινωνικό κόσμο εν γένει»²⁹.

Ο δρόμος όμως της κριτικής μέσω της κοινωνιολογίας της κοινωνιολογίας και της συγκρότησης ενός αυτόνομου, σε παγκόσμιο επίπεδο οργανωμένου, πεδίου κοινωνιολογικής δράσης, είναι αντιφατικός και αδιέξοδος. Η ίδια η προσέγγιση του Β. μας οδηγεί αβίαστα σε αυτό το συμπέρασμα. Η αυτόνομη του πεδίου δράσης των κοινωνιολόγων με βάση έναν δικό τους κώδικα επικοινωνίας, με βάση έναν habitus που θα ισχύει για τα μέλη μιας διεθνούς επιστημονικής κοινότητας, προϋποθέτει την αποσύνδεση από το κοινωνικό περιεχόμενο της σκέψης και της δράσης τους που μεταφέρει αντιθέσεις της κοινωνίας στα πλαίσια του πεδίου -- και με αυτό τον τρόπο διαιωνίζει τάσεις επιβολής και ανισότητας με βάση την επένδυση συμβολικού κεφαλαίου. Αυτή όμως η αυτόνομη, στο βαθμό που τα προϊόντα της κοινωνιολογίας απευθύνονται στο κοινό, θα πρέπει να νομιμοποιηθεί από την κοινωνία -- και στην περίπτωση μάλιστα της διεθνούς κοινωνιολογικής κοινότητας από τη διεθνή κοινωνία. Οι προδιαθέσεις-έξεις, δηλαδή, που στηρί-

ζουν την ιδιοτιπία αυτής της αυτόνομης δράσης μέσα στο, διαχωρισμένο από άλλα πεδία, πεδίο της διεθνούς κοινωνιολογίας, θα πρέπει να αναγνωριστούν ως κοινωνικά αποδεκτές και ανώτερες από άλλες προδιαθέσεις-έξεις, πράγμα που μπορεί να γίνει μόνο με βάση διαδικασίες κοινωνικής διάκρισης που τόσο ωραία έχει περιγράψει ο ίδιος ο Bourdieu. Πώς αλλιώς μπορεί να αναγνωριστεί η ανωτερότητα αυτής της προδιαθέσης-έξης της διεθνούς κοινωνιολογικής κοινότητας ως προς τη δυνατότητα που παρέχει για υπέρβαση της συμβολικής βίας (δεδομένου ότι κάτι τέτοιο δεν είναι δυνατόν να απορρέει αυτόματα από το σύστημα κοινωνικών διακρίσεων και τις επικρατούσες σε πλήθωρα πεδίων προδιαθέσεις-έξεις), παρά με στρατηγικές που στηρίζονται στην επένδυση συμβολικού κεφαλαίου και την άσκηση συμβολικής βίας; Μήπως εδώ ο Bourdieu οδηγείται στους κλασικούς δρόμους της «ντεσιζιονιστικής» κοινωνικής και πολιτικής φιλοσοφίας; Μπορεί ο B. να προδίδει προς στιγμήν τη θεωρία του, η θεωρία του όμως δεν τον προδίδει: η δράση είναι πάντοτε εγκλωβισμένη στη λογική που επιτάσσει την επένδυση του συμβολικού κεφαλαίου, και κανένα σύστημα προθέσεων δεν επιτρέπει την υπέρβασή της. Ακόμα και αν κάτι τέτοιο γίνει δυνατόν στα πλαίσια ενός πεδίου δράσης, η ίδια η οριοθέτηση αυτού του πεδίου θα συνεπάγεται την άσκηση συμβολικής βίας, τη διαμόρφωση δηλαδή μιας ελίτ, της οποίας η ταυτότητα ορίζεται από αυτό το πεδίο. (Εκτός εάν η συγκρότηση αυτού του πεδίου δεν αφορά κανέναν εκτός από τους συμμετέχοντες δρώντες. Κάτι τέτοιο όμως αποκλείει τη διάχυση στοιχείων των προδιαθέσεων-έξεων αυτού του πεδίου σε άλλα πεδία).

Κατά παράδοξο τρόπο, η χρήση της έννοιας της προδιαθέσης-έξης, συνδυασμένη με την έννοια της κοινωνικής διάκρισης όπως ορίζεται από τον B, θεμελιώνει την άποψη, ότι όσο περισσότερο τείνει ένα πεδίο να διαφοροποιηθεί από άλλα, με βάση τη δυνατότητα υπέρβασης της συμβολικής βίας στα πλαίσιά του, τόσο περισσότερο δυσχεραίνεται η συνολική μείωση της συμβολικής βίας στην κοινωνία, μια και μόνο ένα σύστημα έντονων διακρίσεων επιτρέπει την ενθρόνιση μιας τέτοιας ελίτ. Ο B. προδίδει σε σχέση με αυτό το ζήτημα και από μian άλλη άποψη τον εαυτό του: ενώ τον ενδιαφέρει η δυνατότητα δημιουργίας μιας πιο ίσης κοινωνίας μέσω της άμβλυνσης της επιρροής των συστημάτων διακρίσεων που απορρέουν από τις προδιαθέσεις-έξεις του εκπαιδευτικού συστήματος, εναποθέτει στο ίδιο το σύστημα διακρίσεων τη διαδικασία υπέρβασης της συμβολικής βίας. Πώς αλλιώς μπορεί να επιτευχθεί αυτή η παγκόσμια *res publica* των σοφών παρά με ένα σύστημα διάκρισης και ιεράρχησης των μορφών προδιαθέσεων-έξεων μέσω της εκπαίδευσης και γενικότερα των διαδικασιών κοινωνικοποίησης;

Με βάση αυτές τις σκέψεις, θα ήθελα να διατυπώσω έναν γενικό χαρακτηρισμό, όσο και αν τα επιγράμματα κάθε άλλο παρά ξεκαθαρίζουν τις θεωρητικές εικόνες: Η θεωρία της πράξης του Bourdieu είναι μια θεωρία τόσο της αφελούς όσο και της με ιδιοτέλεια επενδεδυμένης αυταπάτης. Μια βασική διαφορά από τον Marx είναι ότι πιστεύει πως η κατάκτηση ενός άλλου τόπου, πέραν των προδιαθέσεων-

έξων και του αυτονόητου, με όσο περισσότερη ενέργεια γίνεται, τόσο περισσότερο θεμελιώνει την αυταπάτη, τόσο στη συνείδηση των δρώντων, όσο και στη συνείδηση αυτών που τους περιστοιχίζουν³⁰. Και αυτό, γιατί καμιά δράση δεν μπορεί να αποσυνδεθεί από την επένδυση συμβολικού κεφαλαίου και την άσκηση συμβολικής βίας. Ο Bourdieu όπως εμφανίζεται στη θεωρία της πράξης, αλλά και στην πρόσφατη δημοσίευσή του, πιστεύει, ως προς αυτό το ζήτημα, ότι ούτε η ηθική, ούτε η γνώση μας σώζουν. Και μάλιστα αντίθετα απ' ό,τι ο ίδιος θέλει να πιστεύει, η θεωρία του μας οδηγεί στην άποψη, ότι ούτε η κοινωνιολογία της κοινωνιολογικής γνώσης μπορεί να πετύχει κάτι τέτοιο.

Η θεωρία της μη εγκλωβισμένης δράσης προϋποθέτει την κριτική της κοινωνιολογίας του B. Όσο αυτή η κριτική δεν οδηγεί σε πιο αισιόδοξες θέσεις ως προς τη δυνατότητα υπέρβασης της συμβολικής βίας, η κοινωνιολογική θεωρία θα βρίσκεται μπροστά σε αναπάντητα προκλητικά ερωτήματα, που δε θα μπορούν να παρακαμφθούν με την υιοθέτηση της αφελούς αισιοδοξίας που περιέχουν διαφωτιστικής έμπνευσης επιχειρήματα ορισμένων τάσεων της κοινωνιολογίας και ιδιαίτερα των δομιστικών κατευθύνσεων όλων των αποχρώσεων. Ίσως μάλιστα αυτή να είναι η σημαντικότερη συμβολή του: ότι μας εξαναγκάζει σε μια κριτική του έργου του, που αποκλείει, από την ίδια τη φύση αυτού του έργου, την επιστροφή σε απηρχαιωμένα ή απλοϊκά επιχειρήματα. Για να κρίνει όμως κανείς την ορθότητα αυτής της άποψης, θα πρέπει να ενσκήψει στα ίδια τα κείμενά του, ιδιαίτερα κατά τη γνώμη μου στη θεωρία της πράξης, χωρίς ίσως αναστολές για το γεγονός ότι μια τέτοια επένδυση πνευματικής ενέργειας, σύμφωνα με τη θεωρία της πράξης του B., μπορεί να γίνει μόνο με βάση μια προδιάθεση-έξη που απορρέει από ένα σύστημα διακρίσεων που νομιμοποιεί αυτό το ενδιαφέρον.

ΥΠΟΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Όσοι θέτουν στο επίκεντρο των ενδιαφερόντων τους την κοινωνιολογία της παιδείας ή της εκπαίδευσης, κάνουν τη γνωριμία τους με τον Bourdieu, συνήθως με βάση το βιβλίο του (σε συνεργασία με τον J.-C. Passeron) για τον αναπαραγωγικό ρόλο των εκπαιδευτικών μηχανισμών: (Bourdieu, P. /Passeron, J.-C. (1970) *La reproduction. Éléments pour une théorie du système d'enseignement*, Παρίσι, Les Editions de Minuit).
2. (1972) *Esquisse d'une théorie de la pratique, précédé de trois études d'ethnologie kabyle*, Genève: Droz.
3. Ως προς τη σχέση μεταξύ εμπειρίας και θεωρίας στον B., θα πρέπει να υπογραμμιστεί κάτι που εύκολα αντιλαμβάνεται όποιος έχει διαβάσει εκτενή τμήματα του έργου του. Η στόχευσή του δεν είναι στην κατεύθυνση της διατύπωσης μιας γενικής θεωρίας της κοινωνίας, αλλά στην κατεύθυνση της διατύπωσης θεωρητικών προτάσεων που μπορούν να αποτελέσουν τη βάση εμπειρικών ερευνών. Αυτό δεν σημαίνει ότι δεν διατρέχει το έργο του ένα θεωρητικό νήμα, η αποκάλυψη του οποίου μπορεί να οδηγήσει στην κριτική των ευρύτερων, πέραν της εμπειρικής έρευνας, επιπτώσεων των θεωρητι-

κων του κατασκευών. Σημαίνει όμως ότι η έλλειψη ρητών τοποθετήσεων, ιδιαίτερα στο ζήτημα του ρόλου της ηθικής ως συστατικού στοιχείου των κοινωνικών διαδικασιών, τον τοποθετεί σε διαφορετική κατεύθυνση από αυτήν άλλων διανοητών — όπως ο Durkheim, ο M. Weber, ο T. Parsons, και ο J. Habermas — που θέτουν στο επίκεντρο της σκέψης τους ζητήματα ιεραρχίας των αξιών. Όπως αναφέρει και σε άλλο σημείο του κειμένου, ο B. θα πρέπει να συσχετιστεί με ντεισιονιστικές κατευθύνσεις σκέψης. Οι πιυχές αυτής της σχέσης δεν είναι πάντως δυνατόν να συζητηθούν εδώ, πέρα από ορισμένες ελλειπτικές επισημάνσεις που δεν προϋποθέτουν την παρουσίαση των διαφόρων αποχρώσεων του ντεισιονισμού. Συνολικά πάντως θα ήθελα να παρατηρήσω σε αυτή την υποσημείωση, ότι ένας τρόπος για να δούμε τη σχέση του B. με τον «ντεισιονισμό», είναι να μελετήσουμε την επιρροή του χουσερλιανού σολιπσιισμού πάνω στη θεωρία της γνώσης και της πράξης, όπως εμφανίζεται στο έργο του. Ενδιαφέρουσες επίσης είναι οι συγγένειες σε αυτή την κατεύθυνση με το έργο του Vilfredo Pareto.

4. Ένα χαρακτηριστικό αυτής της δουλειάς είναι ότι αντλεί στοιχεία τόσο από γαλλικές, όσο και από αγγλοσαξονικές παραδόσεις των κοινωνικών επιστημών. Η κριτική επεξεργασία τόσο του έργου του Durkheim και των επιγόνων του, όσο και του δομολεειτουργισμού και της εθνομεθοδολογίας είναι εμφανής. Επίσης η σημασία του δομισμού του Lévi-Strauss είναι τόσο προφανής, που δεν χρειάζεται ιδιαίτερες επισημάνσεις. Οι γερμανικές επιρροές είναι περισσότερο εμφανείς στο δεύτερο μέρος — στην κυρίως θεωρία — όπου άλλωστε χρησιμοποιούν περισσότερο. Η υποανάπτυκτη γερμανική κοινωνική ανθρωπολογία δεν έχει τίποτα να του δώσει που να μπορεί να χρησιμοποιηθεί στο πρώτο μέρος. Είναι πάντως αξιοσημείωτο —εάν θέλουμε να μιλήσουμε από τη σκοπιά της κοινωνιολογίας της γνώσης— ότι ο Bourdieu κάθε άλλο παρά προσπαθεί να μας φανερώσει τα χαρτιά του, σε ό,τι αφορά την άλλοτε σαφή, για τον ασκίμένο καταναλωτή κοινωνιολογικών κειμένων, άλλοτε σκοτεινή σχέση του με επεξεργασίες που απαντώνται στην αγγλόφωνη κοινωνιολογία.

5. Bourdieu, P. (1987) *Choses dites*, Παρίσι: Ed. de Minuit, σελ. 129.

6. Η συνέχεια αυτής της συζήτησης με αναφορά στις σύγχρονες κοινωνίες δεν αποτελεί κεντρικό στοιχείο της *Θεωρίας της Πράξης*, αλλά άλλων γνωστών βιβλίων του (βλ. επόμενα σημεία του κειμένου). Θα ήθελα εδώ παρενεθικά να αναφέρω, ότι η προσέγγιση του ζητήματος της θεσμικής βίας από τον Bourdieu θα άξιζε να συζητηθεί συγκριτικά τόσο προς τη θεωρία του πολιτισμού του Norbert Elias, αλλά και προς το έργο του Michel Foucault. Η συστηματική εντόπιση ομοιοτήτων και διαφορών θα άνοιγε κατά τη γνώμη μου ένα ενδιαφέρον πεδίο προβληματισμού. Κατά τη γνώμη μου ο θεωρητικός κόσμος του Bourdieu, όταν τον δει κανείς από μια ορισμένη οπτική γωνία, είναι το ανεστραμμένο είδωλο του θεωρητικού κόσμου του Foucault, αλλά ίσως και του θεωρητικού κόσμου του Elias. Ενώ οι δυο τελευταίοι ασχολούνται με την εσωτερικευση ορίων και προκαθορισμών της δράσης, όπως επίσης και με την κουλτούρα της οριοθέτησης και της αναστολής (και καταστολής), ο B. ασχολείται με την αναγνώριση και την παραγνώριση των ορίων και των αναστολών (και καταστολών), ενδιαφερόμενος όμως πάντα κυρίως για τις δυνατότητες της δράσης. Ο εγκλωβισμός — και ο αυτοεγκλωβισμός της δράσης— δεν είναι η απαρχή της σκέψης του, αλλά το συμπέρασμα στο οποίο οδηγείται.

7. Piaget, J. (1968) *Le structuralisme*, Παρίσι. PUF.

8. Ο Paul Ricoeur γράφει τα εξής για τη φιλοσοφική βάση της στρουκτουραλιστικής (δομιστικής) ανθρωπολογίας: «Θα μπορούσαμε μερικές φορές να τη θεωρήσουμε ως έναν καντιανισμό χωρίς υπερβασιακό υποκείμενο, δηλαδή ως έναν απόλυτο φορμαλισμό ο οποίος θα θεμελιωνε την ίδια την αμοιβαία συσχέτιση της φύσης και της κουλτούρας». Ρικέρ, Πωλ (1990) *Δοκίμια Ερμηνευτικής*, Αθήνα: Μορφωτικό Ινστιτούτο Αγροτικής Τράπεζας, σελ. 72.

9. Parsons, T. (1978) *Action Theory and the Human Condition*, Νέα Υόρκη: The Free Press. σσ. 355-356 και 370-371.

10. Το ζήτημα της αναντιστοιχίας προβάλλει ήδη στον Weber (μέσα από νεοκαντιανές επιρροές), αν και αυτό το αγνοεί ο Parsons. Πιο έντονα όμως στη φαινομενολογική κοινωνιολογία. Ιδιαίτερα ο

Cicourel ασχολείται, σε σχέση με ζητήματα μεθοδολογίας, με την αναντιστοιχία μεταξύ των αρχών που διατάσσουν τα στοιχεία των δεδομένων και των μορφών συνείδησης που διαμορφώνονται σε συνάρτηση με τα δεδομένα αυτά. Cicourel, A. V. (1964) *Method and Measurement in Sociology*, Glencoe: The Free Press, σελ.21 κ.ε.

11. Η αποσύνδεση του «δέοντος» από το «είναι», θα πρέπει να θεωρηθεί ως η βασική θεωρητική συνέπεια της έμφρασης, ιδιαίτερα της Χαϊδελβεργιάνης Σχολής του νεοκαντιανισμού στο ζήτημα των αξιών. Οι αξίες και η ιεραρχική σχέση μεταξύ τους, επιτρέπουν την προσέγγιση της πραγματικότητας. Η γνώση της πραγματικότητας, σύμφωνα με τον H. Rickett, δεν είναι δυνατή χωρίς προηγούμενη κρίση βάσει μιας ιεραρχίας αξιών. Η ίδια η κρίση είναι προσανατολισμένη προς το δέον, και όχι προς το είναι. Η πραγματικότητα αποκαθίσταται μέσω της αναγκαιότητας της κρίσης, χωρίς να υπάρχει μια εκ των προτέρων αντιστοιχία μεταξύ αυτών των δύο επιπέδων, όπως στον Kant. Βλ. Rickett, H. (1892) *Der Gegenstand der Erkenntnis: Ein Beitrag zum Problem der Philosophischen Transcendenz*, Freiburg: J.C.B. Mohr. Windelband, W. / Heimssoeth, H. (1935) *Lehrbuch der Geschichte der Philosophie*, Tubingen: J.C.B. Mohr (σελ. 528 κ.ε. 534 κ.ε., 542 κ.ε.). Ο M. Weber συνδέει αυτή τη διάσταση μεταξύ δέοντος και είναι, που υιοθετεί εμπνεόμενος από τον Rickett, κυρίως με τη σχέση μεταξύ ηθικής και πολιτικής. Weber, M. (1976 [1922]) *Wirtschaft und Gesellschaft*, Tubingen: J.C.B. Mohr (βλ. μ.α. κεφ. III, παρ. 10, κεφ.V. παρ. II, κεφ. IX, παρ. 5.1-3).

12. Βλ. σχετικά Kant, I. (1920 [1787]) *Kritik der Reinen Vernunft*, Λειψία: Inselverlag, σσ. 213-219.

13. Βλ. Husserl, E. (1948) *Erfahrung und Urteil*, Αμβούργο: Claasen & Goverts. Επίσης: Dreyfus, H.L. (Επιμ.) (1982) *Husserl. Intentionality and Cognitive Science*, Καίμπριτζ, Mass.: MIT Press.

14. Husserl, E. (1928 [1900]) *Logische Untersuchungen*, Halle: Niemeyer, τόμ. I, σελ.214.

15. Husserl, E. (1922) *Logische Untersuchungen*, Halle: Niemeyer, τόμ. II, Μέρος 2. σελ. 38.

16. Βλ. σχετικές παρατηρήσεις: Bourdieu: στο: *Esquisse...* Μέρος II, κεφ.3.

17. Βλ. παράδοση και έθιμο στον Husserl (*Logische Untersuchungen* τόμ. II. Μέρος I). Και πάλι ο B. βρίσκεται κοντά στον Husserl, μάλιστα οι διαφοροποιήσεις του προς τους θεωρητικούς της παράδοσης μοιάζουν με τη διαφοροποίηση μεταξύ Husserl και Heidegger. (Husserl: *Transzendente Phänomenologie*, Heidegger: *Existenzielle Phänomenologie*)

18. Ο Bourdieu αναφέρει ότι δημοσίευσε την τρίτη μελέτη, στον γνωστό τόμο με τον τίτλο «*Mediterranean Family Structures*», που επιμελήθηκε ο Ιωάννης Περιστιάνης και δίνει ως έτος έκδοσης το 1972 (τον ίδιο αυτό χρόνο εκδόθηκε η θεωρία της πράξης). Το βιβλίο αυτό με επιμέλεια του Περιστιάνη εκδόθηκε αργότερα, το 1976, χωρίς όμως να περιλαμβάνει το κείμενο του B. Ίσως ο B. να είχε ανακοινώσει αυτή την εργασία στην επιστημονική συνάντηση από την οποία προέκυψε ο τόμος, και κατόπιν, ή ο ίδιος ή ο Περιστιάνης, να αποφάσισαν τη μη δημοσίευση, μια και είχε ήδη εμφανιστεί ως κεφάλαιο του *Esquisse...*

19. Μερικές σημαντικές μελέτες του, ενδεικτικές αυτής της στάσης: *Homo Academicus*, Παρίσι: Ed. de Minuit, 1984. *Les Héritiers: Les étudiants et la culture*, Παρίσι: Ed. de Minuit, 1985 (στα ελληνικά: *Οι Κληρονόμοι. Οι φοιτητές και η κουλτούρα*. Αθήνα: Εκδ. Καρδαμίτσα, 1993). Bourdieu, P. / de Saint Martin, M. (1978) «Le patronat», *Actes de la Recherche en Sciences Sociales*, 20/21: 3-82, Bourdieu, P. / de Saint Martin, M. (1982) «La Sainte Famille», *Actes de la Recherche en Sciences Sociales* 44/45:2-54.

20. (1979) *La Distinction. Critique sociale du jugement*, Παρίσι: Ed. de Minuit.

21. *Esquisse...* Μέρος II, κεφ.2.

22. *Esquisse...* Μέρος II, κεφ.4.

23. Τα βασικά στοιχεία του θεωρητικού προτύπου της κοινωνιολογίας της γνώσης μπορούν να κατακτηθούν με την ανάγνωση των έργων των Alfred Weber, Max Scheler και Karl Mannheim. Οι επόμενοι κοινωνιολόγοι της γνώσης κινούνται, παρά την ενδεχόμενη δημιουργικότητα και πρωτοτυπία τους, πάνω στις γενικές γραμμές που αυτοί χαράσσουν - μια γραμμή που διαφέρει από τη γραμμή της θεωρίας της ιδεολογίας. Για μια τοποθέτηση που θεμελιώνει τη διάκριση μεταξύ αυτών των δύο κατευθύνσεων σκέψης βλ. Adorno, Th. W. (1984) «Das Bewusstsein der Wissenssoziologie» στο:

Lenk, K. (επιμ.) *Ideologie, Ideologiekritik und Wissenssoziologie*, Frankfurt a.M./New York: Campus, σσ. 253-263.

24. Ο Bourdieu παραδέχτηκε, πολλά χρόνια μετά τη δημοσίευση της θεωρίας της πράξης, ότι οι μεταλλάξεις και μεταθέσεις των οπτικών γωνιών με βάση τις οποίες προσπαθεί να φωτίσει την έννοια «πρωτόδηση-έξη», οφείλονται στην ανάγκη να προσδώσει νέο περιεχόμενο σε μια έννοια που με λακτικές και ουσιαστικές παραλλαγές απαντάται στο έργο διαφορετικών μεταξύ τους διανοητών. Αναφέρεται στους: Hegel, Weber, Husserl, Mauss και Rapofsky. Bourdieu, P. (1986) «Der Kampf um die symbolische Ordnung». Συνέντευξη στους: A. Honneth, H. Kocyba, B. Schwiba, στην επιθεώρηση *Asthetik und Kommunikation* 61/62, σελ. 142-163.

25. Για τη θεωρητική στάση του Giddens βλ. κυρίως τα βιβλία του: (1976) *New Rules of Sociological Method*, Λονδίνο: Hutchinson. (1979) *Central Problems in Social Theory*, Λονδίνο: Macmillan.

26. «On the Possibility of a Field of World Sociology» στο: Bourdieu, P./ Coleman, J.S. (επιμ.) (1991) *Social Theory for a Changing Society*, Boulder-San Francisco-Oxford: Westview Press, σσ. 373-387.

27. Για τις σχετικές θέσεις του Habermas βλ. (1981) *Theorie des Kommunikativen Handelns*, Frankfurt a.M.: Suhrkamp.

28. Bourdieu/Coleman, όπως σημ. 26. σελ. 385

29. Bourdieu/Coleman ό.π. σελ. 386

30. «Ce point de vue d' étranger qui s'ignore, porte à ignoré que les investissements sont des illusions bien fondées». (1982) *Leçon sur la leçon*, Παρίσι: Ed. de Minuit, σσ. 48-49.

ΕΝΑ ΜΑΘΗΜΑ ΑΠΟ ΤΟ ΜΑΘΗΜΑ ΠΑΝΩ ΣΤΟ ΜΑΘΗΜΑ
(*LEÇON SUR LA LEÇON*)
Ή Η ΑΥΤΟΪΔΕΟΓΡΑΦΙΑ ΤΟΥ P. BOURDIEU

—Μάθημα πάνω στο Μάθημα. —Εναρκτήριο μάθημα πάνω στο εναρκτήριο Μάθημα. —Το μάθημα ενός εναρκτήριου μαθήματος κοινωνιολογίας αφιερωμένο στην κοινωνιολογία του εναρκτήριου μαθήματος. —Ο Bourdieu αναλύει τον Bourdieu, τον κοινωνιολόγο, τον επαγγελματία κοινωνιολόγο. Ο Bourdieu συγκεντρώνει το λεκτικό του υλικό, παρουσιάζει τα εργαλεία του και το εννοιολογικό του στερέωμα, παραπέμπει στον κόσμο του, προαναγγέλλει τις μετέπειτα έργοις του.

Τον Απρίλιο του 1982, προ 12 ακριβώς ετών, εκφωνεί τον πανηγυρικό του στο Collège de France, 34 χρόνια μετά την πρώτη του δημοσίευση¹, διαδεχόμενος στην έδρα της Κοινωνιολογίας τον εκλιπόντα Raymond Aron. Χειροτονία στα εκκλησιαστικά πλαίσια: Χρίσμα στα κομματικοπολιτικά, όπως θα έχει αναλύσει αλλού². *Χειροθεσία* που υποδηλώνει στο συμβολικό επίπεδο τη «μεταβίβαση της παλαιότερης διδασκαλίας από τη μία στην άλλη γενεά, από τους δασκάλους στους μαθητές»³.

Ποιο είναι λοιπόν το Μάθημα από το *Μάθημα πάνω στο Μάθημα*:

Παρουσιάζοντας τις λειτουργίες και τη στόχευση του βιβλίου θα προσπαθήσω παράλληλα να σημειώσω τις ρητά δηλωμένες επιρροές και τους τρόπους που ενσωματώνονται στην κειμενική στρατηγική του Bourdieu: Η λειτουργία του Κοινωνιολόγου ως λειτουργού, η λειτουργία της Κοινωνιολογίας ως επιστήμης, η λειτουργία του μηχανισμού σκέψης, εν τέλει η ιδεολογική-κοσμοφιλοσοφική στάση του Bourdieu.

Η κοινωνιολογική αυτοανάλυση του κοινωνιολόγου

Πρώτιστη διακηρυγμένη λειτουργία του Μαθήματος η Παραβολική ή Παραδειγματική: Διήγηση Αλληγορική, όπως ακριβώς στις Άγιες Γραφές, όπου κρύβεται ένα δίδαγμα, ένα ηθικό δίδαγμα. Υπενθυμίζει πως μια από τις πιο θεμελιώδεις ιδιότητες της κοινωνιολογίας, όπως την αντιλαμβάνεται ο Bourdieu, είναι πως όλες οι προτάσεις που εκφέρει αυτή η επιστήμη μπορούν και πρέπει να εφαρμό-

¹ Pierre Bourdieu, *Leçon sur la leçon*, εκδ. Minuit, Παρίσι 1982 (στο εξής L.L.).

ζονται στο ίδιο το υποκείμενο που την ασκεί. Ειδικά ακριβώς όταν δεν ξέρει να εισαγάγει αυτή την κριτική αποστασιοποίηση (critique distance objectivante) τότε ο κοινωνιολόγος δικαιώνει όσους βλέπουν στο πρόσωπό του «ένα είδος τριμοκρατική ηρωοξισταστή διαθέσιμο για κάθε πράξη συμβολικής αστυνόμευσης» (I.L. σελ. 8). Δεν νοείται η πρακτική του κοινωνιολόγου χωρίς πολλαπλές ρήξεις με κοινωνικές ομάδες, ρήξεις με δόγματα και θρησκείες, με δεσμούς εταιρικούς ή φιλικούς ή συγγενικούς. Η Άσκηση στην ασκητική γίνεται αναγκαία προϋπόθεση. Κατ' αυτό τον τρόπο ο κοινωνιολόγος, προερχόμενος από αυτό που ονοματίστηκε λαός και νεοαφιχθείς σ' αυτό που προσδιορίστηκε ελίτ (αρχηγεία), δεν μπορεί να φτάσει σ' ένα επίπεδο ξεχωριστής διαύγειας που είναι συνάρτηση του κοινωνικού ξεριζωμού, παρά με την προϋπόθεση πως θα καταγγείλει και τη λαϊκίστικη αναπαράσταση του λαού (που κυρίως συγγέει τους εκφραστές της) και την ελιτίστικη αναπαράσταση των ελίτ, καλά επεξεργασμένη για να συγγέει ταυτόχρονα και όσους αποτελούν αναπόσπαστο τμήμα της και όσους είναι ξένο σώμα (I.L. σσ. 8, 9).

(Σημειώνουμε παρενθετικά πως το Collège de France βρίσκεται στην κορυφή της γαλλικής ακαδημαϊκής ιεραρχίας. Οι εκλεγόμενοι καθηγητές είναι ουσιαστικά απαλλαγμένοι από το φόρτο της προπτυχιακής διδασκαλίας, αλλά έχουν όλες τις αναγκαίες προϋποθέσεις —υλικές και θεσμικές— να οργανώνουν την έρευνά τους και να συντονίζουν ερευνητικές ομάδες, να εκδίδουν επιθεωρήσεις, εν τέλει να συγκροτούν σχολές. Έδρες του κατείχαν μεταξύ άλλων οι Barthes, Merleau-Ponty, Lévi-Strauss, Foucault).

Η κοινωνιολογία της κοινωνιολογίας

Η δεύτερη λειτουργία του μαθήματος, συναφής με την πρώτη είναι συνάμα μια πρακτική για το συγγραφέα: Η κοινωνιολογία της κοινωνιολογίας, η κοινωνική ιστορία της κοινωνικής επιστήμης με την προϋπόθεση πως γίνεται αντιληπτή και ως επιστήμη του ασύνειδου. Στο σημείο αυτό υπεισέρχονται οι δύο πρώτες ενώπιμες αναφορές —οφειλές του Bourdieu: Από τη μεγάλη παράδοση της ιστορικής επιστημολογίας αναφέρει τους Georges Canguilhem⁴ και Michel Foucault⁵.

Στα πλαίσια της δεύτερης αυτής λειτουργίας, δηλαδή της κοινωνιολογίας της κοινωνιολογίας, ξεχωριστή και πρωταρχική έμφαση δίνει στην κοινωνιολογία του εκπαιδευτικού συστήματος και την κοινωνιολογία των διανοουμένων. Κατ' αυτό τον τρόπο η κοινωνιολογία συμβάλλει με τον πιο άμεσο και δραστικό τρόπο στην αποκάλυψη εκείνων των κατηγοριών της σκέψης που εδράζουν κάτω από το επίπεδο της συνειδητής σκέψης και που περιγράφουν-προσδιορίζουν το νοήσιμο (le pensable) και προκαθορίζουν το νοητό (le pensé). Αρκεί να αποδεχθούμε είτε να αγνοήσουμε επικαλούμενοι τον κόσμο των προτιθέμενων (présupposées), των προ-

καταλήψεων, των λογοκρισιών και των χασμάτων που κάθε εκπαιδευτική διαδικασία επιτυγχάνει «ανιχνεύοντας το μαγικό κύκλο της αφοπλιστικής αυτοικανοποίησης και επάρκειας μέσα στην οποία οι Σχολές των Αρχηγειών κλείνουν τους επίλεκτους λίγους» (L.L. 10).

Δεν θα επεκταθώ στον (ομόκεντρο) κύκλο της αυτογνωσίας, τον εκπαιδευτικό, παρ' ότι τα όσα δικά μου διαβάσματα και συνακόλουθες επιδράσεις (συνειδητές και ασυνειδητές) προέρχονται αποκλειστικά από τις προ εικοσαετίας κλασικές τουπια εκδόσεις. Προηγούμενοι εισηγητές και σίγουρα οι τρεις κυρίες της κοινωνιολογίας της εκπαίδευσης αναφέρθηκαν ή θα αναφερθούν διεξοδικά⁶.

Γίνεται ήδη εμφανές πως με τις ιεραρχήσεις του και το ειδικό βάρος που δίνει σε ορισμένους τομείς ή υποκλάδους της κοινωνιολογίας ο Bourdieu μιλάει κατ' ουσίαν για τον Bourdieu, αποφεύγοντας να μιλήσει για το κατά Pascal «μισητό εγώ» — παραπέμποντας αντ' αυτού στις πολλαπλές του ταυτίσεις και διαφοροποιήσεις.

Επισημαίνω ότι στο σύνολο των 35 αναφορών που κατέγραψα είναι όλοι Γάλλοι κορυφαίοι διανοητές πλην εξαιρέσεων προερχόμενων από τη μεγάλη γερμανική κλασική παράδοση (Marx, Freud, Kant, Mannheim, Leibnitz) και χωρίς ουδεμία μνεία σε Αγγλοσάξονες κοινωνικούς επιστήμονες. Τους παραθέτω στη σειρά που αναφέρονται: Georges Canguilhem, Michel Foucault, Emile Durkheim (δics), Emile Benveniste, Pierre Courcelle, Georges Dumézil, Georges Duby, Auguste Comte, Paul Veyne, Michelet, Lacan, Descartes, Martial Guéroult, Marcel Mauss, Raymond Aron, Fernand Braudel, Claude Lévi-Strauss, Bachelard, Poincaré, Norbert Elias, Gilbert Dagron, Pascal (δics), Sartre⁷, Merleau-Ponty, André Miquel. Δεν αναφέρονται οι Spinoza, Wittgenstein, Saussure, Chomsky, αν και σε άλλες δημοσιεύσεις του έχει αναγνωρίσει την επίδρασή τους. Οι ποικίλες επιρροές συνειδητά ενσωματώνονται διαμορφώνοντας ένα διαχρονικό κυρίαρχα γαλλοκεντρικό νήμα ταυτίσεων και συνάμα συναρθρώνονται με τις θεωρητικές κατασκευές του Bourdieu.

Για τον Bourdieu η επιστημολογική κριτική δεν μπορεί παρά να συμβαδίζει με μια κοινωνική κριτική, στάση που τον διαχωρίζει από τη θετικιστική παράδοση της γαλλικής κοινωνιολογίας. Η αμφίθυμη στάση του απέναντι στον Marx διατηρεί ορισμένα από τα στοιχεία της πρότερης δικιάς του ιδεολογικής (και όχι κομματικής) ένταξης (δεκαετία του 1960 και αρχές του 70⁸).

Στο κείμενο του μαθήματος η πρώτη του αναφορά στον Μαρξ υπογραμμίζει τη συνεχιζόμενη σημαντική οφειλή: Ο Μαρξ ως αρχικός μυητής (initiateur) «στις κοινωνικές χρήσεις τη γνώσης» και της κοινωνιολογίας της γνώσης. Αντίθετα μέμφεται τους μετέπειτα («επαγγελματίες») μαρξιστές για την άρνησή τους να συντάξουν μια κοινωνική ιστορία του εργατικού κινήματος και των σχέσεών του με τους θεωρητικούς του. Έχοντας συνείδηση της συνθετότητας αυτής της διεργασίας θα πει μολαταύτα όχι χωρίς πάθος, όπως το επισημαίνει ο Ian Duncan⁹, «χωρίς να ελπίζουμε ότι η ιστορική και κοινωνιολογική κριτική θα καταφέρει ποτέ

εντελώς να αποθαρρύνει τη θεολογική ή τρομοκρατική χρήση των κανονιστικών εκδόσεων, θα μπορούσαμε τουλάχιστον να προσμένουμε πως θα προσδιορίσει τους πλέον διαυγείς και αποφασισμένους στοχαστές να υπαγκιστρωθούν από το δογματικό όπνο τους για να ενεργοποιήσουν και να ελέγξουν μέσα από μια επιστημονική ηθική, θεωρίες και έννοιες πάνω στις οποίες η μαγεία της αέναα επανερχόμενης εξήγησης εξασφαλίζει την ψευδή διαιώνιση των μαιωσολειών» (L.L. 11, 12).

Από τις κυρίαρχες τάσεις της εποχής, ο Bourdieu αποφεύγει να συνταιριαστεί με το αντιθεσμικό ρεύμα όπως έχει ήδη επισημανθεί¹⁰, βασικός εκφραστής του οποίου είναι ο Alain Touraine, που υπήρξε και ο αντίπαλος διεκδικητής της καθηγητικής έδρας. Παράλληλα φαίνεται να τον απασχολεί συστηματικά πώς θα αποδιώξει τον πειρασμό του πολιτικά φιλόδοξου κοινωνιολόγου που, σύμφωνα με τον Benveniste, αναλαμβάνει ή καταχράται των λειτουργιών του ως ένας αρχαϊκός Rex, πανόπτης, παντογνώστης Βασιλιάς: αποφασίζοντας, προσδιορίζοντας και διατάζοντας ποια θα είναι τα όρια ανάμεσα σε τάξεις, ποια τα σύνορα γεωγραφικών περιοχών και εθνών. *Régerer fines* και *régerer sacra*, τουτέστιν μεθερμηνυόμενον να καθορίζει τα όρια των νόμων, των ιερών και των οσίων, να αποφασίζει για το Καθαγιασμένο (le sacré).

Αποστασιοποιείται αντιτιθέμενος και από τη λειτουργία του κοινωνιολόγου ως απογραφέα που λειτουργεί περισσότερο ως δικαστής παρά ως σοφός λόγιος ο οποίος ταξινομεί τους πολίτες σύμφωνα με την περιουσία τους. Και εδώ μαζί με τον Georges Dumézil θα σημειώσει πως η λειτουργία αυτή συνίσταται στη «χωροθέτηση (ενός ανθρώπου, μιας πράξης ή μιας γνώμης) στη σωστή ιεραρχικά θέση της και στη δημόσια εκτίμηση» (L.L. 13).

Για να έρθει σε ρήξη με τη μυθολογική φιλοδοξία να θεμελιώσει τους αυθαίρετους διαχωρισμούς της κοινωνικής διάταξης και πρώτιστα του καταμερισμού της εργασίας, δίνοντας κατ' αυτό τον τρόπο μια λύση λογική ή κοσμολογική στο πρόβλημα της ταξινόμησης των ανθρώπων, η κοινωνιολογία «πρέπει να έχει ως αντικείμενο την πάλη για τη μονοπώληση της νόμιμης αναπαράστασης του κοινωνικού κόσμου, αυτή την ίδια την πάλη των κατατάξεων, των ταξινομήσεων που είναι με τη σειρά της μια διάσταση κάθε μορφής ταξικής πάλης: πάλης γενεών, φύλων, κοινωνικών τάξεων: δηλαδή κατά τον Bourdieu για την επιβολή της αληθινής αναπαράστασης της πραγματικότητας ο κοινωνιολόγος οφείλει να κατασκευάζει ένα αληθινό υπόδειγμα των αγώνων που συμβάλλουν στο να δημιουργήσουν την πραγματικότητα όπως αυτή καταγράφεται» (L.L. σελ. 14 μετάφρ. παραγράφου από τον Νικ. Παναγιωτόπουλο, *Μικρόκοσμοι*, ό.π., σελ. 71). Ο κοινωνιολόγος είναι εκείνος — πάντα κατά τον Bourdieu — που προσπαθεί να πει την αλήθεια των αγώνων, που έχουν ως διακύβευμα, ανάμεσα σε άλλα πράγματα, την αλήθεια.

Το κύριο μέτωπο ενάντια στο οποίο στρέφεται η υπεράσπιση της κοινωνιολογίας είναι εκείνο των κατόχων του πολιτιστικού κεφαλαίου που αρνούνται να

αναγνωρίσουν μια τραυματική πραγματικότητα, που αντιδρούν συλλογικά με βιαιότητα αντιστεκόμενοι στις όποιες αναλύσεις, αποκαλύπτουν τις συνθήκες παραγωγής και αναπαραγωγής εκείνων των ατόμων που στερήθηκαν το πολιτιστικό κεφάλαιο. Άτομα συνηθισμένα να αντιλαμβάνονται τον εαυτό τους ως είδος μοναδικό και εκ γενετής προικισμένο, ενόσω οι αναλύσεις το μόνο που αποκαλύπτουν είναι το κοινότοπο και το κεκτημένο. Πολιτιστικές πρακτικές και προτιμήσεις οι οποίες σε μέγιστο βαθμό συναρτώνται με την πρότερη εκπαίδευση. Στην περίπτωση αυτή θα πει ο Bourdieu, μαζί με τον Kant, η αυτογνωσία αποτελεί μια «κάθοδο στην Κόλαση» (L.L. σσ. 30, 31).

Η κοινωνιολογία για τον Bourdieu ξεσκεπάζει την αυταπάτη, το συλλογικό ψεύδος, που διατηρείται και ενθαρρύνεται και που σε κάθε κοινωνία βρίσκεται στα θεμέλια των πλέον καθαγιασμένων αξιών και μέσω αυτών όλης της κοινωνικής ύπαρξης. Η κοινωνιολογία μας μαθαίνει μαζί με τον Marcel Mauss πως η κοινωνία η ίδια πληρώνεται με το κάλπικο νόμισμα των ονείρων της (L.L. σσ. 32, 33). Για τον Bourdieu η κοινωνιολογία είναι ως επιστήμη εικονοκλαστική των γερασμένων κοινωνιών. Μπορεί να συμβάλλει με τη βαθύτερη γνωριμία και συνειδητοποίηση των μηχανισμών που βρίσκονται στην αρχή όλων των μορφών φετιχισμού. Θα επικαλεστεί στο σημείο αυτό τον προκάτοχό του, τον Raymond Aron για ό,τι αποκαλούσε «εκκοσμικευμένη θρησκεία», «Λατρεία του Κράτους» (culte d'Etat) με τις κρατικές εορτές, τις κοσμικές ιεροτελεστίες και τους εθνικούς της ή μάλλον εθνικιστικούς της μύθους. Εθνικιστικοί μύθοι πάντα έτοιμοι να διαμορφώσουν προδιαθέσεις που προκαλούν ή δικαιολογούν την περιφρόνηση του Άλλου ή τη ρατσιστική βία —και που δεν αποτελούν αποκλειστικά το χαρακτηριστικό αυταρχικών καθεστώτων.

(Δεν μπορώ στο σημείο αυτό να αποφύγω τον πειρασμό ν' αναφερθώ στην κολακευτική για τους αρχαίους ημών προγόνους ομιλία στο Πάντειο Πανεπιστήμιο του Γάλλου Προέδρου Francois Mitterand την παραμονή της εκδήλωσης για τον Bourdieu: Στην αριστοτεχνικά δομημένη ομιλία του αναφέρθηκε επωνύμως αποκλειστικά σε δύο σύγχρονους μας: τους Jean-Pierre Vernant και Pierre Vidal-Naquet, και οι δύο κορυφαίοι εθνολόγοι ελληνοιστές (κατ' εξοχήν «φιλέλληνες» για όσους αποδέχονται τέτοιους διαχωρισμούς) που κατηγορήθηκαν για ανθελληνισμό επειδή τόλμησαν να διαφοροποιηθούν από την επίσημη εθνική γραμμή για το Μακεδονικό. Μάλλον ενήμερος για τη σύγχρονη λειτουργία της δημοκρατικής μας κουλτούρας έμοιαζε ο Γάλλος Πρόεδρος).

Το εννοιολογικό στερέωμα του Bourdieu

Στο Εναρκτήριο Μάθημα παρελαύνουν όλες οι έννοιες-κλειδιά που συνθέτουν τον ερμητικά στεγανό μηχανισμό του Bourdieu. Κοινωνικοί χώροι, Διακριτά Κοι-

νοικά Πεδία σε Μικρο-Κοινωνίες ή Μικρόκοσμους με τις ιδιαιτερότητές τους, αντί της γενικευτικής έννοιας της Κοινωνίας. *Πεδία* εξουσίας, πεδία καλλιτεχνικά, επιστημονικά, εκπαιδευτικά, διανοητικά, θρησκευτικά, επαγγελματικά, επιχειρησιακά, πολιτικά και ενδοκομματικά. Πεδία δυναμικά, μαγνητικά, αλληλόδρασης και πάλης¹¹. Παίγνια και διακυβεύματα παίζονται στο κάθε πεδίο με παίκτες (υποκειμενιο-φορείς) που καταλαμβάνουν θέσεις συγκεκριμένες. Νόμοι διέπουν τα πεδία. Στρατηγικές προσωπικές, οικογενειακές, συλλογικές, ταξικές εξυφαίνονται είτε για την κατάκτηση νέων θέσεων είτε για τη διατήρηση πρότερων. Διαδρομές (trajectoires) ατομικές ή συλλογικές χαράσσονται ως εκ τούτου. Ταξινομήσεις και ιεραρχίες που συγκροτούνται παντού προσδιορίζουν τη *Συντακτική δομή του κάθε πεδίου* (Structure Constitutive du champ). Το κάθε πεδίο μέσα από τη συγκεκριμένη του δομή ασκεί σε κάθε εισερχόμενο λογοκρισία (ή επιβάλλει την αυτολογοκρισία)¹².

Οι αποστάσεις ανάμεσα στις θέσεις που κατέχουν οι φορείς μετριοούνται σε ποσότητες κεφαλαίου: ορίζονται γειτνιάσεις, συνάψεις και απωθήσεις. Τα παίγνια και τα διακυβεύματα των κρατικών λειτουργιών αφήνουν αδιάφορο τον ερευνητή όπως και εκείνα του καλλιτέχνη τον τραπεζίτη: διαφορετικά πεδία, διαφορετικοί κόσμοι. Άλλα παίγνια, διαφορετικοί επικοινωνιακοί κώδικες και κουλτούρες.

Πρώτη κινούσα δύναμη: οι εντάσεις και οι τριβές που παράγονται από τις διαφορές, τις ανισότητες: πρωτοκλασάτοι πρίγκιπες, δευτεροκλασάτοι δούκες, τριτοκλασάτοι μαρκήσιοι. Η πάλη των τάξεων και των κατατάξεων είναι αέναη¹³. Αέναη είναι και η πάλη για τη χάραξη παραμεθωρίων περιοχών και συνόρων (εθνικών και διανοητικών) —ως εκ τούτου και των ορισμών και προσδιορισμών.

Ο τρόπος σκέψης του χαρακτηρίζεται περισσότερο ως σχεσιακός (relationnel) παρά ως στρουκτουραλιστικός. [Η κριτική αντίθεσή του σε Althusser και Πουλαντζά έχει ήδη διατυπωθεί]. Ο ίδιος αυτοπροσδιορίζοντας μεταγενέστερα το παράδειγμά του το ορίζει ως «κατασκευαστικό δομισμό» ή «γενετικό δομισμό»: Με τον όρο «κατασκευαστικός» ο Bourdieu θέλει να τονίσει την υποκειμενική πτυχή της μεθοδολογίας του που εστιάζεται στην κοινωνική γένεση των νοητικών δομών. Χρησιμοποιώντας τον όρο «δομισμός» και διαφοροποιούμενος από τον αναγωγικό δομισμό του Lévi-Strauss υπογραμμίζει τις αντικειμενικές δομές που ασύνειδα δρουν προσανατολίζοντας και περιορίζοντας την κοινωνική πρακτική¹⁴.

Σε κάθε πεδίο από τη σχέση ανάμεσα στο παιχνίδι και την αίσθηση του παιχνιδιού ξεπηδούν διακυβεύματα και συγκροτούνται αξίες που αν και δεν υπάρχουν έξω από τη σχέση αυτή επιβάλλονται στο εσωτερικό της με απόλυτη αναγκαιότητα και προφάνεια. Αυτή η μορφή που βρίσκεται στη γενεαλογία κάθε φετιχισμού λειτουργεί ως θεμελιώδης βασική αρχή κάθε δράσης.

Η προωθητική μηχανή βρίσκεται σ' αυτό που αποκαλείται «έξις» (motivation) και που δεν βρίσκεται στην τελική υλική ή συμβολική στόχευση της πράξης ή δράσης, όπως θα το ήθελε ο απλοϊκός φιναιλισμός, ούτε στους προσδιοριστικούς

περιορισμούς του Πεδίου, όπως θα το ήθελε μια μηχανιστική οπτική.

Έξις θρησκευτική, καλλιτεχνική, επιστημονική, επαγγελματική, έξις πολιτική, έξις που εντοπίζεται στη σχέση ανάμεσα στο *habitus* και το πεδίο που κάνει το *habitus* να συμβάλλει στον προσδιορισμό αυτού που το προσδιορίζει. Η συμβολή του Bourdieu στο διαιωνιζόμενο διάλογο ως προς το ειδικό αναλογικό βάρος της Δομής (Αντικειμενισμός) και του Υποκειμένου (Υποκειμενισμός) έγκειται στην πρόταξη μεθοδολογίας που θα συμπεριλαμβάνει και τη δομή και το υποκείμενο—αποστασιοποίηση και από τη μαρξιστική δομική έμφαση στους οικονομικο-κοινωνικούς προσδιορισμούς και από τη λειτουργική προσέγγιση (φονξιοναλιστική σχολή) αλλά και από μια φαινομενολογία η οποία βλέπει μόνο τις πράξεις των ατόμων-υποκειμένων που δημιουργούν και αναπλάθουν τον κόσμο¹⁵. Οι θέσεις αυτές οδήγησαν τον Βρετανό θεωρητικό της ιδεολογίας John Thompson στο ειδικό κεφάλαιο που αφιερώνει για τον Bourdieu να τον κριτικάρει για υπερβάλλοντα ζήλο ως προς το στίλ και την υποβάθμιση του Περιεχομένου (του σημειομένου)¹⁶.

Οι κοινωνικές λειτουργίες, το κάθε λειτούργημα, είναι για τον Bourdieu Κοινωνικοί Μύθοι, Φαντασιώσεις («Fonctions-Fictions»). Οι τελετές θέσμισης (Rites d' Institution) φτιάχνουν αυτόν που τις θεσπίζει: ως βασιλιά, ιππότη, παπά, καθηγητή, διαμορφώνοντας την κοινωνική του εικόνα (και σκηνοθετώντας την αναπαράστασή του ως πληρεξούσιο (*mandataire*), εκφραστή (*porte-parole*) μιας κοινωνικής ομάδας). Οι τελετές θέσμισης επιτελούν τον προορισμό τους και με έναν άλλο τρόπο: Του Δίνουν Όνομα, Ονοματίζουν τον παίκτη, Του Δίνουν και Τίτλο που τον ορίζει, τον θεσπίζει τον διαμορφώνει.

Οι Συμβολικοί αγώνες, προσωπικοί και συλλογικοί έχουν ακριβώς ως διακύβευμα την αναγνώριση και τη νομιμότητα. Ορίζονται ρόλοι ώστε να γίνει, να παίξει αυτό που είναι, αυτό που αναμένεται να είναι δίνοντας περιεχόμενο στο ρόλο του, στο λειτούργημά του, μπαίνοντας στο παιχνίδι, βαθιά μέσα στο Μύθο και —παίζοντας το παιχνίδι, το ρόλο— καλείται επομένως να παίξει το παίγνιον ψυχή τε και σώματι, στο ρόλο που του εμπιστεύτηκαν και μέσω αυτού να στηρίζει το συλλογικό σώμα: Πανεπιστήμιο, Κολέγιο, Κοινωνία, Consortium. Ο Νομιμοποιημένος κληρονόμος ως λειτουργός εξασφαλίζει την αιωνιότητα του λειτουργήματος που προϋπάρχει και θα συνεχιστεί: *Dignitas non moritur* (Τα αξιώματα δεν πεθαίνουν)¹⁷. Εξασφαλίζει και την αιωνιότητα του Μυστικιστικού Σώματος στο οποίο συμμετέχει και που ως λειτουργός ενσωματώνει, συμβάλλοντας συνάμα στη διαίωσής του¹⁸.

Στοιχεία της ιδεολογίας και κοσμοαντίληψής του

Εκτός από τη στάση του απέναντι στον κοινωνιολόγο ως αναλυτή και στην

κοινωνιολογία, ο Bourdieu παρέχει στο εναρκτήριο του μάθημα και τα επαρκή στοιχεία μιας ιδεολογίας και μιας κοσμολογίας. Αυτή είναι και η τρίτη λειτουργία του εναρκτηρίου μαθήματος.

Ο άνθρωπος προορισμένος να πεθάνει — αυτό το τέλος που δεν μπορεί να θεωρηθεί ως τέλος — είναι μια ύπαρξη χωρίς λόγο ύπαρξης. Είναι η κοινωνία, και μόνο αυτή, που διανέμει σε διαφορετικούς βαθμούς τους λόγους ύπαρξης. Είναι η κοινωνία εκείνη η οποία παράγοντας υποθέσεις και θέσεις που ονοματίζονται «σημαντικές», παράγει συνάμα τις πράξεις και τους φορείς-υποκείμενα που κρίνονται ως «σημαντικοί» από τους ίδιους και από τους άλλους: πρόσωπα που έχουν καθιερωθεί για την αξία τους αντικειμενικά και υποκειμενικά και «ούτω πως» έχουν αποσπαστεί από την αδιαφορία και την ασηματικότητα. Τη φιλοσοφία της αθλιότητας (κατά Feuerbach) (και όχι την κατά Μαρξ αθλιότητα της φιλοσοφίας από την οποία και επηρεάστηκε αποφασιστικά) και τους clochards του Beckett, θα επικαλεστεί έμμεσα ενάντια στη βολονταριστική αισιοδοξία την παραδοσιακά συνυφασμένη με την προοδευτική σκέψη. «Δυστυχία (Μιζέρια) του ανθρώπου χωρίς Θεό», έλεγε ο Pascal. Δυστυχία του ανθρώπου χωρίς αποστολή και χωρίς χρίσμα κοινωνικό, θα πει ο Bourdieu προσθέτοντας: «Τω όντι», χωρίς να φτάσει να πει μαζί με τον Durkheim πως «η Κοινωνία είναι ο Θεός» θα πει: «Ο Θεός δεν είναι ποτέ παρά μόνο η Κοινωνία».

Η κρίση των άλλων είναι η Τελική κρίση και ο κοινωνικός αποκλεισμός η συγκεκριμένη μορφή της Κόλασης και της Κατάρας.

Ο Bourdieu πιστεύει πως οι κοινωνιολόγοι βρίσκονται στην καλύτερη συγκριτικά θέση για να κατανοήσουν τη δυστυχία των ανθρώπων εκείνων χωρίς κοινωνικές ιδιότητες (ίσως να είναι αισθητοί οι απόηχοι από τον τίτλο του μυθιστορήματος του Musil) — είτε πρόκειται για τα εγκαταλελειμμένα γηρατειά είτε για τη σιωπηλή υποταγή των ανέργων είτε για την τυφλή βία και ανομία των εφήβων, όπως προσδιορίζεται στενά από την παραβίαση του νόμου, που αναζητούν στην πράξη ένα δίαυλο για να φτάσουν σε μια αναγνωρισμένη μορφή κοινωνικής ύπαρξης. Αναμφίβολα, προσθέτει ο Bourdieu, επειδή έχουν πολύ βαθιά ανάγκη, όπως όλος ο κόσμος, την αυταπάτη της κοινωνικής αποστολής, δυσκολεύονται να ανακαλύψουν το πραγματικό υπόβαθρο της τρομερής εξουσίας που ασκούν όλες οι κοινωνικές επικυρώσεις του σημαίνοντος, όλα τα συμβολικά παίγνια: βραβεία, μεγαλόσταυροι, μετάλλια, δάφνινα στεφάνια αλλά και όλα τα κοινωνικά στηρίγματα τους. Εν τέλει η συμβολική βία του Bourdieu σε τι βαθμό αποτελεί επεξεργασία της γκραμσιανής θεωρίας της ηγεμονίας, στην οποία και συχνά παραπέμπει στα γραπτά του;¹⁹

Μέσα από μια πύκνωση των λογοπαιγνίων ο Bourdieu θα διακηρύξει ότι στόχος του εναρκτηρίου μαθήματος ήταν να αποδείξει και να γίνει αποδεκτό πως ο ομιλητής είναι εξ ολοκλήρου παρών σ' αυτό που κάνει, πως πιστεύει σ' αυτό που λέει και πως διακηρύσσει την αφοσίωσή του στην αποστολή που του όρισαν²⁰

Ακροτελεύτιες επισημάνσεις

Τελειώνω με μια ομολογία, δύο παρατηρήσεις και μια διαπίστωση.

Η ομολογία: Πτυχές του θεωρητικού κυρίως σκέλους του έργου του Bourdieu —σκέπτομαι κυρίως το *Esquisse d'une théorie de la pratique* (1972), εν μέρει το *Ce que parler veut dire* (1982) και το *Le Sens Pratique* (1990), συμπεριλαμβανομένου και του παρουσιαζόμενου *Leçon sur la leçon*— παραμένουν δι' εμέ τόσο ακατανόητες όσο σαφείς και μη επιδεχόμενες πολλών ερμηνειών είναι οι περιγραφικές, αναλυτικές του μελέτες (*Les Héritiers, La Reproduction, Homo Academicus, La misère du Monde*, εν μέρει *La Distinction*) και οι ενδιάμεσες θεωρήσεις του. Σίγουρα οι δυσκολίες εδώ είναι και υποκειμενικές καθόσον δεν έχω εμβαθύνει συστηματικά στο έργο του και σ' εκείνο των συγχρόνων του. Θα απαιτούσε τη στενή παρακολούθηση ενός πεδίου όπου η μία υψηλή θεωρία με τα συμπράγκαλά της διαδέχεται την άλλη. Ωστόσο εκτιμώ πως ενδέχεται να μπορούμε να διαπιστώσουμε την ύπαρξη σκοτεινών περιοχών που δεν είναι αναγκαστικά συνάρτηση των προϋποθέσεων πρόσληψης του αναγνώστη ή μελετητή του.

Σε συνάρτηση με την ως άνω ομολογία βρίσκεται η πρώτη διαπίστωση: Η ροπή για τα λογοπαίγνια (ομόχηα κ.ά.), η τόσο γνώριμη σε κορυφαίους Γάλλους διανοούμενους (και όχι σε Αγγλοσάξονες), η εμμονή στο στίλ της γραφής δίνουν ενίοτε την εντύπωση πως οι λέξεις — ο ήχος και ο ρυθμός τους — ενδιαφέρουν περισσότερο συμπαρασέρνοντας το ίδιο το περιεχόμενό τους. Άλλωστε το στίλ, το γούστο, η μορφή συχνά μοιάζει να είναι στο επίκεντρο των αναλύσεών του εν μέρει αποκοπτόμενα από το ίδιο το περιεχόμενο.

Η δεύτερη παρατήρηση αφορά τη σύλληψη που αναδεικνύεται της κοινωνιολογίας ως επιστήμης και της λειτουργίας της. Θα χαρακτηρίζα την αντίληψή του αυτή για την κοινωνιολογία ως ηγεμονική. Από τη σκοπιά των ταπεινών, των μειονοτικών και μειονεκτούντων πάντα, όλα τα φαινόμενα διαχρονικά και συγχρονικά ανάγονται σε καθαρά κοινωνιολογικές ερμηνείες. Οι άλλες κοινωνικές επιστήμες και επιστήμες του ανθρώπου δεν είναι παρά βοηθητικά εργαλεία στην ηγεμονεύουσα κοινωνιολογία. Παρατηρούμε δηλαδή έναν επιστημονικό αναγωγισμό αντίστοιχο με τον ιστορικό, οικονομολογικό, γλωσσολογικό ή και ψυχολογικό αναγωγισμό. Εάν για άλλους το παν είναι η ιστορία, για άλλους η οικονομία, η πολιτική, η γλώσσα, η ψυχή, για τον Bourdieu το παν είναι η κοινωνία²¹. Η συμπληρωματική αίσθηση που αποκομίζει κανείς είναι πως κανοναρχώντας τι πρέπει και τι δεν πρέπει να είναι η κοινωνιολογία (και μάλιστα από θέση εξουσίας μια που έχει εκλεγεί στην εγκυρότερη έδρα Κοινωνιολογίας στη Γαλλία) η μόνη αποδεκτή κοινωνιολογική ερμηνευτική θεώρηση μοιάζει να είναι η δική του (συμμετέχοντας κατ' αυτό τον τρόπο στη σκληρή διαπάλη ηγεμονίας στο πεδίο της κοινωνιολογικής θεωρίας) χωρίς να αφήνει διαθέσιμο χώρο για άλλες προσεγγί-

σεις και κατασκευές. Οι αναφορές του στην κοινωνιολογία είναι ως εάν να πρόκειται για ένα και αδιαίρετο σώμα γνώσεων, ως εάν να μην υπάρχουν ποικίλες κοινωνιολογίες και κοινωνιολογικές σχολές. Ενίοτε αποκομίζει κανείς την αίσθηση πως εξίσου σοβαρό μέλημά του δεν είναι μόνο η ερμηνεία των υπό εξέταση κοινωνικών φαινομένων αλλά και να «περάσει», να υποβάλει, ή να επιβάλει τις δικές του εννοιολογήσεις, τους δικούς του όρους, τις δικές του επιστημολογικές προϋποθέσεις. Μια εμμονή άλλωστε γνώριμη στους Γάλλους διανοητές, παραγωγούς αλληπάλληλων ερμηνευτικών κατασκευών.

Η διττά εκπεφρασμένη αποκλειστικότητα είτε άμεσα — (της κοινωνιολογίας ως καθολικής επιστήμης) είτε έμμεσα (της ερμηνευτικής του ως μοναδικής) — μοιάζει να μη συναρμύζεται με την ουσιαστικά ανοιχτή και γόνιμη γραφή του. Αυτή είναι και η τελική μου διαπίστωση. Το ειδικό βάρος του έργου του Bourdieu γίνεται αισθητό από την ολοένα και μεγαλύτερη συχνότητα αναφορών όχι μόνο στη θεωρία της κοινωνιολογίας και στους επιμέρους τομείς της (κοινωνιολογία της εκπαίδευσης, της πολιτικής, του πολιτισμού, των επικοινωνιακών μέσων, των επιστημών) αλλά και στα πεδία των πολιτικών και ιστορικών επιστημών, της θεωρίας της λογοτεχνίας (οι J. Thompson και Terry Eagleton αφιερώνουν κεφάλαια στη θεωρία τους της ιδεολογίας), ενώ οι Roger Chartier, Michel Contat και Daniele Salenave συμμετέχουν σε αφιέρωμα (διασταύρωση πυρών) για τις προεκτάσεις του έργου του *Les règles de l'art. Genèse et Structure du champ littéraire*²². Ιδιαίτερα σήμερα, σε μια Ευρώπη έρημη ιδεών, όπου διευρύνονται επικινδύνως οι κοινωνικο-οικονομικές διαφορές και οι δυνατότητες πρόσβασης στο εκπαιδευτικό πολιτισμικό κεφάλαιο· σε μια Ευρώπη όπου οξύνονται οι ρατσιστικές εντάσεις, αναδύονται εθνικές ανταγωνιστικές προτεραιότητες και μαίνονται εθνικιστικοί πόλεμοι, το σύστημα σκέψης του Bourdieu αναμφίβολα προσφέρει συμπληρωματικά εργαλεία κατανόησης του κοινωνικού, ταξικού, εθνοτικού 'Αλλου. Εν μέρει στην παράδοση της Σχολής της Φραγκφούρτης, οι αναλύσεις του Bourdieu αποκαλύπτουν, απομυθοποιούν εν τέλει τις νευρώσεις μιας κοινωνίας.

Προϋπόθεση εκ των ων ουκ άνευ σήμερα για την προσέγγιση κοινωνικών ομάδων, τάξεων, φυλών, θρησκειών και εθνών η γνωριμία αναμεταξύ τους και η βαθύτερη δυνατόν αλληλοκατανόηση. Προσέγγιση που δεν θα βασίζεται περιοριστικά σε μία και μόνο κοινωνιολογική Σχολή ή θεώρηση, αλλά σε περισσότερες, ούτε στην Κοινωνιολογία και μόνο, αλλά στο σύνολο των Κοινωνικών επιστημών και των επιστημών του Ανθρώπου. Συνάμα δεν θα αποτελεί κυρίαρχο μέλημα η προβολή και η επιβολή ενός μοντέλου, ενός θεωρήματος και της ορολογίας του.

Το συγκεκριμένο βιβλιαράκι του Bourdieu, όπως και το εν γένει έργο του, παρέχει τα εργαλεία, τις έννοιες και τις μεθόδους που μπορούν στα χέρια του αναγνώστη να λειτουργήσουν ιδιαίτερα διαφωτιστικά. Προϋπόθεση βέβαια μιας τέτοιας λειτουργίας είναι η κριτική ανάγνωση και όχι μία άνευ όρων αποδοχή της

σκέψης του. Θα μπορούσε άλλωστε και αυτό να είναι ένα Μάθημα από το *Μάθημα πάνω στο Μάθημα*.

ΥΠΟΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Σύμφωνα με το βιβλιογραφικό οδηγό της Yvette Delsaut. Βλ. *Μικρόκοσμοι* (επιμ. Ν. Παναγιωτόπουλος) εκδ. Δελφίνι, 1992.
2. Ο P. Bourdieu αναφέρεται και αναλύει τη διαδικασία του χρίσματος στην πολιτική ένα χρόνο πριν από το *Leçon sur la Leçon*, στο άρθρο του «La représentation politique. Eléments pour une théorie du champ politique», *Actes de la Recherche en Sciences Sociales*, αρ. 36-37, 1981, σσ. 3-24, Ελληνική Μετάφραση J.P. Schaal, «Η πολιτική αναπαράσταση. Στοιχεία για μια θεωρία του πολιτικού πεδίου», στο: *Μικρόκοσμοι*, ό.π., σελ. 152.
3. Διατύπωση προερχόμενη από την εισήγηση του Κ.Θ. Δημαρά, βλ. *Πενήντα Χρόνια Νεοελληνικής Παιδείας*, Εταιρεία Σπουδών, 1985 σελ. 79.
4. Οι αναφορές στον Canguilhem είναι διάσπαρτες στο έργο του Bourdieu προ και μετά την έκδοση του *Leçon sur la Leçon*: Ενδεικτικά το 1976 στο άρθρο του «Le champ scientifique» ARSS αρ. 2-3, σσ. 88-104.
5. Αξίζει να σημειωθεί ότι ο Foucault πρότεινε και στήριξε την υποψηφιότητα του Bourdieu στο Collège de France. Αλλά αν και έχουν επισημανθεί υπαρκτές συμμετρίες και αναλογίες ανάμεσα στους δύο διανοητές —κυρίως στην επιχειρηματολογία τους αναφορικά με τα συμβολικά συστήματα και τη φύση και τις μορφές της γνώσης —ακολούθησαν αποκλίνουσες πορείες. (Βλ. σχετικό συμπερασματικό κεφάλαιο στο: *An Introduction on the work of Bourdieu*, επιμ. R. Harker, Cheleen Mahar, Chris Wilkes, Macmillan, Λονδίνο 1990, σελ. 200).
6. Ενωούνται οι συνεισηγήτριες στην ημερίδα, κυρίες Ιωάννα Λαμπίρη-Δημάκη, Άννα Φραγκουδάκη και Μαρία Ηλιού.
7. Σύμφωνα με τον Michel Contat από τα μέσα της δεκαετίας του 1950, για λόγους υποκειμενικούς και αντικειμενικούς ο Bourdieu έχει επιλέξει τον Sartre, τον πολύπλευρο συνολικό διανοούμενο που ασκεί τη μέγιστη εξουσία στο πεδίο των πνευμάτων — ως μοντέλο που επιθυμεί έκτοτε με εμμονή να ξεπεράσει. Βλ. «De l'esprit de combat dans la recherche», στο αφιέρωμα για τον Bourdieu της εφημ. *Le Monde des Livres*, 18 Σεπτ. 1992, σελ.36.
8. Το παράδοξο έγκειται στο ότι εκείνα τα επαναστατικά χρόνια (σύμφωνα με τα λεγόμενά του σε σύζηση με τον Pierre-Marc De Biasi (1992) αλλά και σύμφωνα με τον Νίκο Παναγιωτόπουλο) έτειναν να τον χαρακτηρίσουν (μειωτικά) ως «νεοβεμπριανό αστό» στοχαστή, ενώ μετέπειτα με το ξεφούσκωμα του επικρατούντος ρεύματος η κατηγορία αντεστράφη: μαρξιστής, άκαμπος ακόμη και σταλινικός.
9. Ian Duncan, «Bourdieu on Bourdieu: Learning the Lesson of the Leçon», στον τόμο: *An Introduction to the work of Pierre Bourdieu*, (επιμ. R. Harker κ.ά.), Macmillan, 1990, σσ. 180-194.
10. Ian Duncan, «Bourdieu on Bourdieu», ό.π., (1990) σελ. 182 και «The Friday Morning Group». Conclusion (Bourdieu and French Sociology) στον τόμο R. Harker κ.ά., ό.π., σσ. 196 κ.ε.
11. Για την παρουσίαση της έννοιας των πεδίων βλ. P. Bourdieu, «Μερικές ιδιότητες των πεδίων» (μτφρ. Ν. Παναγιωτόπουλος) στην *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, αρ. 80, 1991 σσ. 3-10 (πρώτη παρουσίαση στα γαλλικά, 1976). Βλ. ακόμη τη συνέντευξή του στη *Libération des Livres*, «Les déshérités de Bourdieu», 11 Φεβρουαρίου 1993, σσ. 19-21 όπου διεκδικεί την «εφεύρεση» της έννοιας του κοινωνικού πεδίου («La notion de champ que j' ai inventé») και που εφαρμόζει σε όλους τους τομείς.

12. Βλ. σχετικά P. Bourdieu, «Η Αυτοκρισία», (μτφρ. Π. Γεωργίου) στην *Επιθεώρηση Κοινωνικών Επιστημών*, αρ. 78, 1990, σσ. 4,5.
13. Στο επίκεντρο άλλωστε των αναλύσεών του λίγο πριν το L.L., όπως π.χ. το 1979 στο *La Distinction*.
14. Βλ. σχετικά τις διαπιστώσεις των Cheleen Mahar, Richard Harker, Chris Wilkes στο «The Basic Theoretical Position», κεφ. 1, στον τόμο, *An Introduction to the work of Pierre Bourdieu*, Macmillan, 1990.
15. Βλ. σχετικά Ch. Mahar κ.ά. (1990) *ό.π.*, κεφ. 1 και 9.
16. John Thompson, *Studies in the theory of Ideology*, Polity Press, 1984.
17. Βεβαίως η απόδοση δεν είναι ακριβής καθώς η έκφραση παραπέμπει στη ρωμαϊκή κοινωνία και εξαρτάται από το ιστορικό πλαίσιο της εποχής.
18. Ο Bourdieu είχε ασχοληθεί διεξοδικότερα με τις διαδικασίες θέσμισης και τις σχέσεις τους με τη γλώσσα στο «langage et pouvoir symbolique» --ιδιαίτερα τα κεφάλαια 1-3 που δημοσιεύθηκαν τον ίδιο χρόνο με το L.L. στον τόμο: *Ce que parler veut dire*, Fayard, 1982, σσ. 97-161.
19. Ο Terry Eagleton σαφώς υποστηρίζει ότι η προσέγγιση του Bourdieu αποτελεί επεξεργασμένη συνέχεια της γκραμισιανής θεώρησης. Βλ. Terry Eagleton, *Ideology*, Verso, Λονδίνο 1991. (Ιδιαίτερα το κεφάλαιο 5, «From Adorno to Bourdieu», σσ. 125-158).
20. Διακήρυξη που ως προς το τελευταίο σκέλος μάλλον φαίνεται να αναιρεί σε συνέντευξή του μια δεκαετία αργότερα, το 1992, στον Pierre-Marc De Biasi, εφόσον αμφισβητεί εντόνως τους θεσμούς που τον στεγάζουν: «Le statut de Professeur au Collège (de France) m'a permis d'aller plus loin dans mon effort de remise en cause des institutions qui m'abritent et de moi-meme». *Ό.π.*, σελ. 111.
21. Το αποσαφηνίζει άλλωστε ο ίδιος σε συζήτηση-συνέντευξη με τον Pierre-Marc De Biasi: «Tout est social» (1992) σσ. 104-111. Βλ. *Magazine Littéraire*, αρ. 303, Οκτωβρ. 1992 (τη συνέντευξη αυτή μου επεσήμανε η κυρία Ωντέτ Βαρόν).
22. «Science des oeuvres ou amour de l'art», *Le Monde des Livres*, 18 Σεπτ. 1992.

ΜΕ ΑΦΟΡΜΗ ΤΟΝ *HOMO ACADEMICUS*

Με κίνδυνο να συρρικνώσω την πολύπλευρη προσφορά ενός από τους σημαντικότερους κοινωνιολόγους της εποχής μας, θα έλεγα πως ο κύριος άξονας του έργου του Pierre Bourdieu είναι η ανάλυση των μηχανισμών που σχετίζονται με τη δημιουργία, τη λειτουργία και τις νομοποιητικές διαδικασίες των ποικίλων κέντρων εξουσίας στις σύγχρονες, βιομηχανικά αναπτυγμένες, κοινωνίες.

Το έργο αυτό είναι μεγάλο: σε εύρος, σε όγκο, σε σημασία, σε απήχηση. Ο Bourdieu ξεκίνησε εδώ και τριάντα περίπου χρόνια μελετώντας την αποικιοκρατούμενη Αλγερία και τους Αλγερινούς αγρότες, για να στραφεί στη συνέχεια προς τους προνομιούχους *Κληρονόμους* της μητρόπολης και να συνεχίσει ανιχνεύοντας επίμονα τους χώρους και τους πυρήνες υλικής και συμβολικής εξουσίας. Παράλληλα, ανάτεμνε το *Επάγγελμα του κοινωνιολόγου* και γρήγορα αναδείχθηκε σε λεπτοεργό της μεθοδολογίας και της γραφής. Πρόσφατα κείμενά του δείχνουν πως ο καθηγητής του Collège de France επανασυνδέεται με την επιτόπια έρευνα στο πεδίο των «αποκλεισμένων»: των φτωχών, των μεταναστών, των περιθωριακών, όσων δεν έχουν στον ήλιο μοίρα.

Στην εντυπωσιακή αυτή νωπογραφία των σύγχρονων κοινωνιών, όπου τη θέση των αρχετυπικών μορφών καταλαμβάνουν κοινωνικά μορφώματα, ο εκπαιδευτικός θεσμός κατέχει μία κεντρική θέση, αυτή που οδήγησε τον Pierre Bourdieu στη διατύπωση της θεωρίας του για τη συμβολική βία και στην κωδικοποίηση των μηχανισμών της *Αναπαραγωγής*.

Αλλά το πλούσιο κοίτασμα του έργου του εμπεριέχει, θα έλεγα, ραδιενεργές ακτίνες. Θα έπρεπε να αποφεύγει κανείς να το αγγίξει με γυμνά χέρια και ίσως να χρειάζεται και ανάλογη θωράκιση για να το πλησιάσει.

Από παλιά έχουν επισημανθεί σε αυτό το έργο ορισμένες εγγενείς αντιθέσεις που ο ίδιος ο συγγραφέας αντιπαρέρχεται με δεξιοτεχνία¹, αλλά και με τη γνωστή θεωρητική του επάρκεια:

Είναι η αντίθεση ανάμεσα στη διεισδυτική κριτική ανάλυση της τρομοκρατίας που ασκεί ένας λόγος ο οποίος απευθύνεται σε λίγους μνημένους --ενώ ο λόγος του ίδιου του Pierre Bourdieu αποτελεί ένα εξαιρετο τέτοιο δείγμα.

Είναι η απογύμνωση των μηχανισμών μεταβίβασης και αξιοποίησης του πολιτισμικού κεφαλαίου (δικός του ο όρος), που προσφέρουν πάντως ένα μοναδικό οπλοστάσιο στη συγκέντρωση των προϋποθέσεων για τη δημιουργία ενός έργου όπως αυτό του P. Bourdieu: και ένα ευρύτατο πεδίο στη διάδοσή του.

Είναι ακόμα η αντίθεση ανάμεσα σε ένα έργο που ο δημιουργός του θα ήθελε να προβληματίζει προς την κατεύθυνση ουσιαστικών μετασχηματισμών και που προσλαμβάνεται συχνά ως φραστικός εξορκισμός μιας αναπόδραστης κοινωνικής μοίρας². Στον *Homo Academicus* ακριβώς, ο Bourdieu γράφει: «Αντίθετα προς αυτούς που θα ήθελαν να βρουν στη διατύπωση των κοινωνικών νόμων που μετατρέπονται σε μοίρα, το άλλοθι μιας μοιρολατρικής ή κυνικής παραιτήσης, πρέπει να θυμίσουμε πως η επιστημονική εξήγηση που δίνει τα μέσα για την κατανόηση, ακόμα και για την αθώωση, είναι επίσης αυτή που μπορεί να επιτρέψει τη μετασχηματιστική παρέμβαση»³.

Ας σημειώσουμε, πάντως, πως αν ο P. Bourdieu αντιπαρέρχεται δυσχέρειες κατανόησης και παρερμηνείες του έργου του, αυτό γίνεται μέσα από μία άλλη αντίθεση που συνιστά το αδιαμφισβήτητο γεγονός πως απευθύνεται πάντα σε ένα επιλεγμένο κοινό, προς το οποίο πολλαπλασιάζει τα μηνύματα αμοιβαίας αναγνώρισης. Συχνά «κλείνει το μάτι» στον αναγνώστη, για τον οποίο μοιάζει να υποθέτει ότι διαθέτει σκευή όχι μόνο ανώτερης, αλλά και γαλλικής παιδείας. Θεωρώντας έτσι ως αυτονόητες πολλές έμμεσες αναφορές του στο corpus των γνώσεων των καλλιεργημένων Γάλλων, παραλείπει ως περιττές, παραπομπές ή επεξηγήσεις. Το ίδιο περιττές μοιάζει να θεωρεί και ορισμένες αναφορές σε εργασίες που προετοίμασαν το έδαφος για να εκδιπλωθούν αργότερα οι δικές του σημαντικές συνθέσεις⁴.

Όσον αφορά την πρόσληψη των αναλύσεων και των θεωριών του Bourdieu στη χώρα μας, θα ήθελα να σημειώσω ορισμένες πρόσθετες δυσκολίες: όπως το ότι, σε μεγάλο βαθμό, έχουμε να κάνουμε με έμμεση γνώση, που διοχετεύτηκε δηλαδή από μαθητές ή άλλους γνώστες του έργου του (ή ακόμα και από τη δημοσιογραφία) σε έναν τόπο που λαχανιάζει για να καλύψει την απόσταση που τον χωρίζει από τους σύγχρονους προβληματισμούς σε πολλούς τομείς των κοινωνικών επιστημών και που χαρακτηρίζεται από την αντίστοιχη έλλειψη αξιόπιστων στατιστικών στοιχείων και την περιορισμένη ανάπτυξη αυτόχθονης κοινωνιολογικής έρευνας. Και να σημειώσω τη μεγάλη προσφορά των καλών μεταφράσεων, όταν υπάρχουν.

Η σημασία της έκδοσης σημαντικών ξένων έργων σε καλές μεταφράσεις είναι μεγάλη και θα έλεγα προφανής, αν δεν διαπιστώναμε συνεχώς πόσο οδυνηρά μας λείπουν. Θα πρότεινα πάντως, η έκδοση έργων του Bourdieu να συνοδεύεται από κάποια ανάλυση (όχι αναγκαστικά στον ίδιο τόμο) που να τα τοποθετεί στο ιστορικό και κοινωνικό πλαίσιο τους, για να διευκολύνεται η ουσιαστική κατανόησή τους.

Και τώρα πιο συγκεκριμένα στον *Homo Academicus*:

Έχει επισημανθεί ότι οι *Κληρονόμοι* (1964), όπως, από άλλη σκοπιά και σε άλλο επίπεδο, η μεγάλη έρευνα για τη Νεολαία που εκδόθηκε από την *Documentation française* το 1967, θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι προαναγγέλλουν τον ερχομό του Μάη του 1968. Αλλά οι κοινωνιολόγοι δεν είναι μάντεις. Κοινωνικούς μχα-

νισμούς αναλύουν, αποκαλύπτοντας το εύρος των δυνατοτήτων μιας κοινωνικής δυναμικής. Τα στοιχεία του *Homo Academicus* προέρχονται και αυτά επίσης, κατά μέγα μέρος, από το τέλος της δεκαετίας του '60 και συμπληρώνονται με πρόσθετα, μεταγενέστερα, στοιχεία. Αλλά αυτή τη φορά, και μέχρι την επεξεργασία τους, τη συγγραφή και την έκδοση του βιβλίου (1984), η μεγάλη τομή του Μάη είχε ήδη συντελεστεί και ενταχθεί στην ιστορία. Έτσι, η πρόσφατη, ζωντανή, ιστορία διεύρυνε το οπτικό πεδίο, εμπλούτιζε την ανάλυση και συγχρόνως επιβεβαίωνε τα υπό διαμόρφωση συμπεράσματα του κοινωνιολόγου.

Ο P. Bourdieu παρουσιάζει τον *Homo Academicus* ως ένα «εργαλείο κοινωνιο-ανάλυσης» (σελ.16). Για να το συνθέσει χρησιμοποίησε τις αντιπροσωπευτικές περιπτώσεις 405 καθηγητών πανεπιστημίου, τις οποίες ανέλυσε αφού κατασκεύασε δείκτες σχετικά με τα εξής: α) βασικούς κοινωνικούς προσδιοριστικούς παράγοντες, ιδιαίτερα όσον αφορά το πολιτισμικό και το κοινωνικό κεφάλαιο, β) σχολικούς προσδιοριστικούς παράγοντες, γ) το κεφάλαιο πανεπιστημιακής εξουσίας, δ) το κεφάλαιο επιστημονικής εξουσίας, ε) το κεφάλαιο επιστημονικού γοήτρου, στ) το κεφάλαιο πνευματικής εμβέλειας, ζ) το κεφάλαιο πολιτικής και οικονομικής εξουσίας, η) τις κατ' ευρείαν έννοια «πολιτικές» προδιαθέσεις.

Η εφαρμογή των δεικτών αυτών και η κατανομή των αποτελεσμάτων τους οδήγησε στην εμφάνιση μιας ιεραρχίας των Σχολών (Facultés) που ο Bourdieu χαρακτηρίζει και ως «σύγκρουση».

Υπογραμμίζοντας την ιδιαίτερη φυσιογνωμία του ακαδημαϊκού πεδίου, ο P. Bourdieu τεκμηριώνει παραδειγματικά πως το πεδίο αυτό, «ομόλογο του πεδίου της [πολιτικής] εξουσίας, έχει τη δική του λογική» (σελ. 75), μια λογική στην οποία εντάσσεται, εκτός των άλλων, και η «επαγγελματική κληρονομιά» που έρχεται να προστεθεί στην πολιτισμική και την κοινωνική κληρονομιά προνομιάτων ομάδων.

Οι διάφορες μορφές εξουσίας που αναδύονται μέσα σε αυτό το πεδίο δημιουργούν εντάσεις, οι εντάσεις διασπών τις παλιές ισορροπίες, η ανατροπή των παλιών ισορροπιών εκβάλλει σε καταστάσεις κρίσης και τελικά στη μεγάλη κρίση (βλ. σελ. 212) που εξέφρασε ο Μάης του 1968 —και που αρδεύει το τελευταίο κεφάλαιο του βιβλίου.

Ο *Homo Academicus*, όπως άλλωστε όλα τα έργα του Bourdieu, αποτελεί υπόδειγμα ερευνητικής μεθοδολογίας. Θα ήθελα πάντως να επισημάνω στον Έλληνα αναγνώστη πως οι αναλύσεις που περιέχει αφορούν:

μία άλλη χώρα, της οποίας οι κοινωνικές, πνευματικές και ακαδημαϊκές δομές έχουν ένα συγκεκριμένο ιστορικό βάθος, μία ιδιαίτερη πολυπλοκότητα και τις πολύτιμες μαρτυρίες που φέρνει μία ικανή ποιότητα και ποσότητα επιστημονικής και πνευματικής παραγωγής·

μία άλλη εποχή: οι 405 προσωπικότητες, από τα χαρακτηριστικά των οποίων εκκίνησε η θεωρητική επεξεργασία, είχαν γεννηθεί σε ποσοστό 95,5% πριν από τη δεκαετία του '30.

Είναι, δηλαδή, απαράιτητη, και για επιπλέον λόγους, η ανυπαγωγή στα «φαινό-μενα πεδίου».

Θα τελειώσω με τα αποσπάσματα από την *Education sentimentale* του Flaubert που με τη λιπτή του ειρωνεία μας χαρίζει ο Pierre Bourdieu εισάγοντας το τελευταίο κεφάλαιο του *Homo Academicus* (προσωπικά πιστεύω πως όταν το έγραφε ξαναθυμόταν τους «πελεκάνους» του καπετάν Ιωνάθαν που εικονογράφησαν την *Αιτωκαρπαγωγή*):

Βρισκόμαστε στο κλίμα του 1848 και σε πολιτική συγκέντρωση, όπου «τα ανα-τρεπτικά συνθήματα διασταυρώνονταν.

«Όχι πια ακαδημίες! [...]»

«Όχι πια μπακαλωρέα!»

- «Κάτω τα πανεπιστημιακά διπλώματα!»

«Ας τα διατηρήσουμε», είπε ο Sénécals, «αλλά να απονέμονται με την καθολική ψηφοφορία από το Λαό, τον μόνο πραγματικό κριτή!»⁷.

Και στην αμέσως επόμενη γραμμή, χωρίς καμία παρεμβολή, το σχόλιο Bourdieu-Flaubert αναζητήθηκε από τον πρώτο στο κείμενο του δεύτερου σε απόσταση αρκετών σελίδων:

«Η κοινή λογική έπαθε σύγχυση, όπως έπειτα από τις μεγάλες φυσικές αναστατώσεις. Έξυπνοι άνθρωποι, κατά συνέπεια όλων αυτών, αποβλακώθηκαν για όλη τους τη ζωή»⁸.

ΥΠΟΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Δεν είναι χωρίς σημασία, ότι ο P. Bourdieu αισθάνθηκε την ανάγκη να προσθέσει στη βιβλιογραφία του δύο τόμους, των οποίων σημαντικό μέρος αφιερώνεται σε επεξηγήσεις των απόψεών του. Ακόμα και οι τίτλοι τους είναι αποκαλυπτικοί: *Questions de sociologie* (όπου είναι εμφανές το παιχνίδι με τη διπλή έννοια της λέξης «questions» —ιδιαίτερα εάν ληφθεί υπόψη ότι το τρίτο περίπου της έκτασης του βιβλίου αποτελούν ερωταποκρίσεις) και *Réponses*. Ας προσθέσουμε, ότι το *Questions de sociologie* αποτελείται από 21 μικρά κείμενα, από τα οποία τα 20 είχαν ήδη δημοσιευτεί μεταξύ 1972 και 1980 (τα πέντε από αυτά σε μορφή συζήτησης/συνέντευξης, ενώ σε δύο άλλα που αποτελούν παρεμβάσεις σε επιστημονικές συναντήσεις προστίθενται οι ερωταποκρίσεις που ακολούθησαν). Το μοναδικό ανέκδοτο κείμενο με τον χαρακτηριστικό επίσης τίτλο «Le sociologue en question» αποτελεί μία σύνθεση του ίδιου του συγγραφέα από ερωτήσεις που του είχαν τεθεί «πρόσφατα» (η πρώτη έκδοση του βιβλίου έγινε το 1980) και αφορούσαν κυρίως θέματα που είχαν προσληφθεί ως εσωτερικές αντιθέσεις του έργου του, και από τις αντίστοιχες απαντήσεις που αναπτύσσει.

2. «Το έργο μου διαβάζεται συχνά —κακώς κατά τη γνώμη μου— ως αιτιοκρατικό και μοιρολατρικό: P. Bourdieu avec L.J.D. Wacquant, *Réponses*, Seuil, 1992, σελ.182.

3. P. Bourdieu, *Homo Academicus*, ed. de Minuit, 1984, σελ. 14. Πρβλ. επίσης: «Η γνώση του πο-πιθανού είναι αυτό που καθιστά δυνατή [...] την πραγματοποίηση του λιγότερο πιθανού» (*Questions de sociologie*, éd. de Minuit, 1984, σελ.46), όπως και τη διατύπωση στο *Leçon sur la leçon*: «...Η άρνηση

του κοινωνιολογισμού που μεταχειρίζεται το πιθανό σαν μοιραίο δικαιολογείται σε κάθε περίπτωση» (éd. de Minuit, 1982, σελ.20).

4. Από την εποχή της πρώτης έκδοσης των *Κληρονόμων* (1964) θα μπορούσε κανείς να σημειώσει την απουσία αναφοράς, π.χ., στο πολύτιμο υλικό της διάσκεψης που είχε οργανώσει ο ΟΟΣΑ το 1961 στη Σουηδία και που δημοσιεύτηκε από τον Οργανισμό αυτό με την επιμέλεια του Α.Η. Halsey με τίτλο: *Apptitude intellectuelle et éducation* το 1962. Τα αποτελέσματα πολλών ερευνών που είχαν διεξαχθεί κυρίως στη Μεγάλη Βρετανία και τις Σκανδιναβικές χώρες από τους J. Floud, Torsten Husén, Α.Η. Halsey, K. Häkkinen κ.ά., οδηγούσαν σε συμπεράσματα για τη στενή σχέση κοινωνικής τάξης και σχολικής επιτυχίας: «...η ικανότητα να επωφεληθεί κανείς από την εκπαίδευση είναι αποτέλεσμα κοινωνικών κεκτημένων...» (σελ.18): «Στη μεταπολεμική περίοδο η ανύψωση του βιοτικού επιπέδου και ο εκδημοκρατισμός της εκπαίδευσης ανάδειξαν την κοινωνική τάξη, όχι μόνο ως παράγοντα κατανομής των πιθανοτήτων πρόσβασης στην εκπαίδευση, αλλά ως προσδιοριστικό στοιχείο της σχολικής επιτυχίας» (η υπογράμμιση στο κείμενο, σελ.30): «...η κοινωνική επιλογή, μεταμφιεσμένη σε επιλογή βασισμένη μόνο στις σπουδές, είναι ένα σύστημα που λειτουργεί σε όλα τα σχολεία» (σελ.35) κ.ά.

5. Να σημειώσουμε, ότι τόσο το πρώτο, όσο και το τελευταίο κεφάλαιο του σημαντικού *Réponses* (ό.π.) αφιερώνονται σχεδόν αποκλειστικά σε ανάλυση του *Homo Academicus* και σχετικές διευκρινίσεις από το συγγραφέα του.

6. «Αποδέχομαι πρόθυμα πως τα γραπτά μου μπορεί να περιέχουν ατυχείς διατυπώσεις, οι οποίες προσέφεραν ίσως κάποια θεμελίωση στις λανθασμένες ερμηνείες που προκάλεσαν. (Οφείλω επίσης να ομολογήσω πως, σε πολλές περιπτώσεις, βρίσκω ορισμένες κριτικές φοβερά επιπόλαιες και δεν μπορώ να αποφύγω τη σκέψη πως οι συγγραφείς τους έγιναν κάπως θύματα των τίτλων των βιβλίων μου: σκέφτομαι ιδιαίτερα την *Αναπαραγωγή*.)» (*Réponses*, σελ.58). Ασφαλώς, η «επιπόλαιη ανάγνωση» δεν χαρακτηρίζει μόνο «ορισμένους κριτικούς». Μας επιτρέπεται λοιπόν (και με την άδεια του συγγραφέα...) να υποθέσουμε πως οι «ατυχείς διατυπώσεις» θα παγίδευσαν οκ ολίγους αναγνώστες.

7. *Homo Academicus*, ό.π., σελ. 208 (απόσπασμα από: G. Flaubert, *L' éducation sentimentale. Histoire d' un jeune homme*, Παρίσι, Flammarion, 1985, σελ.378).

8. P. Bourdieu, στο ίδιο, σελ. 208 (απόσπασμα από: G. Flaubert, στο ίδιο, σελ. 411).

Ο ΕΚΔΗΜΟΚΡΑΤΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΚΑΙ Η ΑΞΙΟΚΡΑΤΙΑ ΕΝΙΣΧΥΟΥΝ ΤΗΝ ΑΝΑΠΑΡΑΓΩΓΗ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΕΞΟΥΣΙΑΣ

Ο εκδημοκρατισμός της εκπαίδευσης επιτρέπει στις προνομιούχες κοινωνικές ομάδες να «μονοπωλούν» τα εκπαιδευτικά ιδρύματα που ανοίγουν το δρόμο προς τις θέσεις κοινωνικής εξουσίας. Αυτό είναι το βασικό, όπως θα δούμε, συμπέρασμα της μελέτης του Pierre Bourdieu, *Η Κρατική Αριστοκρατία: μεγάλες σχολές και πνεύμα κλάσας*¹

Η έννοια του (μη οικονομικού) «κεφαλαίου» που έχει δημιουργήσει ο Pierre Bourdieu παίζει βασικό ρόλο σε αυτή τη μελέτη. Η κοινωνική κληρονομιά ενός μορφωτικού ή κεφαλαίου παιδείας (κεφαλαίου κουλτούρας)² παίζει αποφασιστικό ρόλο στην κοινωνική επιλογή που ασκεί ο εκπαιδευτικός θεσμός. Το «κεφάλαιο» αυτό συνοδεύουν και άλλα είδη κληρονομιάς, το «συμβολικό κεφάλαιο» (η διανοητική αίγλη που αποδίδουν στα άτομα ορισμένα εκπαιδευτικά ιδρύματα με υψηλό κύρος) και το «κοινωνικό κεφάλαιο» (οι κοινωνικές διασυνδέσεις και γνωριμίες που δίνουν πρόσβαση στην εξουσία).

Η μελέτη (δημοσιευμένη το 1989) αφορά τις λεγόμενες «μεγάλες σχολές», ανώτερα ιδρύματα με μεγάλο κύρος που εκπαιδεύουν την κοινωνική ελίτ. Σε αντίθεση με τα αντίστοιχα βρετανικά διάσημα πανεπιστήμια και τα εξίσου διάσημα αμερικανικά, οι γαλλικές «μεγάλες σχολές» είναι κρατικές. Αυτά τα κρατικά «μεγάλα» ιδρύματα είναι, ως προς την κοινωνική σύνθεση των φοιτητών τους, σχολές «αριστοκρατικές». Δηλαδή, η επιλογή των εισαγομένων αποτελεί αυστηρότατο κοινωνικό κόσκινο, που ξεδιαλέγει αποκλειστικά και μόνο ανάμεσα σε όσους έχουν από την κοινωνικομορφωτική τους καταγωγή προδιαγραμμένη την είσοδο σε αυτές τις σχολές.

Τα διπλώματα των «μεγάλων σχολών» είναι εκπαιδευτικοί τίτλοι με το ψηλότερο στη γαλλική κοινωνία «συμβολικό κεφάλαιο». Οι φοιτητές τους ανήκουν στην αφρόκρεμα της κοινωνικής ελίτ, στους ελάχιστους από την οικογενειακή προέλευση κατόχους ισχυρότατου «μορφωτικού» και «κοινωνικού κεφαλαίου». Τα «κεφάλαια» των σχολών και των φοιτητών ανταλλάσσονται. Η αφρόκρεμα της κοινωνικομορφωτικής ελίτ προσθέτει κύρος στο κύρος των σχολών. Αλλά και οι σχολές με το υψηλότερο «συμβολικό» τους κεφάλαιο προσθέτουν στο ήδη κεκτημένο «κοινωνικό» και «μορφωτικό» κεφάλαιο των εισαγομένων το σημαντικότερο διαβατήριο για την κοινωνική επιτυχία: το «χρίσμα» των διανοητικά εκλεκτών. Με

αυτό το χρίσμα, οι εισαγόμενοι έχουν πλέον πλήρως ανοιχτό το δρόμο για τις θέσεις της οικονομικής, διοικητικής, πολιτικής και μορφωτικής εξουσίας.

Όλα τούτα γίνονται, όπως ήδη έχουν ο Pierre Bourdieu και ο Jean-Claude Passeron αναλύσει στους *Κληρονόμους* (1964) και συστηματοποιήσει στην *Αναπαγωγή* (1970), χάρη στη «νομιμοποίηση» της κοινωνικής επιλογής. Η νομιμοποίηση οφείλεται στη «συμβολική βία» (που ορίζεται ως «αυθαίρετη») επιβολή «σημασιών», δηλαδή αντιλήψεων, ερμηνειών, αρχών και αξιολογήσεων) και κάνει αόρατες τις σχέσεις εξουσίας που θεμελιώνουν τις κοινωνικές σχέσεις. Η «κυρίαρχη παιδεία» (που ορίζεται ως παιδεία «των κυρίαρχων στρωμάτων της κυρίαρχης τάξης») επιβάλλεται ως η μόνη νόμιμη. Με μεθόδους κοινωνικά ουδέτερες και φαινομενικά αξιοκρατικές ο εκπαιδευτικός θεσμός επιλέγει εκείνους που η κοινωνική καταγωγή έχει προικίσει με το «κεφάλαιο» κυρίαρχης παιδείας. Επιλέγει δηλαδή εκείνους που έχουν με τη σταδιακή, αδιόρατη και μακρόχρονη (ωσμωνική) μάθηση εξοικειωθεί με τα ερμηνευτικά κλειδιά που αποκρυπτογραφούν τα έργα της κυρίαρχης παιδείας. Και με τη συμβολική βία νομιμοποιεί αυτή την επιλογή. Ο θεσμός απαιτεί από όλους, χωρίς να τις διδάσκει, τις ικανότητες αποκρυπτογράφησης που ορισμένοι κατέχουν «ωσμωνικά» από το προνομιούχο οικογενειακό περιβάλλον. Έτσι οι κληρονόμοι του κεφαλαίου εμφανίζονται σαν προικισμένοι με «φυσική» διανοητική ικανότητα να χειρίζονται τα ερμηνευτικά κλειδιά των ιδεών και της τέχνης. Ο θεσμός άρα βραβεύει τα κοινωνικά προνόμια, και μάλιστα τα βραβεύει σαν «φυσικά» χαρίσματα, σαν μεγαλύτερη ευφυΐα, με αποτέλεσμα την πλήρη «νομιμοποίηση» της διαδικασίας. Οι κοινωνικά προνομιούχοι τιτλοφορούνται διανοητικά ανώτεροι και οι κοινωνικά αδικημένοι εσωτερικεύουν τη νομιμότητα του αποκλεισμού τους από τις εκπαιδευτικές βαθμίδες που οδηγούν στις θέσεις κοινωνικής εξουσίας.

Αυτά τα φαινόμενα, που αφορούν ολόκληρο τον εκπαιδευτικό θεσμό, είναι ακόμα πιο έντονα στην κορυφή της εκπαιδευτικής πυραμίδας και μάλιστα στις «αριστοκρατικές» μεγάλες σχολές. Η πορεία προς τις μεγάλες σχολές είναι αυστηρά προδιαγραμμένη κοινωνικά. Ωστόσο μεταμφιέζεται σε πορεία κατακτημένη από τα εξαιρετικά ατομικά χαρίσματα. Έτσι, η αίγλη των μεγάλων σχολών μετατρέπεται στο κοινωνικό «μονοπώλιο» σε διανοητικό «τίτλο ευγενείας».

Η μελέτη στηρίζεται σε ένα τεράστιο σε ποσότητα και εξαιρετικά ενδιαφέρον στην ποικιλία του ερευνητικό υλικό, που η περιγραφή του θα χρειαζόταν πολλές σελίδες. Συνδυάζει πορίσματα από παλιές και καινούριες έρευνες (μερικές που επαναλαμβάνονται μετά είκοσι χρόνια), περιέχει τα πορίσματα μιας μεγάλης έρευνας που ο συγγραφέας έκανε με συνεργάτες από τα μέσα της δεκαετίας του 1960 για την εκπαιδευτική καριέρα των μελών του πατριού, των γόνων των οικογενειακών δυνασθειών του μεγάλου κεφαλαίου, και ποικίλο αρχειακό υλικό.

Ένα από τα ενδιαφέροντα και σχεδόν προκλητικά συμπεράσματα της *Κρατικής Αριστοκρατίας* είναι ότι οι μεγάλες σχολές δεν έχουν απολύτως καμία εκπαιδευ-

τική λειτουργία. Αποκλειστικός κοινωνικός τους ρόλος είναι η νομιμοποίηση της κοινωνικής επιλογής, με την απονομή του χρίσματος διανοητικής ανωτερότητας που αποδίδουν στους γόνους της κοινωνικής ελίτ. Επιλέγουν τους μαθητές εκείνους που έχουν περισσότερο και καλύτερα από όλους τους κοινωνικά ομοίους τους εσωτερικευμένες από την οικογένεια τις «προδιαθέσεις» που οι σχολές αυτές υποτίθεται πως μεταδίδουν. Οι μεγάλες σχολές είναι, όπως χαριτολογεί ο συγγραφέας, σχολές κολυμβήσεως στις οποίες εισάγονται μόνο ψάρια.

Ασκώντας ειδική λειτουργία στη διαδικασία της κοινωνικής επιλογής, οι μεγάλες σχολές είναι ένα από τα πεδία (champs) της εξουσίας. Αυτό το πεδίο λειτουργεί ως δομή και με τη λειτουργία του συμβάλλει στην αναπαραγωγή της δομής του κοινωνικού χώρου (espace) και της δομής του πεδίου εξουσίας.

Ο Pierre Bourdieu στη μελέτη αυτή προχωρεί σε σχέση με τις προηγούμενες ένα αναλυτικό βήμα παρακάτω τη θεωρία της συμβολής του εκπαιδευτικού θεσμού στην αναπαραγωγή των κοινωνικών σχέσεων. Όπως συνοψίζει ο τίτλος ενός από τα κεφάλαια του δεύτερου μέρους, η μελέτη αναλύει τις: «στρατηγικές αναπαραγωγής της κοινωνικής εξουσίας». Η ανάλυση καταλήγει στο συμπέρασμα ότι οι μεγάλες σχολές συμμετέχουν στην πάλη που διεξάγεται στο εσωτερικό του πεδίου της κοινωνικής εξουσίας και συμβάλλουν αποφασιστικά υπέρ των συμφερόντων μιας από τις ομάδες εξουσίας.

Η ανάλυση τεκμηριώνει με ιδιαίτερα έντεχνο τρόπο τη συμβολή των μεγάλων σχολών στην πάλη που διεξάγεται στο εσωτερικό του πεδίου εξουσίας ανάμεσα στους παραδοσιακούς κεφαλαιούχους (το *patronat*), δηλαδή τους ιδιοκτήτες βιομηχανικών επιχειρήσεων και, από την άλλη, τα «κρατικά αφεντικά», όπως τους ονομάζει, ή αλλιώς με την αμερικανική κοινωνιολογική ορολογία, τους «διαχειριστές» των μεγάλων επιχειρήσεων³.

Από την ανάλυση αυτή, που είναι αδύνατο να περιγραφεί με τη συντομία μιας μικρής παρουσίασης, θα μπορούσε κανείς να παραθέσει ενδεικτικά την περιγραφή των διαδικασιών που οδηγούν τα δύο αυτά είδη «αφεντικών» στις θέσεις εξουσίας.

Οι *ιδιοκτήτες κεφαλαίου* είναι οι κληρονόμοι των μεγάλων καπιταλιστικών δυναστειών, κληρονόμοι με τη στενή έννοια της εξ αίματος και αγχιστείας συγγένειας (ανεβαίνουν στις διευθυντικές θέσεις επειδή είναι οι γιοι των ιδιοκτητών-διευθυντών). Το κοινωνικό τους κεφάλαιο (οι κοινωνικές διασυνδέσεις και γνωριμίες) είναι ισχυρό, αλλά περιορίζεται στο εσωτερικό της δυναστείας των κατόχων οικονομικού κεφαλαίου. Το «συμβολικό τους κεφάλαιο» (η αξία που τους αποδίδεται, η αναγνώριση της ικανότητάς τους) είναι μικρό, γιατί κάνουν καριέρα ως διοικητές επιχειρήσεων της οικογένειάς τους και μόνο στον ιδιωτικό τομέα. Το σχολικό τους κεφάλαιο είναι με τις κοινωνικές αξίες της «διάκρισης» μέτριο, δηλαδή έχουν σπουδές αξιοπρεπείς με τίτλους χωρίς ιδιαίτερη λαμπρότητα.

Οι *κρατικοί προϊστάμενοι* προέρχονται κυρίως από οικογένειες υψηλών κρατι-

κών λειτουργιών και ελεύθερων επαγγελματιών. Διαθέτουν ισχυρότατο σχολικό κεφάλαιο που αρχίζει πολύ νωρίς (στα λίγα εκλεκτά λύκεια που προετοιμάζουν τους ολίγους για τις μεγάλες σχολές). Διαθέτουν εξίσου ισχυρότατο κοινωνικό κεφάλαιο, που περιγράφεται ως «χαρτοφυλάκιο γνωριμιών και κοινωνικών διασυνδέσεων», το οποίο δεν περιορίζεται σε ένα από τα πεδία της εξουσίας, αλλά εκτείνεται σε όλα: στο οικονομικό, το γραφειοκρατικό, το μορφωτικό, το καλλιτεχνικό, το πολιτικό. Διαθέτουν επίσης ισχυρότατο «συμβολικό κεφάλαιο» (η επιστημονική και διανοητική τους ανωτερότητα πηγάζει από τους τίτλους «ευγενείας» των μεγάλων σχολών και την αποταμίευση αναγνώρισης των εξαιρετικών τους ικανοτήτων από τα πρώτα βήματα της καριέρας τους, που ξεκινούν ως σύμβουλοι μεγάλων στελεχών της γραφειοκρατίας και υπουργών). Τέλος, οι patrons d' Etat, χωρίς ιδιοκτησία οικονομικού κεφαλαίου, είναι και σε αυτό το πεδίο ισχυρότεροι. «η κρατική ολιγαρχία του χρήματος ασκεί κυριαρχία στο πεδίο της οικονομικής εξουσίας».

Το συμπέρασμα είναι με άλλα λόγια το ακόλουθο. Κατά τη διαδικασία πάλης εντός του πεδίου εξουσίας, οι κρατικοί προϊστάμενοι παίρνουν την εξουσία από τους κεφαλαιούχους, χάρη στη συμβολή και των μεγάλων σχολών. Ή αλλιώς, συνοψίζοντας με διαφορετική ορολογία το συμπέρασμα, θα λέγαμε ότι ο γαλλικός καπιταλισμός βρίσκεται στη διαδικασία του περάσματος από την παραδοσιακή μορφή στη σύγχρονη τεχνολογική. Κατά τη διαδικασία αυτή, η εξουσία χάνεται από τους ιδιοκτήτες του μεγάλου κεφαλαίου και ασκείται πλέον από τους κρατικούς διαχειριστές της οικονομίας. Σε αυτή τη διαδικασία κοινωνικής πάλης για την εξουσία συμβάλλει αποφασιστικά υπέρ των κρατικών διαχειριστών το χρίσμα του «διανοητικά ικανότερου» που αποχτούν στις μεγάλες σχολές.

Η κοινωνική δομή (η οργάνωση των κοινωνικών σχέσεων και της οικονομίας) είναι άρα πολύ ανθεκτικότερη σήμερα, γιατί είναι πολύ «νομιμότερη», με τη βεμπεριανή σημασία του όρου. Οι ιδέες που δικαιώνουν, «νομιμοποιούν» τη συγκεκριμένη δομή εξασφαλίζοντας τη διαιώνισή της είναι πολύ πιο άτρωτες από άλλοτε, χάρη στη «νομιμότητα» που τους προσδίδει ο εκπαιδευτικός θεσμός. Η άνοδος στην εξουσία η στηριγμένη στο προνόμιο της ιδιοκτησίας είναι αμφισβητήσιμη. Η άνοδος στην εξουσία η στηριγμένη στην άριστη επίδοση στα γράμματα είναι φαινομενικά αξιοκρατική, δηλαδή η νομιμότερη και άρα η πιο άτρωτη απ' όλες. Με άλλα λόγια, ο εκπαιδευτικός θεσμός συμμετέχει στη διαδικασία αναπαραγωγής της κοινωνικής εξουσίας με τον πιο αόρατο τρόπο, καθώς αποδίδει στους κατόχους της εξουσίας τον τίτλο του ικανότερου και άρα καταλληλότερου να ασκεί αυτή την εξουσία. Σύμφωνα με τη μελέτη, η μέγιστη νομιμοποίηση των κυβερνώντων στη σύγχρονη κοινωνία γίνεται με το χρίσμα της γνωστικής και νοητικής ανωτερότητας που τους δίνουν οι μεγάλες σχολές. Οι νέοι patrons του κόσμου κυβερνούν ισχυριζόμενοι ότι έχουν οδηγό τους την επιστημονική γνώση. Μέγιστη νομιμοποίηση της θέσης που τους επιτρέπει ν' αποφασίζουν για τις τύχες

χωρών ολόκληρων, εφόσον επιλέγονται για να διοικούν με κριτήριο τη μεγαλύτερη ικανότητά τους.

Ο Pierre Bourdieu έχει από το 1980 ρητά μιλήσει για «ρατσισμό της ευφύιας», που θα είναι μάλιστα χειρότερος από κάθε άλλο ρατσισμό⁴. Είναι ενδιαφέρον ότι την άποψη αυτή έχει διατυπώσει και ο Noam Chomsky, ο οποίος γράφει ότι η «νέυ κοινωνική τάξη της τεχνολογικής διανόησης» που επαγγέλλεται «τη βασιλεία της επιστημονικής ευφύιας» κινδυνεύει να είναι «το πιο αριστοκρατικό, δεσποτικό, υπερφίαλο και πιο ελιτιστικό απ' όλα τα καθεστώτα»⁵.

Η μελέτη *Κρατική Αριστοκρατία* μπορεί κανείς να πει ότι είναι ο αναλυτικός θρίαμβος μιας κοινωνιολογίας που οριοθετεί σελίδα τη σελίδα ολόκληρο το έργο του Pierre Bourdieu, ως θεωρητικού της αναπαραγωγής των κοινωνικών σχέσεων εξουσίας μέσω του εκπαιδευτικού θεσμού κυρίως. Η κοινωνιολογία αυτή στηρίζεται σε δύο βασικά θεμέλια, δύο θεωρητικές κατακτήσεις, μία του Max Weber και μία του Karl Marx, τις οποίες συνδυάζει από τους *Κληρονόμους* πολύ αποτελεσματικά (κάτι σπάνιο τη δεκαετία του 1960, που οι θεωρητικές «σχολές» αντιπαρτιθενται αλλά και η καθεμία απαιτεί θεωρητική καθαρότητα). Από τον Weber παίρνει και αξιοποιεί πλήρως την έννοια της «νομιμοποίησης» (légitimation, μεταφράστηκε και θεμιτοποίηση στα ελληνικά) και τη συνδυάζει με μια από τις σημαντικότερες γνωστικές κατακτήσεις που οφείλονται στον Marx, τη θεωρητική θέση ότι κάθε κοινωνικό προϊόν έχει επάνω του αόρατα τα ίχνη του συστήματος παραγωγής που το δημιούργησε, και ο ρόλος της επιστήμης είναι να κάνει ορατά αυτά τα ίχνη.

Αυτή η κοινωνιολογία της παιδείας (κουλτούρας) που δημιουργός της είναι ο Pierre Bourdieu προσέφερε τη θεωρία του «μορφωτικού κεφαλαίου» και ανέλυσε τη συμβολή αυτής της κοινωνικής κληρονομιάς στην αναπαραγωγή των κοινωνικών σχέσεων εξουσίας μέσα από τις εκπαιδευτικές διαδικασίες. Προσέφερε σημαντικές αποχρώσεις στις γνωστικές κατακτήσεις των κλασικών, που επιτρέπουν να δούμε καθαρά τον σημαντικό και κατά περιπτώσεις καθοριστικό ρόλο που παίζουν στις κοινωνικές σχέσεις (την ιεραρχία και άρα την εξουσία) τα «συμβολικά προϊόντα», οι αξίες, η «διάκριση» ως κοινωνική ανωτερότητα, οι *ιδέες*. Εξίσου σημαντικό είναι ότι αυτές τις έννοιες τις εφάρμοσε και προσέφερε γερές εμπειρικές αναλύσεις, όπου με εξαιρετικά έντεχνο τρόπο αποδεικνύεται η καθοριστική λειτουργία των ιδεών στην πάλη για την κοινωνική εξουσία.

Σκέψεις σαν τις παραπάνω έχουν ήδη γίνει αντικείμενο κριτικής, εναντίον της «ελληνικής κοινωνιολογίας», που παρουσιάζει το Γάλλο κοινωνιολόγο ως θεωρητικό της αναπαραγωγής και δε βλέπει τη «θεμελιώδη πρόθεση του Bourdieu να κατασκευάσει μια γενική ανθρωπολογία βασισμένη πάνω σε μια ιστορική ανάλυση των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών των σύγχρονων κοινωνιών»⁶.

Δεν ξέρω, αν πρόθεση του Pierre Bourdieu και μάλιστα θεμελιώδης είναι να «κατασκευάσει» μια «γενική» ανθρωπολογία για την ανάλυση «των» σύγχρονων κοινωνιών.

Μεγάλο μέρος του έργου του πράγματι περιέχει την προσπάθεια να οριοθετήσει την επιστημονική κοινωνιολογία σε σχέση με άλλες θεωρητικές προσεγγίσεις στις οποίες ασκεί κριτική⁷. Κατά την προσπάθεια αυτή, στο παλιότερο έργο του ασκεί κριτική στην τυφλά εμπειρική και στην οικονομιστική μαρξιστική κοινωνιολογία με πολύ πειστικό τρόπο⁸. Αργότερα, ξαναπιάνει αυτό το θέμα και ασκεί κριτική στη «φαινομενολογική» γνώση⁹, στη μαρξιστική γνώση και στη στρουκτουραλιστική θεωρία, από την κριτική της οποίας καταλήγει στην πρόταση της «πραξιο-λογικής» γνώσης¹⁰. Και εδώ, η δική μου τουλάχιστον ικανότητα κατανόησης δεν καταφέρνει να διακρίνει με σαφήνεια ούτε την αιτιολόγηση της κριτικής στο στρουκτουραλισμό ούτε, κυρίως, την οριοθέτηση της πραξιολογικής γνώσης.

Με άλλα λόγια, αν το έργο περιέχει μια νέα θεωρία παραγωγής της γνώσης, αυτή δεν είναι κατανοητή από μένα τουλάχιστον. Η δυσκολία κατανόησης ωστόσο δεν μπορεί, με βάση το έργο του Pierre Bourdieu, να αφήνει άθικτη τη θεωρία. Και τούτο γιατί το έργο του περιέχει την ευφύστερη και καταλυτικότερη κριτική στην έπαρση των διανοουμένων (την «επαγγελματική» τους «ιδεολογία»¹¹), που οδηγεί τη γραφή να εμποδίζει την κατανόηση από τους κοινούς θνητούς¹².

Τα παραπάνω δεν έχουν την πρόθεση αποτίμησης του σημαντικότερου σήμερα Ευρωπαίου κοινωνιολόγου, αλλά συμβολής στην ανάγνωση του έργου του, πράγμα που σημαίνει και την αξιοποίησή του. Με αυτή την οπτική, το σημαντικότερο σε αυτό το έργο είναι ότι εφάρμοσε, δηλαδή έκανε επιστημονική πράξη, τη θεωρητική θέση ότι δεν έχει νόημα να αναλύουμε και ακόμα λιγότερο να ασκούμε κριτική στη «συμβολική βία», αντίθετα η κοινωνιολογία οφείλει να προσπαθεί να ερμηνεύσει το «θαύμα» της αποτελεσματικότητάς της (την αποδοχή της από τους εξουσιαζομένους). Εφάρμοσε επιστημονικά τη θέση ότι ρόλος της κοινωνιολογίας είναι να δείξει τον αυθαίρετο και αδικαιολόγητο χαρακτήρα των αξιολογήσεων, να σπάσει τη δογματική αποδοχή των αυτονόητων και ορατών στοιχείων της πραγματικότητας.

Έχει μεγάλη κοινωνική σημασία η επιστημονική ανάλυση που μας βοηθάει να κατανοήσουμε τα κοινωνικά φαινόμενα, γκρεμίζοντας τα αυτονόητα που είναι μπροστά στα μάτια μας και αποκαλύπτοντας τους μηχανισμούς αναπαραγωγής των ιεραρχιών και εξουσιών.

Η επισήμανση αυτή μπορεί να θεωρηθεί ως έμμεση απάντηση στην κριτική για φатаλισμό, που έχει ασκηθεί από πολλούς στο έργο του Pierre Bourdieu. Θα πρέπει να προσθέσουμε ωστόσο ότι το έργο του, κατά τη δεκαετία του 1960, αποδίδει τη βασική ευθύνη της «αναπαραγωγής» στον εκπαιδευτικό θεσμό. Άρα αφήνει ανοιχτό το δρόμο της αναστολής του φαινομένου. Θεωρεί ότι ο εκπαιδευτικός θεσμός αναπαράγει την κοινωνική ανισότητα, επειδή μεταφράζει το κοινωνικό κεκτημένο σε φυσικό χάρισμα. Και προσθέτει ότι εάν έκανε ο εκπαιδευτικός θεσμός τον κόπο να μεταδώσει συστηματικά σε όλους τις γνώσεις και τις δεξιότητες που απαιτεί από όλους (αλλά χωρίς να τις μεταδίδει με αποτέλεσμα να ευνοεί

όσους τις κατέχουν από την ωσμωτική εκμάθηση στην κοινωνικά προνομιούχα οικογένεια), δε θα αναπαμγόνταν η ανισότητα με τόσο αισθηρό τρόπο¹³.

Από τη δημοσίευση της *Αναπαραγωγής* και πέρα, η ιδέα μιας άλλης παιδαγωγικής, ανυσταλτικής των αρχικών ανισοτήτων έχει χαθεί. Το εκπαιδευτικό σύστημα εμφανίζεται θεμελιωμένο σ' ένα μηχανισμό σχεδόν ανελέητο, όπου η αναπαραγωγή των κοινωνικών προνομίων δεν είναι σύμπτωση, είναι εγγενές χαρακτηριστικό του θεσμού, αν όχι η μοναδική κοινωνική του αποστολή.

Στην *Κρατική Αριστοκρατία* το συμπέρασμα αυτό είναι ακόμα πιο έντονο. Σε ό,τι αφορά την κοινωνική εξουσία, το συμπέρασμα συνοψίζεται πλήρως σε μια στροφή του Charles Baudelaire, που εισάγει το 4ο μέρος της μελέτης και έχει τον τίτλο *Στοιχ Αστούς* (Aux Bourgeois). Σαν ανατριχιαστική προφητεία στη σημαντική διεθνή ιστορική συγκυρία, η στροφή λέει:

Είστε η πλειοψηφία — αριθμός και ευφυΐα —, άρα είστε η ισχύς — που είναι η δικαιοσύνη.

Λόγιοι οι μεν, ιδιοκτήτες οι άλλοι, — θα έρθει απαστράπτουσα μια μέρα, που οι λόγιοι θα είναι ιδιοκτήτες και οι ιδιοκτήτες λόγιοι. Και τότε, η ισχύς σας θα είναι απόλυτη και κανένας πλέον δε θα την αμφισβητεί¹⁴.

Σε ό,τι αφορά τον εκπαιδευτικό θεσμό και την κοινωνική πρόοδο, η μελέτη καταλήγει στο συμπέρασμα που αναφέρουμε στην αρχή αυτής της παρουσίασης, συμπέρασμα που αποσβολώνει τον αναγνώστη. Η συμβολική βία γίνεται ιδιαίτερα αποτελεσματική με την κοινωνική πρόοδο στα εκπαιδευτικά πράγματα, δηλαδή η πρόοδος αυξάνει την αποτελεσματικότητα της συμβολικής βίας. Μέσα στο εκπαιδευτικό σύστημα πολλαπλασιάζονται τα κυκλώματα των διαδικασιών αναπαραγωγής, και ιδίως αυξάνεται η νομιμοποιητική δράση μηχανισμών που γίνονται όλο και πιο περίπλοκοι, όλο και πιο αόρατοι. Ο εκδημοκρατισμός της εκπαίδευσης αυξάνει και νομιμοποιεί το ρατσισμό της ευφυΐας.

Στη μελέτη αυτή, όπως και σε πολλές άλλες, ο Pierre Bourdieu τονίζει ότι έχει μεγάλη σημασία να κάνει η επιστημονική ανάλυση ορατούς τους μηχανισμούς που διαιωνίζουν την κοινωνική δομή. Και στο βιβλίο που παρουσιάζουμε δίνει σε μια μεγάλη τελευταία παράγραφο ένα είδος απάντησης στην κριτική του φαταλισμού. Η παράγραφος λέει ότι δεν είναι ίσως αδύνατη η κοινωνική αλλαγή, μολονότι είναι πανίσχυρο το σύστημα αναπαραγωγής της κοινωνικής δομής. Αξιολογεί ως θετικό το γεγονός ότι δεν είναι μία αλλά περισσότερες οι κοινωνικές ομάδες στην εξουσία και ότι διεξάγεται πάλη συμφερόντων μεταξύ τους. Με τα δικά του λόγια, η πάλη στο εσωτερικό των πεδίων εξουσίας, αποτέλεσμα της διαφοροποίησης των εξουσιών, προστατεύει την κοινωνία από την τυραννία. Επίσης κατά τη διαδικασία της πάλης ανάμεσα στους κυρίαρχους μπορούν οι κυριαρχούμενοι να κερδίσουν, καθώς οι ισχυροί χρειάζονται τη συμμαχία τους για να τα βγάλουν πέρα σε κάθε συγκεκριμένη σύγκρουση συμφερόντων. Γράφει τέλος ότι ένα από

τα κυριότερα όπλα μιας από τις ομάδες των κυρίαρχων στην πάλη ανάμεσά τους είναι η νομιμοποίηση που πετυχαίνει με τη συμβολική αναγωγή των ιδιωτικών (*particuliers*) συμφερόντων σε αξία παγκόσμια. Αλλά, παρά το γεγονός ότι είναι το κυριότερο όπλο τους και μολονότι τους κυρίαρχους ευνοεί η αναγωγή των ιδιωτικών συμφερόντων σε αξία παγκόσμια, αυτή η αναγωγή παρ' όλα αυτά προωθεί την έννοια της παγκοσμιότητας (*fait avancer l'universel*).

Εδώ, θεωρώντας την παραπάνω κατακλείδα μάλλον απαισιόδοξη, και με τον κίνδυνο να υποπέσω στη ρομαντική σήμερα αμαρτία της πολιτικής αισιοδοξίας, θα έλεγα ότι είναι πράγματι τεράστια η κοινωνική σημασία της γνώσης των μηχανισμών που δικαιώνουν και νομιμοποιούν την κοινωνική δομή. Όπως γράφει χαρακτηριστικά ο Jean-Pierre Faye, που μελέτησε το φαινόμενο της συναίνεσης του γερμανικού λαού προς τη ναζιστική εξουσία: «η διήγηση που αποκαλύπτει τον τρόπο με τον οποίο έγινε αποδεκτή η καταπίεση ανοίγει το δρόμο για την απελευθέρωση»¹⁵. Αλλά και η επιστήμη, όπως έχει θαυμάσια αναλύσει ο Pierre Bourdieu, είναι κοινωνικό προϊόν και τα ευρήματά της επιδρούν πάνω στις ιδέες και τις διαμορφώνουν με πολλούς τρόπους.

Με άλλα λόγια, η γνώση των μηχανισμών που διαθέτει κάθε κοινωνία με στόχο τη διαίωσή της είναι προϋπόθεση για να μην έχουν πλήρη αποτελεσματικότητα οι μηχανισμοί νομιμοποίησης, δηλαδή για να μην πείθουν οι κοινωνικοί μύθοι όλους ανεξαιρέτως. Είναι όμως επίσης προϋπόθεση για να μη χάνεται μέσα στην κοινωνική ανάλυση η πυξίδα της ιστορικής διάστασης, που περιέχει τις έννοιες της μεγάλης διάρκειας και της εξέλιξης. Η εξέλιξη είναι διαρκής κίνηση *αόρατη* χωρίς τη μεγάλη διάρκεια. Και ακριβώς επειδή είναι αόρατη, το ισχυρότερο όπλο που διαθέτει κάθε κοινωνία για τη διαίωσή της είναι (όπως συστηματικά γίνεται στην ιστορία των κοινωνιών) να αναπαράγει μέσα από τις ιδέες την πεποίθηση ότι η συγκεκριμένη κάθε φορά κοινωνική δομή είναι οριστική και αμετάκλητη.

ΥΠΟΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Pierre Bourdieu, *La Noblesse d'Etat: grandes écoles et esprit de corps*, Les Editions de Minuit, Παρίσι 1989.

2. Το *capital culturel* (κατά λέξη «πολιτισμικό κεφάλαιο»), στην πρώτη, νομίζω, δημοσίευση κειμένου του Pierre Bourdieu στα ελληνικά (Α. Φραγκουδάκη, *Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης: Θεωρίες για την κοινωνική ανισότητα στο σχολείο*, Παπαζήσης, Αθήνα 1984, σσ.357-391) το έχω μεταφράσει «μορφωτικό κεφάλαιο», γιατί θεώρησα αδύνατο να το μεταφράσω «κεφάλαιο παιδείας». Την έννοια της παιδείας (κοιλιτούρας) ο Bourdieu ρητά τη χρησιμοποιεί με την «εθνολογική σημασία» της παιδείας με την ευρύτερη έννοια, σημασία που δεν έχει σήμερα η λέξη παιδεία στα ελληνικά. Η λέξη *κοιλιτούρα* έχει αυτή τη σημασία, αλλά η έκφραση «κεφάλαιο κοιλιτούρας» μου φαινόταν ακατάλληλη. Εξακολουθώ να νομίζω ότι η μετάφραση «μορφωτικό κεφάλαιο» είναι κοντινότερη στο περιεχόμενο

της γαλλικής έννοιας, αν και στενότερη, ενώ η κατά λέξη μετάφραση «πολιτισμικό κεφάλαιο» συνδέεται από τη λέξη πολιτισμός, που είναι όχι μόνο πολύ στενότερη από την κυριότερα αλλά και βαρβαρική με παραπληρωματικά νοήματα μιας καλύτερης οπτικής γωνίας για τον πολιτισμό και τον μη πολιτισμό. Έτσι, το *capital culturel* ορίζεται ως κοινωνική «κληρονομιά» που περιέχει στοιχεία γνωστικά και ιδεολογικά: γνώσεις και δεξιότητες, αλλά και μία «στάση» απέναντι στην παιδεία (την επίσημη ή «κυρίαρχη» παιδεία) και μια σχέση μαζί της, στάση θετικής αξιολόγησης και σχέση οικειότητας και «φυσικής» άνεσης στην κατανόηση και κατανάλωση προϊόντων των ιδεών και της τέχνης.

3. Βλ. ενδεικτικά τη διάσημη μελέτη του C. Wright Mills, *The Power Elite*, Oxford University Press, Νέα Υόρκη 1956 (και μάλιστα το κεφ.6: «The Chief Executives»).
4. P. Bourdieu, *Questions de Sociologie*, Les Editions de Minuit, Παρίσι 1980, σελ.267.
5. N. Chomsky, *Reflections on Language*, Pantheon Books, Νέα Υόρκη 1975, σελ.133.
6. Βλ. την Εισαγωγή του Νίκου Παναγιωτόπουλου στην ελληνική έκδοση των *Κληρονομών*, Ινστιτούτο του βιβλίου - Μ. Καρδαμίτσα, Αθήνα 1993, σελ.8. Η κριτική αυτή μάλιστα διατυπώνεται με τη μορφή καταδίκης της «ελληνικής κοινωνιολογίας», που δεν μπόρεσε να δει την ευρύτερη επιστημονική συμβολή του Bourdieu και την περιόρισε «αποκρύπτοντας» το θεμελιώδες (την κατασκευή μιας γενικής ανθρωπολογίας). Σε αυτό το μονόλογο, θα είχα να αντεπώ δύο πράγματα. α) Δεν είναι η κοινωνιολογία σαν τη Μακεδονία «ελληνική», δηλαδή δεν υπάρχει μία ελληνική κοινωνιολογία. β) Ομολόγώ, δεν ξέρω αν είναι συλλήβδην οι Έλληνες κοινωνιολόγοι ανίκανοι να καταλάβουν την κοινωνιολογία του Pierre Bourdieu, αλλά ακόμα και αν δεχτούμε ότι είναι, η κατηγορία για «απόκρυψη» της συμβολής του μου φαίνεται με την επεικέστερη διατύπωση υπερβολικά αδέξια.
7. P. Bourdieu, *Le sens pratique*, Les Editions de Minuit, Παρίσι 1980.
8. Π.χ. το 1970 στην *Αναπαραγωγή*, ασκεί κριτική στην «αποϊκή» (αλλού την ονομάζει «αυθόρμητη») κοινωνιολογία, που μελετάει τη «συμβολική» δράση των ατόμων σαν να ήταν αυτόνομη σε σχέση με τις «αντικειμενικές», δηλαδή κοινωνικές και οικονομικές, συνθήκες που τη διαμορφώνουν. Ασκεί επίσης κριτική στη «σηματική» κοινωνιολογία, που δε βλέπει τη σχετική αυτονομία των ιδεών και την επίδραση της «συμβολικής» δράσης πάνω στις υλικές (τις οικονομικές) συνθήκες της ύπαρξής της.
9. Τη θέση αυτή, ως θεμελιακή θεωρητική αρχή, τη βρίσκουμε και στο εξαιρετο μεθοδολογικό εγχειρίδιο, που συνέταξε ο Bourdieu με συνεργάτες, όπου το κεφάλαιο που παρουσιάζει τη θέση τιτλοφορείται: «Το γνωστικό αντικείμενο κατακτιέται ενάντια στην αυταπάτη της άμεσης αντίληψης». Βλ. P. Bourdieu, J.-C. Chamboredon, J.-C. Passeron, *Le métier de Sociologue*, Mouton/Bordas, Παρίσι 1968, σσ.35-55.
10. P. Bourdieu, *Esquisse d' une théorie de la pratique*, Droz, Γενεύη 1972, σσ.162 κ.ε.
11. «Επαγγελματική ιδεολογία» είναι η αυτοαναγνώριση του κοινωνικού στρώματος της διάνοησης σαν ομάδας που οφείλει την κοινωνική της θέση στο άυλο «προσόν» της ευφυΐας. Βλ. P. Bourdieu, «Le marché des biens symboliques», *L' Année Sociologique 1971*, P.U.F., Παρίσι 1972, σ.85.
12. Το θέμα αυτό το πραγματεύεται συχνά, βλ. κυρίως: P. Bourdieu, *Ce que parler veut dire: L' économie des échanges linguistiques*, Fayard, Παρίσι 1982.
13. Βλ. π.χ., P. Bourdieu, «L' école conservatrice: les inégalités devant l' école et devant la culture», *Revue Française de Sociologie*, VII-3, 1966 (βλ. μετάφραση του άρθρου στα ελληνικά, στο: Α. Φραγκουδάκη, *Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης*, ό.π.). Ενδέχεται να ήταν η άποψη αυτή ένα είδος ουτοπίας για το συγγραφέα, γιατί το ίδιο κείμενο παρακάτω ασκώντας κριτική στις απόπειρες για λαϊκά πανεπιστήμια και πολιτιστικά κέντρα στις εργατικές συνοικίες περιέχει την τρομερή φράση: «il n' y a pas de raccourci à la culture» (δεν υπάρχει συντόμευση του δρόμου προς την παιδεία). Στο ίδιο, σελ. 385.
14. Στο πρωτότυπο: Vous êtes la majorité —nombre et intelligence— donc vous êtes la force, —qui est la justice.

Les uns savants, les autres propriétaires? —un jour radieux viendra où les savants seront propriétaires et les propriétaires savants. Alors, votre puissance sera complète, et nul ne protestera contre elle. (Salon de 1846).

15. J.-P. Faye, *Théorie du récit: Introduction aux «Langages totalitaires»* Hermann, Παρίσι 1972. σελ. 136.

III

ΠΟΙΟΙ ΕΙΝΑΙ ΟΙ ΣΥΓΓΡΑΦΕΙΣ

ΜΑΡΙΑ ΗΛΙΟΥ

Η Μαρία Ηλιού είναι Καθηγήτρια στο Παιδαγωγικό Τμήμα Νηπιαγωγών του Πανεπιστημίου Αθηνών, στο οποίο μετακλήθηκε από τη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, όπου δίδασκε από το 1980.

Γεννήθηκε στην Αθήνα το 1933. Σπούδασε φιλολογία στην Αθήνα, παιδαγωγικά και κοινωνιολογία στο Παρίσι. Διδάκτωρ κοινωνιολογίας του Πανεπιστημίου Paris 5 (1975). Εργάστηκε ως εντεταλμένη ερευνών στα τμήματα Οικονομίας της Εκπαίδευσης και Κοινωνιολογίας της Ανάπτυξης του Ινστιτούτου Μελέτης Οικονομικής και Κοινωνικής Ανάπτυξης (IEDES) του Πανεπιστημίου Paris I (1960-1964 και 1967-1975) και ως υπεύθυνη Ομάδας Έρευνας σε θέματα Κοινωνιολογίας της Παιδείας στο Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών (1965-1967 και 1976-1979). Εμπειρογνώμων της Ουνέσκο για εκπαιδευτικά και κοινωνικά θέματα, έχει πραγματοποιήσει πολλές αποστολές σε χώρες της Αφρικής. Μέλος της Δ.Ε. του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας (1984-1990), επισκέπτης Καθηγητής στο Ελεύθερο Πανεπιστήμιο των Βρυξελλών (1986-87), είχε αναλάβει κατά το διάστημα 1989-1990 καθήκοντα Αντιπροέδρου και αναπληρωτή Προέδρου του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου. Έχει διατελέσει μέλος των διευθυντικών οργάνων του ΙΕDES, της Ευρωπαϊκής Εταιρείας Ινστιτούτων για την Ανάπτυξη (EADI), της Διεθνούς Εταιρείας Γαλλόφωνων Κοινωνιολόγων (AISLF), του Διεθνούς Ταμείου για την προώθηση του Πολιτισμού (FIPC), του Συνδέσμου για τα Δικαιώματα της Γυναίκας (Πρόεδρος κατά το 1982-83).

Είναι μέλος της μκτής Επιτροπής εμπειρογνομένων του Διεθνούς Γραφείου Εργασίας και της Ουνέσκο για την Εφαρμογή της Σύστασης για την κατάσταση των εκπαιδευτικών (CEART), Ειδική σύμβουλος του Διεθνούς Ταμείου για την προώθηση του Πολιτισμού της Ουνέσκο, μέλος του Γραφείου της Γαλλόφωνης Εταιρείας Συγκριτικής Εκπαίδευσης στην Ευρώπη (CESE), ιδρυτικό μέλος και Αντιπρόεδρος της Ελληνικής Εταιρείας Συγκριτικής Εκπαίδευσης (ΕΛΕΣΕ).

Έχει δημοσιεύσει μελέτες και άρθρα σε διάφορα ελληνικά και ξένα περιοδικά. Συμμετοχή σε συλλογικές εκδόσεις.

Βιβλία:

1. *Enseignants Africains, Enquêtes au Congo et au Mali*, IEDES-Université Paris, I, Παρίσι, 1975.
2. *La formation de la conscience nationale en République Populaire du Congo*, Anthropos, Παρίσι, 1977.
3. *Κογκολέζικα. Μια χώρα και οι ποιητές της*, Ερμής, Αθήνα, 1981.

4. *Femmes et Développement ou les métamorphoses d' un développement au masculin* (συλλογικό έργο υπό την διεύθυνση της Μ.Η.), Πανεπιστήμιο του Τίλμπουργκ-EADI, Τίλμπουργκ, 1983.
5. *Προσχολική αγωγή και κατάρτιση νηπιαγωγών*, Επιμέλεια και εισαγωγή Μ. Ηλιού, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Αθήνα, 1986.
6. *Εκπαιδευτική και κοινωνική δυναμική*, Πορεία, Αθήνα, 1991, τρίτη έκδοση.
7. *Βήματα εμπρός, βήματα πίσω. Θέματα παιδείας, έρευνας και κοινωνικής παρέμβασης*, Πορεία, Αθήνα, 1991.

ΧΡΗΣΤΟΣ ΚΕΛΠΕΡΗΣ

Αποφοίτησε της Μαθηματικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών. Ειδίκευση στη Στατιστική. Διετέλεσε Γενικός Διευθυντής της Εθνικής Στατιστικής Υπηρεσίας Ελλάδος (1977-81). Εμπειρογνώμων του Οργανισμού Ηνωμένων Εθνών, του Διεθνούς Γραφείου Εργασίας και Regional Adviser στην Economic Commission for Africa σε θέματα ερευνών. Επίσης, κατά διαστήματα External Consultant του OECD και της EUROSTAT.

Παρούσα εργασία: Στατιστικός σύμβουλος σε θέματα σχεδιασμού και οργάνωσης οικονομικών και κοινωνικών ερευνών.

Λοιπά: Fellow of the Royal Statistical Society. Μέλος του Διεθνούς Στατιστικού Ινστιτούτου και του Ελληνικού Στατιστικού Ινστιτούτου.

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ-ΑΝΔΡΕΑΣ ΚΥΡΤΣΗΣ

Ο Αλέξανδρος-Ανδρέας Κύρτσης γεννήθηκε στην Αθήνα το 1951. Μετά από σπουδές Μαθηματικών στο Πολυτεχνείο της Ζυρίχης και Κοινωνικών Επιστημών στο Πανεπιστήμιο της Ζυρίχης, ανακηρύχθηκε το 1981 Διδάκτωρ της Κοινωνιολογίας. Στο ίδιο Πανεπιστήμιο εργάστηκε από το 1976 έως το 1981 ως ερευνητής και Εντεταλμένος διδασκαλίας. Έχει διδάξει στο Πανεπιστήμιο Κρήτης, όπου υπήρξε και σύμβουλος της Διοικούσας Επιτροπής σε θέματα που αφορούσαν στην οργάνωση της υπό ίδρυση τότε Σχολής Κοινωνικών Επιστημών, καθώς και στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας και στο Πάντειο Πανεπιστήμιο.

Το 1991 εξελέγη Επίκουρος Καθηγητής Κοινωνιολογίας στο Τμήμα Οικονομικών Επιστημών της ΝΟΠΕ του Πανεπιστημίου Αθηνών.

Κύριες δημοσιεύσεις: *Regionales System und Globalgesellschaftlicher Wandel*. Diessenhofen 1983, και άρθρα σε ελληνικά και ξένα επιστημονικά περιοδικά και

συλλογικούς τόμους, καθώς και ανακοινώσεις σε ελληνικά και διεθνή επιστημονικά συνέδρια. Βιβλίο υπό δημοσίευση: *Κοινωνιολογική σκέψη και εκσυγχρονιστικές ιδεολογίες στον ελληνικό Μεσοπόλεμο*.

Επιστημονικά ενδιαφέροντα: Κοινωνιολογία της Ανάπτυξης, Πολιτική Κοινωνιολογία, Κοινωνική Ιστορία των Ιδεών, Μεθοδολογία των Κοινωνικών Επιστημών, Κοινωνιολογία των Οργανώσεων.

ΙΩΑΝΝΑ ΛΑΜΠΙΡΗ-ΔΗΜΑΚΗ

Η Ιωάννα Ι. Λαμπίρη γεννήθηκε στην Αθήνα το 1935. Το 1965 παντρεύτηκε τον Παναγιώτη Δ. Δημάκη. Απόφοιτος του Αρσακείου Ψυχικού, σπούδασε Κοινωνιολογία στην London School of Economics (του Πανεπιστημίου του Λονδίνου) όπου πήρε τόσο το πτυχίο της (B.Sc.) όσο και το διδακτορικό της (Ph.D., 1962).

Κατά το διάστημα 1962-1967 εργάστηκε ως Υπεύθυνος Ερευνών πρώτα στο τότε Κέντρο Οικονομικών Ερευνών (τώρα ΚΕΠΕ) και μετά στο τότε Κέντρο Κοινωνικών Επιστημών Αθηνών (τώρα Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών).

Το 1975 εξελέγη Υφηγέτρια Κοινωνιολογίας της Νομικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών. Το 1978, Εντεταλμένη Υφηγέτρια· το 1982 Επίκουρη Καθηγήτρια· το 1985 Αναπληρώτρια Καθηγήτρια και από το 1991 είναι Καθηγήτρια Κοινωνιολογίας στο Τμήμα Νομικής της Σχολής Νομικών, Οικονομικών και Πολιτικών Επιστημών (ΝΟΠΕ), του Πανεπιστημίου Αθηνών.

Εκπροσώπησε τη χώρα μας σε διεθνή συνέδρια και υπήρξε μέλος του Δ.Σ. του Ευρωπαϊκού Κέντρου Κοινωνικής Εκπαίδευσης και Έρευνας που εδρεύει στη Βιέννη. Έλαβε μέρος σε διεπιστημονικά ερευνητικά προγράμματα, όπως στην Διακλαδική Μελέτη της διάσωσης της Πλάκας υπό τη διεύθυνση του Καθηγητή του Πολυτεχνείου Δ. Ζήβα (βραβείο Eurora Nostra). Έδωσε διαλέξεις σε αμερικανικά και ευρωπαϊκά πανεπιστήμια και πρόσφατα ίδρυσε μαζί με τον Καθηγητή του Πανεπιστημίου Αθηνών (Τμήμα Νομικής) Θ. Παπαχρίστου μια νέα σειρά στις εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα με τίτλο *Θεσμοί της Ελληνικής Κοινωνίας* (την οποία και διευθύνει μαζί του). Δημοσίευσε πολυάριθμα άρθρα και δοκίμια σε συλλογικούς τόμους και περιοδικά στην Ελλάδα και στο εξωτερικό.

Τα κυριότερα έργα της είναι:

1. *Social Change in a Greek Country Town*, Centre of Planning and Economic Research, Athens, 1965.
2. *Προς μία Ελληνική Κοινωνιολογία της Παιδείας*, τόμ. 1 και 2, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, Αθήνα, 1974.
3. «Μελέτη Παλαιάς Πόλεως Αθηνών», *Κοινωνιολογική Έρευνα*, τ. VII, Αθήνα, 1974.

4. *Η Ελληνική Κοινωνία στην Φοιτητική Συνείδηση*, Οόυσσίας, Αθήνα, 1983.
5. *Social Stratification in Greece. 1962-1982*, Ant. N. Sakkoulas, Athens, 1983.
6. *Ο Δύσκολος Διάλογος ανάμεσα σε όσους παράγουν και σε όσους χρησιμοποιούν κοινωνικές έρευνες*, επιμ., εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα, 1986.
7. *Η Κοινωνιολογία στην Ελλάδα σήμερα. Με κείμενα 30 συγγραφέων*, επιμ., εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 1987.
8. *Νομικές Σπουδές και Νομικά Επαγγέλματα στην Ελλάδα*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, α' έκδ. 1987, β' έκδ. 1994.
9. *Η Έννοια της Κρίσης και άλλα Δοκίμια Κοινωνιολογίας*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1989.
10. *Κοινωνιολογία και Ιστορία. Ομοιότητες και Ιδιαιτερότητες*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 1989.
11. *Η Κοινωνιολογία και η Μεθοδολογία της*. (Έκτη αναθεωρημένη έκδ.), εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1990.
12. *Θεσμοί της Ελληνικής Κοινωνίας* (Διεύθυνση Σειράς). Ι. Κοινωνία, Δίκαιο, Ηθική. Πέντε Κείμενα, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1993.

ΝΙΚΟΣ ΜΟΥΖΕΛΗΣ

Ο Νίκος Μουζέλης γεννήθηκε στην Αθήνα τον Ιανουάριο του 1939. Σπούδασε Κοινωνιολογία στο Πανεπιστήμιο της Γενεύης όπου πήρε το πτυχίο του (Licence ès Sociologie, 1962) και στην London School of Economics όπου πήρε το διδακτορικό του (Ph.D., 1966).

Από το 1965 μέχρι το 1969 ήταν πρώτα Assistant Lecturer in Sociology (ώς το 1966) και μετά Lecturer στο Πανεπιστήμιο του Leicester. Από το 1970 εργάζεται στη London School of Economics: το 1970 Lecturer in Sociology, το 1977 Senior Lecturer, το 1987 Reader και από το 1990 είναι Καθηγητής (Professor) στη Σχολή αυτή.

Ιδρυτικό μέλος της Association for the Study of Modern Greece, υπήρξε σύμβουλος σε πολλές επιστημονικές επιτροπές στο εξωτερικό και στην Ελλάδα (όπως στην πρώτη μεταδικτατορική Επιτροπή που συγκροτήθηκε στο Υπουργείο Παιδείας για την αναδιοργάνωση της ανώτατης εκπαίδευσης στους τομείς των Κοινωνικών Επιστημών, στην οργανωτική Επιτροπή για τη λειτουργία ενός νέου Τμήματος Κοινωνικών Επιστημών στο Πανεπιστήμιο Κρήτης, 1983-1985, κλπ.).

Έδωσε διαλέξεις σε ευρωπαϊκά και αμερικανικά πανεπιστήμια, όπως και στην Ελλάδα, και δημοσίευσε πολυάριθμα άρθρα (πάνω από 40), ιδίως σε επιστημονικά περιοδικά του εξωτερικού (*Sociology, Sociological Review, Contemporary Issues* κλπ. Επίσης αρθρογραφεί στο Κυριακάτικο *Βήμα*).

Τα κυριότερα έργα του είναι:

1. *Organisation and Bureaucracy: An Analysis of Modern Theories*, Routledge and Kegan Paul, 1967, and Aldine Publishing Company, Chicago. (Translation into Japanese and Spanish). Second edition 1975 (hardback and paperback) includes a new long introduction assessing recent trends in the literature. Reprinted several times. (Υπό έκδοση στα ελληνικά).

2. *Modern Greece: Facets of Underdevelopment*, Macmillan, London, 1978. Second edition (hardback and paperback), December 1979. Ελληνική έκδοση, Εξάντας, 1978.

3. *Politics in the semi-periphery: Early Parliamentarism and Late Industrialisation in the Balkans and Latin America*, Macmillan, London, 1986, (hardback and paperback). Ελληνική έκδοση, Θεμέλιο, 1986.

4. *Post-marxist alternatives: The Construction of Social Orders*, London: Macmillan, 1990. Ελληνική έκδοση, Θεμέλιο, 1992.

5. *Back to Sociological theory: The Construction of Social Orders*, London: Macmillan, 1992.

ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΜΥΛΩΝΑΣ

Ο Θεόδωρος Μυλωνάς, μετά την αποφοίτησή του από το Πανεπιστήμιο Αθηνών, διορίστηκε στη Μέση Εκπαίδευση και με υποτροφία του Ι.Κ.Υ. πήγε στο Παρίσι (Sorbone - Paris V), όπου έκανε βασικές σπουδές στην Κοινωνιολογία - Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης. Πήρε τα εξής πτυχία: Licence, Maîtrise, Diplôme d' Études Approfondies (DEA) και Doctorat με Άριστα.

Τα ενδιαφέροντά του, στραμμένα πάντοτε στις κοινωνιολογικές όψεις της ελληνικής εκπαίδευσης, τον οδήγησαν στη συστηματική μελέτη των σχετικών ερμηνευτικών θεωριών που διατυπώνονταν και διατυπώνονται κυρίως από Γάλλους κοινωνιολόγους της εκπαίδευσης.

Στη διατριβή του, που είχε ως θέμα "L' écart de scolarisation entre villes et campagne en Grèce" (Η διαφορά ποσοστών φοίτησης στο σχολείο μεταξύ πόλεων και υπαίθρου στην Ελλάδα), προσπάθησε να δείξει τους κοινωνικούς προσδιορισμούς του φαινομένου. Η διατριβή αυτή δημοσιεύτηκε στα ελληνικά με μικρές προσθήκες και τίτλο: *Η αναπαραγωγή των κοινωνικών τάξεων μέσα από τους σχολικούς μηχανισμούς στην Ελλάδα* (εκδ. Γρηγόρη, 1982).

Σε ένα άλλο βιβλίο του με τίτλο: *Κοινωνική Αναπαραγωγή στο Σχολείο - Θεωρία και Εμπειρία* (Εκδ. Αρμός, 1991), ιχνηλατεί την πορεία και τις μεταμορφώσεις της έννοιας «αναπαραγωγή» από τον επιστημονικό χώρο της Βιολογίας - Γενετικής σ' αυτόν της μαρξιστικής οικονομικής θεωρίας και από εκεί στην κοινωνιο-

λογία και κοινωνιολογία της εκπαίδευσης.

Με μια σειρά άρθρων του ιρευνά συγκεκριμένες κοινωνιολογικές όψεις της ελληνικής εκπαίδευσης. Για παράδειγμα:

«Ο Έλληνας εκπαιδευτικός και οι κοινωνικές του εξαρτήσεις: Το παράδειγμα της επιβολής των εισιτηρίων εξετάσεων στο ελληνικό Σχολείο από τους Ελληνοδιδασκάλους κατά την περίοδο 1834-1867» (*Παιδαγωγική Επιθεώρηση*, 10/1989).

«Ο κοινωνικός έλεγχος της "ροής" του μαθητικού πληθυσμού και η ιδεολογική μέσω λέξεων και εκφράσεων νομιμοποίησή του» (*Παιδαγωγική Επιθεώρηση*, 13/1990).

«Μερικοί από τους παράγοντες που καθορίζουν την "πορεία" του μαθητή στο Σχολείο» (διαγρονική εμπειρική έρευνα που άρχισε το 1981 και συνεχίζεται. Τα δεδομένα της α' φάσης έχουν δημοσιευθεί στο περιοδικό *Νέα Πορεία*, 26/1983, της β' φάσης στο ίδιο περιοδικό, 37/1986 και της γ' φάσης ετοιμάζονται).

«Η κοινωνική ανάγκη ελέγχου της "ροής" του μαθητικού πληθυσμού προς τις ανώτερες βαθμίδες εκπαίδευσης και η εξέλιξη της βαθμολογικής κλίμακας στην Ελλάδα» (Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου Ρόδου, εκδ. Γρηγόρη).

— «Αλλαγές του ρόλου του Εκπαιδευτικού στην Ελλάδα (1830-1990)», *Σύγχρονη Εκπαίδευση*, 68/1992.

Σήμερα, ο Θεόδωρος Μυλωνάς είναι Αναπληρωτής Καθηγητής στο Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης του Πανεπιστημίου Πατρών. Έχει μετέσχει με εισηγήσεις σε ελληνικά και διεθνή συνέδρια. Είναι μέλος του Διοικητικού Συμβουλίου της Παιδαγωγικής Εταιρείας Ελλάδος. Είναι έγγαμος και έχει δύο κόρες.

ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ ΝΟΥΤΣΟΣ

Ο Χαράλαμπος Νούτσος γεννήθηκε το 1946 στο Ελληνικό Ιωαννίνων. Τελείωσε το Δημοτικό σχολείο στο χωριό του, μαθήτευσε για δυο χρόνια στο Γυμνάσιο της Ζωσιμαίας Σχολής Ιωαννίνων και φοίτησε για έξι χρόνια στο Ιεροδιδασκαλείο Βελλάς Ιωαννίνων, απ' όπου έλαβε το πτυχίο του δασκάλου (1966). Την ίδια χρονιά, μετά τις εξετάσεις του Ακαδημαϊκού Απολυτηρίου, γράφτηκε στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, απ' όπου έλαβε το πτυχίο του Κλασικού Τμήματος (1971). Ως βοηθός, στην τότε έδρα της Παιδαγωγικής, στη Φιλοσοφική Σχολή Ιωαννίνων υποστήριξε τη διδακτορική του διατριβή (1979). Από το 1979 ως το 1981 παρακολούθησε μεταπτυχιακά μαθήματα Κοινωνιολογίας της Εκπαίδευσης στο Πανεπιστήμιο René Descartes (Paris V) για την απόκτηση κρατικού διδακτορικού διπλώματος (Doctorat d' État).

Το πρώτο εξάμηνο του ακαδημαϊκού έτους 1988-89 εργάστηκε ως επισκέπτης

ερευνητής στο Πανεπιστήμιο του Illinois (Urbana - Champaign) των Η.Π.Α., στο Department of Educational Policy Studies. Το 1990 εκλέχτηκε Καθηγητής της Παιδαγωγικής στο Τμήμα Φιλοσοφίας, Παιδαγωγικής και Ψυχολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, όπου διδάσκει ιστορία και κοινωνιολογία της εκπαίδευσης.

Έχει δημοσιεύσει τα βιβλία:

1. *Προγράμματα μέσης εκπαίδευσης και κοινωνικός έλεγχος* (1931-1973), Αθήνα, 1979.

2. *Διδακτικοί στόχοι και αναλυτικό πρόγραμμα. Κριτική μιας σύγχρονης παιδαγωγικής ιδεολογίας*. Αθήνα, 1983.

3. *Ιδεολογία και εκπαιδευτική πολιτική*, 1986.

4. *Ιστορία της εκπαίδευσης και ιδεολογία: Όψεις του μεσοπολέμου*, Αθήνα, 1990.

5. *Η Ρόζα Ιμβριώτη και τα Μαρασειακά (1925)*, Ιωάννινα, 1990.

6. *Συγκυρία και εκπαίδευση*, Αθήνα, 1990.

Έχει, τέλος, δημοσιεύσει παιδαγωγικές μελέτες και άρθρα σε ελληνόγλωσσα και ξενόγλωσσα περιοδικά και αφιερωματικούς τόμους.

ΝΙΚΟΣ ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ

Ο Νίκος Παναγιωτόπουλος γεννήθηκε στην Αθήνα το 1962. Απόφοιτος της Κοινωνιολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Κοινωνικών Επιστημών του Στρασβούργου. Διδάκτορας του ίδιου Πανεπιστημίου. Απόφοιτος του Ινστιτούτου Πολεμολογίας του ίδιου Πανεπιστημίου. Υπήρξε ερευνητής του Κέντρου Ερευνών για την παρέκκλιση και την εγκληματικότητα του Πανεπιστημίου Ανθρωπιστικών επιστημών της Μπεζανσόν (1987-1988). Ερευνητής στο Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών και στο Ελληνικό Κέντρο Εγκληματολογίας του Παντείου Πανεπιστημίου, είναι επιστημονικός συνεργάτης στο Κέντρο Ευρωπαϊκής Κοινωνιολογίας της Σχολής Ανωτάτων Σπουδών του Παρισιού και του Κολλεγίου της Γαλλίας, που διευθύνεται από τον Καθηγητή Pierre Bourdieu, στο Κέντρο Ερευνών στις Κοινωνικές Επιστήμες του Πανεπιστημίου των Κοινωνικών Επιστημών του Στρασβούργου και στο Κέντρο Κοινωνιολογίας του Δικαίου και της Δικαιοσύνης του Ελεύθερου Πανεπιστημίου των Βρυξελλών, στο πλαίσιο των οποίων συμμετέχει σε διεθνή ερευνητικά προγράμματα και σε διεθνή συνέδρια. Μέλος του ευρωπαϊκού Δικτύου: «Η Αστική Εγκληματικότητα και η θεσμική της διαχείριση».

Ασχολείται ιδιαίτερα με την κοινωνιολογία της παρέκκλισης, την κοινωνιολογία της εκπαίδευσης και της κουλτούρας και την κοινωνιολογία της γνώσης. Μέλος της συντακτικής επιτροπής των διεθνών ανταποκριτών του περιοδικού *Actes de la Recherche en Sciences Sociales*, που διευθύνει ο Pierre Bourdieu, του

περιοδικού *Regards Sociologiques* του Πανεπιστημίου Κοινωνικών Επιστημών του Στρασβούργου και της Ευρωπαϊκής Επιθεώρησης του Βιβλίου (Liber).

Κυριότερα άρθρα: «Από τον κανόνα στις στρατηγικές και από το υποκείμενο στον δρόντο φορέα», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 72, 1989. «Κοινωνικές ανισότητες και ποινικές ταξινομήσεις», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 77, 1990. «Η θεωρία της πρακτικής του Pierre Bourdieu», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 80, 1991. «Les inégalités devant la Justice», *Le Regard Sociologique*, no 2. Presse universitaire de Strasbourg, 1991. «Critique de la raison criminologique», στο συλλογικό έργο για τη μνήμη του Ηλία Δασκαλάκη, Πάντειος, 1991. «Notes préliminaires sur l' espace de formation des cadres en Grèce» (στο συλλογικό έργο *Les institutions de formation des cadres dirigeantes. Étude comparée*, υπό τη διεύθυνση της Monique de Saint-Martin και του M.D. Gheorghiu), Maison des Sciences de l' Homme, 1992.

Επιμέλεια - μεταφράσεις - παρουσίαση βιβλίων

Μετάφραση και επιμέλεια του βιβλίου: P. Bourdieu, *Μικρόκοσμοι. Τρεις μέλετες πεδίου*, εκδ. Δελφίνι, 1992.

Επιμέλεια - Μετάφραση του βιβλίου: P. Bourdieu, J.-Cl. Passeron, *Οι κληρονόμοι*, εκδ. Καρδαμίτσα, 1993 (σε συνεργασία με τη Μ. Βιδάλη).

— Επιμέλεια του βιβλίου του P. Bourdieu, *Θέματα Κοινωνιολογίας*, Δελφίνι, 1994.

— Επιμέλεια του βιβλίου του P. Bourdieu, *Η Ανδρική Κυριαρχία*, Δελφίνι, 1994.

ΣΤΕΦΑΝΟΣ ΠΕΣΜΑΖΟΓΛΟΥ

Ο Στέφανος Πεσμαζόγλου γεννήθηκε το 1949. Σπούδασε οικονομικές και κοινωνικές επιστήμες στα Πανεπιστήμια του Cambridge και της Οξφόρδης. Μετά το 1977 εργάστηκε στη Διεύθυνση Μελετών της Τράπεζας της Ελλάδος. Διδάσκει στο Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Διεθνών Σπουδών του Παντείου Πανεπιστημίου (Επίκουρος Καθηγητής από το 1990). Το ερευνητικό, συγγραφικό και διδακτικό του έργο καλύπτει εκπαιδευτικές, πολιτικές και ιδεολογικές πτυχές του μεταπολεμικού ελλαδικού και νοτιο-ευρωπαϊκού χώρου. Συμμετέχει στη συντακτική επιτροπή της επιθεώρησης κοινωνικοπολιτικών επιστημών, *Σύγχρονα Θέματα*.

Κυριότερες δημοσιεύσεις:

1. *Βίοι Παράλληλοι στον Ευρωπαϊκό Νότο*, εκδ. Παρατηρητής, 1986.

2. *Εκπαίδευση και Ανάπτυξη στην Ελλάδα, 1948-1985. Το ασύμπτωτο μιας σχέσης*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, 1987. Βραβείο Ακαδημίας Αθηνών.

3. *Ευρώπη - Τουρκία. Αντανακλάσεις και Διαθλάσεις. Η στρατηγική των κειμένων* (βιβλίο πρώτο). *Ιδεολογία και ρητορεία. Οι αντιλήψεις των τουρκικών*

πολιτικών δυνάμεων για την Ευρωπαϊκή Κοινότητα 1957-1993 (βιβλίο δεύτερο), εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, 1993.

4. «Ένα μάθημα από το μάθημα πάνω στο μάθημα (Leçon sur la Leçon) ή η αυτοϊδεογραφία του Pierre Bourdieu» στο *Ο Pierre Bourdieu και η Κοινωνιολογία της Παιδείας*, επιμ. Ι. Λαμπίρη-Δημάκη σε συνεργασία με τον Ν. Παναγιωτόπουλο, εκδ. Καρδαμίτσα και Δελφίνι, Αθήνα, 1994.

ANNA ΦΡΑΓΚΟΥΔΑΚΗ

Η Άννα Φραγκουδάκη είναι Καθηγήτρια Κοινωνιολογίας της Εκπαίδευσης στο Παιδαγωγικό Τμήμα Νηπιαγωγών του Πανεπιστημίου Αθηνών.

Έζησε στη Γαλλία, 1964-1976, όπου σπούδασε κοινωνιολογία και ειδικεύθηκε στην κοινωνιολογία της παιδείας. Είναι Διδάκτωρ του Πανεπιστημίου René Descartes-Paris V (1975, Τμήμα Επιστημών της Εκπαίδευσης) και Υφηγήτρια του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων (1978, Φιλοσοφική Σχολή).

Ανάμεσα στα δημοσιεύματά της είναι τα ακόλουθα βιβλία:

1. *Τα Αναγνωστικά Βιβλία του Δημοτικού Σχολείου: ιδεολογικός πειθαναγκασμός και παιδαγωγική βία*. Θεμέλιο, Αθήνα, 1977.

2. *Εκπαιδευτική Μεταρρίθμιση και Φιλελεύθεροι Διανοούμενοι: Άγριοι αγώνες και ιδεολογικά αδιέξοδα το μεσοπόλεμο*, Κέδρος, Αθήνα, 1978.

3. *Ο Εκπαιδευτικός Δημοτικισμός και ο Γλωσσικός Συμβιβασμός του 1911*. Ιωάννινα, εκδ. του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, 1978.

4. *Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης: Θεωρίες για την κοινωνική ανισότητα στο σχολείο*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 1985.

5. *Γλώσσα και Ιδεολογία: κοινωνιολογική προσέγγιση της ελληνικής γλώσσας*. εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα, 1987.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΤΩΝ ΕΡΓΩΝ ΤΟΥ PIERRE BOURDIEU

Η βιβλιογραφία των εργασιών του Pierre Bourdieu και των μεταφράσεών τους στα αγγλικά και στα γερμανικά βασίστηκε στην εργασία της Yvette Delsaut (ερευνήτρια στο Centre de Sociologie Européenne του Collège de France και της École des Hautes Études en Sciences Sociales, που διευθύνει ο Pierre Bourdieu) που είχε σκοπό την παρουσίαση μιας διεξοδικής βιβλιογραφίας των εργασιών του συγγραφέα για μια περίοδο που καλύπτει σήμερα πάνω από τριάντα χρόνια.¹

Ο προγραμματισμός της βιβλιογραφίας αυτής ανταποκρίνεται σε ορισμένες συστηματικές αρχές έκθεσης. Οι μεταφρασμένοι τίτλοι εμφανίζονται κάτω από τους αντίστοιχους γαλλικούς με τη χρονολογική σειρά δημοσίευσης. Στα γαλλικά, δεν καταγράφονται οι πολυάριθμες επαναλήψεις, σε εγχειρίδια, εγκυκλοπαίδειες ή συλλογικά έργα, κειμένων που έχουν ήδη αναφερθεί· ούτε, ακόμη, οι σκόπιμες επανεκδόσεις,

εκτός αν πρόκειται για συλλογή από κείμενα που έχουν ήδη δημοσιευθεί. «Αντίθετα, οι διαδοχικές επανεκδόσεις του ίδιου κειμένου στην ίδια ξένη γλώσσα καταγράφονται λεπτομερώς για να διευκολύνεται η πρόσβαση στο κείμενο. Τέλος, οι ξένες συλλογές που συγκεντρώνουν, κατά εντελώς άτακτο τρόπο, σε ένα ανέκδοτο σύνολο κείμενα που έχουν δημοσιευτεί στα γαλλικά αντιμετωπίζονται ως πρωτότυπα έργα, αντιστρόφως προς τις μεταφράσεις έργων που δεν εμφανίζονται παρά με την αναγραφή του αντίστοιχου γαλλικού τίτλου. Το όνομα του μεταφραστή αναφέρεται συγχρόνως με τον τίτλο της κάθε συμβολής του, εκτός αν έχει αναλάβει τη μετάφραση μιας ολόκληρης συλλογής, που μνημονεύεται ως πρωτότυπο έργο: στην περίπτωση αυτή, το όνομα του μεταφραστή συνοδεύει την αναγραφή του έργου χωρίς να επαναλαμβάνεται για κάθε κείμενο που περιλαμβάνεται στη συλλογή».²

1. Yvette Delsaut: *La bibliographie des travaux de Pierre Bourdieu*, Centre de Sociologie Européenne, 1989. Η συγκρότηση της βιβλιογραφίας των ετών 1989, 1990 και 1991 βασίστηκε στη βιβλιογραφική παρουσίαση των εργασιών του Pierre Bourdieu όπως αυτή παρουσιάστηκε στο τελευταίο του βιβλίο (βλ. Pierre Bourdieu, *Réponses*, Seuil, Libre Examen, 1992, με τον J. D. Wacquant). Για το έτος 1989 προσθέσαμε και εργασίες του συγγραφέα που δεν αναφέρονται στο βιβλίο αυτό, με βάση τις αρχές έκθεσης που υιοθέτησε στην εργασία της η Y. Delsaut.
2. Y. Delsaut, *ό.π.*, σ. 4.

1958

BIBΛΙΟ

1. *Sociologie de l'Algérie*, PUF, σειρά «Que Sais-je», τόμ. 802, Παρίσι 1958, 1961 (έκδοση αναθεωρημένη και διορθωμένη).
Αγγλική μετάφραση: *The Algerians* (μετ. A. C. M. Ross), Beacon Press, Βοστόνη 1962.

1959

ΑΡΘΡΑ

1. «Tartuffe ou le drame de la foi et de la mauvaise foi», *Revue de la Méditerranée* 4-5 (92-93), 1959, σ. 453-458.
2. «La logique interne de la civilisation algérienne traditionnelle», στο: *Le sous-développement en Algérie*, Secrétariat social, Αλγέρι 1959, σ. 40-51.
3. «Le choc des civilisations», στο: *Le sous-développement en Algérie*, Secrétariat social, Αλγέρι 1959, σ. 52-64.

1960

ΑΡΘΡΟ

1. «Guerre et mutation sociale en Algérie», *Études méditerranéennes* 7 (1960) 25-37.

1961

ΑΡΘΡΟ

1. «Révolution dans la révolution», *Esprit* 1 (1961) 27-40.

1962

ΑΡΘΡΑ

1. «De la guerre révolutionnaire à la révolution», στο: *L'Algérie de demain*, εκδ. F. Perroux, PUF, Παρίσι 1962, σ. 5-13.
2. «Les relations entre les sexes dans la société paysanne», *Les temps modernes* 195 (1962) 307-331.
3. «Célibat et condition paysanne», *Études rurales* 5-6 (1962) 32-136.
4. «La hantise du chômage chez l'ouvrier algérien. Proletariat et système colonial», *Sociologie du travail* 4 (1962) 313-331.
5. «Les sous-prolétaires algériens», *Les temps modernes* 199 (1962) 1030-1051.
Αγγλική μετάφραση: «The Algerian subproletariat», στο: *Man, state and society in the contemporary Maghrib*, εκδ. I. W. Zartman, Pall Mall Press, Λονδίνο 1973.

1963

BIBΛΙΟ

1. *Travail et travailleurs en Algérie*, Mouton, Παρίσι-Χάγη 1963 (με τους A. Darbel, J. P. Rivet, C. Seibel).

ΑΡΘΡΑ

2. «La société traditionnelle. Attitude à l'égard du temps et conduite économique», *Sociologie du travail* 1 (1963) 24-44.
3. «Sociologues des mythologies et mythologies de sociologues», *Les temps modernes* 211 (1963) 998-1021 (με τον J. C. Passeron).

1964

BIBΛΙΑ

1. *Le déracinement, la crise de l'agriculture traditionnelle en Algérie*, Minit, Παρίσι 1964 (με τον Α. Sayad).

2. *Les héritiers, les étudiants et la culture*, Minit, Παρίσι 1964, 1966 (έκδοση επαιξημένη, με τον J. C. Passeron). Αγγλική μετάφραση: *The Inheritors, French Students and their Relation to Culture* (μετ. R. Nice), με νέο επίλογο, The University of Chicago Press, Chicago-Λονδίνο 1979.

Γερμανική μετάφραση: «Bildungsprivileg und Bildungschancen», στο: P. Bourdieu - J. C. Passeron, *Die Illusion der Chancengleichheit*, μέρος 1, E. Klett Verlag, Στουτγάρδη 1971, σ. 19-91.

3. *Les étudiants et leurs études*, Mouton, Cahiers du Centre de sociologie européenne 1, Παρίσι-Χάγη 1964 (με τον J. C. Passeron).

ΑΡΘΡΑ

4. «The attitude of the Algerian peasant toward time», (μετ. G. E. Williams), στο: *Mediterranean Countrymen*, έκδ. J. Pitt-Rivers, Mouton, Παρίσι-Χάγη 1964, σ. 55-72.

5. «Paysans déracinés, bouleversements morphologiques et changements culturels en Algérie» *Études rurales* 12 (1964) 56-94 (με τον Α. Sayad).

6. «Les musées et leurs publics», *L'expansion de la recherche scientifique* 21 (1964) 26-28

ΠΡΑΚΤΙΚΟ

7. Πρακτικό (σχετικά με το: P. Levêque, P. Vidal-Naquet, *Clisthène l'Athénien*): *L'homme* IV, 3 (1964) 143-144.

1965

ΒΙΒΛΙΟ

1. *Un art moyen, essai sur les usages sociaux de la photographie*, Minit, Παρίσι 1965, 1970 (έκδοση αναθεωρημένη, με τους L. Boltanski, R. Castel, J. C. Chamboredon). Γερμανική μετάφραση: *Eine illegitime Kunst. Die sozialen Gebrauchsweisen der Photographie* (μετ. U. Rennert), Europäische Verlagsanstalt, Φρανκφούρτη 1981.

ΑΡΘΡΑ

2. «Le paysan et la photographie», *Revue française de sociologie* VI, 2 (1965) 164-174 (με τη M. C. Bourdieu).

3. «Le musée et son public», *L'information d'histoire de l'art* 3 (1965) 120-122.

4. «The Sentiment of Honour in Kabyle Society» (μετ. Ph. Sherrard), στο: *Honour and Shame. The Values of Mediterranean Society*, έκδ. J. G. Peristiany, Weidenfeld and Nicholson, Λονδίνο 1965, σ. 191-241.

5. «Langage et rapport au langage dans la situation pédagogique» (με τον J. C. Passeron), στο: *Rapport pédagogique et communication*, έκδ. P. Bourdieu, J. C. Passeron - M. de Saint Martin, Mouton, Cahiers du Centre de sociologie européenne 2, Παρίσι-Χάγη 1965, σ. 9-36 επίσης, στο: *Les temps modernes* 232 (1965) 435-466.

Αγγλική μετάφραση: «Language and Pedagogical Situation», (μετ. R. Teese), *Melbourne Working Papers 1980*, έκδ. D. McCallum - U. Ozolins, University of Melbourne, Department of Education, Μελβούρνη 1980, σ. 36-77.

Γερμανική μετάφραση των σ. 11-31: «Die Aufrechterhaltung der Ordnung», 1, στο: *Die Illusion der Chancengleichheit*,

F. Klett Verlag, Στουτγάρδη 1971, σ. 92-129.

6. «Les étudiants et la langue d'enseignement» (με τους J. C. Passeron και M. de Saint Martin), στο: *Rapport pédagogique et communication*, έκδ. P. Bourdieu - J. C. Passeron - M. de Saint Martin, Mouton, Cahiers du Centre de sociologie européenne 2, Παρίσι-Χάγη 1965, σ. 37-69.

Αγγλική μετάφραση: «Students and the Language of Teaching» (μετ. R. Teese), *Melbourne Working Papers 1980*, έκδ. D. McCallum - U. Ozolins, University of Melbourne, Department of Education, Μελβούρνη 1980, σ. 78-124.

7. «Les utilisateurs de la bibliothèque universitaire de Lille» (με τη M. de Saint Martin), στο: *Rapport pédagogique et communication*, έκδ. P. Bourdieu - J. C. Passeron - M. de Saint Martin, Mouton, Cahiers du Centre de sociologie européenne 2, Παρίσι-Χάγη 1965, σ. 109-120.

1966

BIBΛΙΟ

1. *L'amour de l'art, les musées d'art et leur public*, Minit, Παρίσι 1966· νέα έκδοση επανυξημένη: *L'amour de l'art, les musées d'art européens et leur public*, 1969 (με τους A. Darbel, D. Schnapper).

ΑΡΘΡΑ

2. «Différences et distinctions», στο: Darras, *Le partage des bénéfices, expansion et inégalités en France*, Minit, Παρίσι 1966, σ. 117-129.

3. «La fin d'un malthusianisme?», στο: Darras, *Le partage des bénéfices, expansion et inégalités en France*,

Minit, Παρίσι 1966, σ. 135-154 (με τον A. Darbel).

4. «La transmission de l'héritage culturel», στο: Darras, *Le partage des bénéfices, expansion et inégalités en France*, Minit, Παρίσι 1966, σ. 383-420.

5. «Comment la culture vient aux paysans?», *Paysan* 62 (1966) 6-20.

6. «Une étude sociologie d'actualité: les étudiants en sciences», *Revue de l'enseignement supérieur* 4 (1966) 199-208 (με τους L. Boltanski, R. Castel, M. Lemaire, M. de Saint Martin).

7. «Condition de classe et position de classe», *Archives européennes de sociologie* VII, 2 (1966) 201-223. Γερμανική μετάφραση: «Klassenstellung Symbolischen Formen», Suhrkamp, Φρανκφούρτη 1974 (α' έκδοση: 1970), σ. 42-74.

8. «L'école conservatrice, les inégalités devant l'école et devant la culture», *Revue française de sociologie* VII, 3 (1966) 325-347.

Αγγλική μετάφραση: «The school as a conservative force: scholastic and cultural inequalities» (μετ. J. C. Whitehouse), στο: *Contemporary Research in the Sociology of Education*, έκδ. John Eggleston, Methuen, Λονδίνο 1974, σ. 32-46· επίσης, στο: *Schooling and Capitalism, A sociological reader*, έκδ. R. Dale et al, Routledge / The Open University Press, Λονδίνο 1976, σ. 192-200.

9. «Une sociologie de l'action est-elle possible?», *Revue française de sociologie* VII, 4 (1966) 508-517 (με τον J. D. Reynaud).

Αγγλική μετάφραση: «Is a Sociology of Action possible?», στο: *Positivism and Sociology*, έκδ. A. Giddens, Heinemann

Educational Books Ltd., Λονδίνο 1974.
10. «Champ intellectuel et projet créateur», *Les temps modernes*, Problèmes du structuralisme, 246 (1966) 865-906.

Αγγλική μετάφραση: «Intellectual field and creative project» (μετ. S. France), *Social Science Information* VIII, 2 (1969) 89-119· επίσης, στο: *Knowledge and Control: New Directions for the Sociology of Education*, έκδ. Michael F. D. Young, Collier-Macmillan, Λονδίνο 1971, σ. 161-188.

Γερμανική μετάφραση: «Künstlerische Konzeption und intellektuelles Kräftefeld», στο: P. Bourdieu, *Zur Soziologie der symbolischen Formen*, Suhrkamp, Φρανκφούρτη 1974 (α' έκδοση: 1970), σ. 75-124.

ΠΡΟΦΟΡΙΚΗ ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΗ

11. «L'idéologie jacobine», Ανακοίνωση στην Εβδομάδα της μαρξιστικής σκέψης (9-15 Μαρτίου 1966), *Démocratie et liberté*, Éditions sociales, Παρίσι 1966, σ. 167-173.

ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ

12. «Pour une pédagogie rationnelle», *Lambda*, Νοέμβριος 1966, σ. 3-5.

1967

ΑΡΘΡΑ I.

«Les paradoxes de l'automate», *Coopération technique* 51-52-53 (1967) 101-104.

2. «La communication entre professeurs et étudiants», *Travail social*, Communications humaines, Fédération française des travailleurs sociaux, Παρίσι 1966-1967, σ. 133-136.

3. «La comparabilité des systèmes d'enseignement», στο: *Éducation*,

développement et démocratie, έκδ. R. Castel - J. C. Passeron, Mouton, Cahiers du Centre de sociologie européenne 4, Παρίσι-Χάγη 1967, σ. 21-58 (με τον J. C. Passeron).

Γερμανική μετάφραση: «Abhängigkeit in der Unabhängigkeit: Die relative gesellschaftliche Autonomie des Bildungssystems», στο: P. Bourdieu - J. C. Passeron, *Die Illusion des Chancengleichheit*, E. Klett Verlag, Στουτγάρδη 1971, σ. 190-228.

4. «Sociology and Philosophy in France since 1945: Death and Resurrection of a Philosophy without Subject», *Social Research* XXXIV, 1 (1967) 162-212 (με τον J. C. Passeron).

Γερμανική μετάφραση: «Soziologie und Philosophie in Frankreich seit 1945: Tod und Wiederauferstehung einer Philosophie ohne Subjekt», στο: *Geschichte der Soziologie, Studien zur kognitiven, sozialen und historischen Identität einer Disziplin*, έκδ. Wolf Lepenies, τόμ. 3, Suhrkamp, Φρανκφούρτη 1981, σ. 496-551.

5. «L'image de l'image». *L'Année 66*, Κατάλογος της εκθέσης Bernard Rancillac, Galerie Blumenthal-Mommaton, Παρίσι, Φεβρουάριος 1967.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

6. Επίλογος στο: E. Panofsky, *Architecture gothique et pensée scolastique* (μετ. P. Bourdieu), Minuit, Παρίσι 1967, 1970 (έκδοση επαυξημένη), σ. 133-167.

Γερμανική μετάφραση: «Der Habitus als Vermittlung zwischen Struktur und Praxis», στο: P. Bourdieu, *Zur Soziologie der Symbolischen Formen*, Suhrkamp, Φρανκφούρτη 1974 (α' έκδοση: 1970), σ. 125-158.

ΠΡΟΦΟΡΙΚΕΣ ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΕΙΣ

7. «Systèmes d'enseignement et systèmes de pensée», Ανακοίνωση στο 6ο Παγκόσμιο Συνέδριο της Κοινωνιολογίας (Evian, Σεπτέμβριος 1966), *Revue internationale des sciences sociales*, Fonctions sociales de l'éducation, XIX, 3 (1967) 367-388.

Αγγλική μετάφραση: «Systems of Education and Systems of Thought», *International Social Science Journal* XIX, 3 (1967) 338-358· επίσης, στο: *Readings in the Theory of Educational System*, εκδ. Earl Hopper, Hutchinson & Co, Λονδίνο 1971, σ. 159-183· επίσης, στο: *Knowledge and Control: New Directions for the Sociology of Education*, εκδ. Michael F. D. Young, Collier-Macmillan, Λονδίνο 1971, σ. 189-207· επίσης, στο: *Schooling and Capitalism, A sociological reader*, εκδ. Roger Date et al., Routledge and Kegan Paul / The Open University Press, Λονδίνο 1976, σ. 192-200.

8. *Emissions de philosophie 1966-1967*, Εκπομπές αφιερωμένες στη γλώσσα (langage), Institut pédagogique national, Dossiers pédagogiques de la radiotélévision scolaire, Παρίσι 1967.

1968

ΒΙΒΛΙΟ

1. *Le métier de sociologue*, Mouton-Bordas, Παρίσι 1968 (με τους J. C. Chamboredon, J. C. Passeron).

ΑΡΘΡΑ

2. «L'examen d'une illusion», *Revue française de sociologie* IX, ειδικό τεύχος, Sociologie de l'éducation II, 1968,

σ. 227-253 (με τον J. C. Passeron).

Γερμανική μετάφραση: «Prüfung einer Illusion», στο: P. Bourdieu - J. C. Passeron, *Die Illusion der Chancengleichheit*, E. Klett Verlag, Στουτγάρδη 1971, σ. 161-190.

3. «Éléments d'une théorie sociologique de la perception artistique», *Revue internationale des sciences sociales. Les arts dans la société*, XX, 4 (1968) 640-664· επίσης, *Noroit* 134 (1969) 3-14· 135 (1969) 5-14.

Αγγλική μετάφραση: «Outline of a sociological theory of art perception», *International Social Science Journal* XX (1968) 589-612.

Γερμανική μετάφραση: «Elemente zu einer soziologischen Theorie der Kunstwahrnehmung», στο: P. Bourdieu, *Zur Soziologie der symbolischen Formen*, Suhrkamp, Φρανκφούρτη 1974 (α' έκδοση: 1970), σ. 159-201· επίσης, στο: *Seminar: Literatur- und Kunstsoziologie*, εκδ. Peter Bürger, Suhrkamp, Suhrkamp Taschenbuch Wissenschaft 245, Φρανκφούρτη 1978, σ. 418-457.

4. «Structuralism and Theory of Sociological Knowledge» (μετ. A. Zanotti-Karp), *Social Research* XXXV, 4 (1968) 681-706.

Γερμανική μετάφραση: «Strukturalismus und soziologische Wissenschaftstheorie», στο: P. Bourdieu, *Zur Soziologie der symbolischen Formen*, Suhrkamp, Φρανκφούρτη 1974 (α' έκδοση: 1970), σ. 7-41.

ΠΡΟΦΟΡΙΚΗ ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΗ

5. «Introduction à la sociologie», *Émissions de philosophie 1967-1968*, Ministère de l'Éducation nationale, Παρίσι 1968 (με τον J. C. Passeron).

1969

ΑΡΘΡΑ

1. «Le système des fonctions du système d'enseignement», στο: *Education in Europe*, έκδ. Μ. Α. Mattysen και C. E. Vervoort, Mouton, Χάγη 1969, σ. 181-189.
2. «Sociologie de la perception esthétique», στο: *Les sciences humaines et l'oeuvre d'art, La connaissance S.A.*, Βρυξέλλες 1969, σ. 161-176, 251-254.

ΠΡΟΦΟΡΙΚΗ ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΗ

3. «Système et innovation», Ανακοίνωση στο Διεθνές Συνέδριο του Amiens (1968), στο: *Pour une école nouvelle. Formation des maîtres et recherches en éducation*, Dunod, Παρίσι 1969, σ. 347-350.

1970

ΒΙΒΛΙΑ

1. *Zur Soziologie der symbolischen Formen*, Suhrkamp, Φρανκφούρτη 1970, Suhrkamp Taschenbuch Wissenschaft 107, 1974.
Γερμανική μετάφραση (μετ. W. H. Fietkau): σ. 7-41: «Structuralism and Theory of sociological Knowledge», *Social Research* XXXV, 4 (1968) 681-706· σ. 42-74: «Condition de classe et position de classe», *Archives européennes de sociologie* VII, 2 (1966) 201-223· σ. 75-124: «Champ intellectuel et projet créateur», *Les temps modernes* 246 (1966) 865-906· σ. 125-158: επίλογος στο: E. Panofsky, *Architecture gothique et pensée scolastique*, Minuit, Παρίσι 1967, σ. 133-167· σ. 159-201: «Éléments d'une théorie sociologique

de la perception artistique», *Revue internationale des sciences sociales* XX, 4 (1968) 640-664.

2. *La reproduction. Éléments pour une théorie du système d'enseignement*, Minuit, Παρίσι 1970 (με τον J. C. Passeron).

Αγγλική μετάφραση: *Reproduction in Education, Society and Culture* (μετ. R. Nice), Sage Publications, Λονδίνο-Beverly Hills 1977.

Γερμανική μετάφραση: σ. 87-129, 133-166: «Gegner und Komplizen», «Die verstimmten Partner», στο: P. Bourdieu - J. C. Passeron, *Die Illusion der Chancengleichheit*, E. Klett Verlag, Στουτγάρδη 1971, σ. 92-161· σ. 13-84: «Grundlagen einer Theorie der symbolischen Gewalt», στο: P. Bourdieu - J. C. Passeron, *Grundlagen einer Theorie der symbolischen Gewalt*, Suhrkamp, Φρανκφούρτη 1973, σ. 7-87.

ΑΡΘΡΑ

3. «La maison kabyle ou le monde renversé», στο: *Échanges et communication. Mélanges offerts à Claude Lévi-Strauss à l'occasion de son 60ème anniversaire*, έκδ. J. Pouillon - P. Maranda, Mouton, Παρίσι-Χάγη 1970, σ. 739-758.
Αγγλική μετάφραση: «The Berber House of the World Reversed», *Social Science Information* IX, 2 (1970) 151-170· επίσης: «The Berber House», στο: *Rules and Meanings. The Anthropology of Everyday Knowledge. Selected Readings*, έκδ. Mary Douglas, Penguin, Harmondsworth (Middlesex) 1973, σ. 98-110.
4. «L'excellence scolaire et les valeurs du système d'enseignement français»,

Annales XXV, 1 (1970) 147-175 (με τη Μ. de Saint Martin).

Αγγλική μετάφραση: «Scholastic excellence and the values of the educational system» (μετ. J. C. Whitehouse), στο: *Contemporary Research in the Sociology of Education*, εκδ. John Eggleston, Methuen, Λονδίνο 1974, σ. 338-371.

ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ

5. «La théorie» (με τον O. Hahn), *VH* 1012 (1970) 12-21.

1971

ΒΙΒΛΙΑ

1. *Die Illusion der Chancengleichheit*, E. Klett Verlag, Στουτγάρδη 1971 (με τον J. C. Passeron).

Γερμανική μετάφραση (μετ. Β. και R. Picht): σ. 19-91: *Les héritiers, les étudiants et la culture*, Minuit, Παρίσι 1964· σ. 92-161: *La reproduction, éléments pour une théorie du système d'enseignement*, Minuit, Παρίσι 1970, σ. 87-129· σ. 161-189: «L'examen d'une illusion», *Revue française de sociologie* IX, ειδικό τεύχος, Sociologie de l'éducation II, 1968, σ. 227-253· σ. 190-228: «La comparabilité des systèmes d'enseignement», στο: *Éducation, développement et démocratie*, εκδ. R. Castel - J. C. Passeron, Mouton, Cahiers du Centre de sociologie européenne 4, Παρίσι-Χάγη 1967, σ. 21-58.

ΑΡΘΡΑ

2. «Champ du pouvoir, champ intellectuel et habitus de classe», *Scolies*, Cahiers de recherches de l'École normale supérieure, 1 (1971) 7-26.

3. «Une interprétation de la théorie de

la religion selon Max Weber», *Archives européennes de sociologie* XII, 1 (1971) 3-21.

Αγγλική μετάφραση (τροποποιημένη έκδοση): «Legitimation and Structured Interests in Weber's Sociology of Religion» (μετ. Ch. Turner), στο: *Max Weber, Rationality and Modernity*, εκδ. S. Whimster - S. Lash, Allen and Unwin, Λονδίνο 1987, σ. 119-136.

4. «Genèse et structure du champ religieux», *Revue française de sociologie* XII, 3 (1971) 295-334.

5. «Disposition esthétique et compétence artistique», *Les temps modernes* 295 (1971) 1345-1378.

6. «Formes et degrés de la conscience du chômage dans l'Algérie coloniale», *Manpower and Unemployment Research in Africa*, τόμ. 4, 1 (1971) 36-44.

7. «Le marché des biens symboliques», *L'année sociologique*, τόμ. 22 (1971) 49-126.

Αγγλική μετάφραση: «The Market of Symbolic Goods» (μετ. R. Swyer), *Poetics* (Amsterdam) τόμ. 14, 1/2 (1985) 13-44.

Γερμανική μετάφραση: σ. 81-100: «Die Wechselbeziehungen von eingeschränkter Produktion und Grossproduktion» (μετ. B. Schwibs), στο: *Zur Dichotomisierung von hoher und niederer Literatur*, εκδ. Ch. Bürger - P. Bürger - J. Schulte-Sasse, Suhrkamp, Φρανκφούρτη 1982, σ. 84-100.

8. «La défense du corps», *Information sur les sciences sociales* X, 4 (1971) 45-86 (με τους L. Boltanski, P. Maldidier).

Γερμανική μετάφραση: «Die verteilung der Zukunft» (μετ. H. Köhler), στο: P. Bourdieu - L. Boltanski - M. de Saint

Martin - P. Mالدیدیر, *Titel und Stelle. Über die Reproduktion sozialer Macht*, Europäische Verlagsanstalt, Φρανκφούρτη 1981, σ. 117-168.

9. «The Thinkable and the Unthinkable», *Times Literary Supplement*, 15 Οκτωβρίου 1971, σ. 1255-1256.

ΠΡΟΦΟΡΙΚΕΣ ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΕΙΣ

10. «Reproduction culturelle et reproduction sociale» (Ανακοίνωση στο Συνέδριο του Durham, Απρίλιος 1970), *Information sur les sciences sociales* X, 2 (1971) 45-99.

Αγγλική μετάφραση: «Cultural Reproduction and Social Reproduction», στο: *Knowledge, Education and Cultural Change*, έκδ. Richard Brown, Tavistock, Λονδίνο 1973, σ. 71-112· επίσης, στο: *Power and Ideology in Education*, έκδ. J. Karabel - A. H. Halsey, Oxford University Press, Νέα Υόρκη 1977, σ. 487-511.

Γερμανική μετάφραση: «Kulturelle Reproduktion und soziale Reproduktion», στο: P. Bourdieu - J. C. Passeron, *Grundlagen einer Theorie der symbolischen Gewalt*, Suhrkamp, Φρανκφούρτη 1973, σ. 89-139.

11. «L'opinion publique n'existe pas», Διάλεξη (Arras, Noroit, 155, Ιανουάριος 1971), *Noroit* 155, Φεβρουάριος 1971· επίσης, *Noroit* 156, Μάρτιος 1971· επίσης: *Les temps modernes* 318 (1973) 1292-1309· επίσης, στο: P. Bourdieu, *Questions de sociologie*, Minuit, Παρίσι 1980, σ. 222-235.

Αγγλική μετάφραση: «Public Opinion Does Not Exist» (μετ. M. C. Axmann), στο: *Communication and Class Struggle*, έκδ. A. Mattelart και S. Siegelau, International General/IMMRC, Νέα

Υόρκη/Bagnolet 1979, τόμ. 1, «Capitalism, Imperialism», σ. 124-130.

Ελληνική μετάφραση: στο: *Πολιτης* 68 (1986) 36-39.

1972

ΒΙΒΛΙΟ

1. *Esquisse d'une théorie de la pratique, précédé de trois études d'ethnologie kabyle*, Droz, Γενεύη 1972.

Αγγλική μετάφραση: σ. 162-189: «The Three Forms of Theoretical Knowledge», *Social Science Information* XII, 1 (1973) 53-80· επίσης, *Outline of a Theory of Practice* (μετ. R. Nice), Cambridge University Press, Cambridge 1977· επίσης, σ. 3-9, 72-73: «Structures, Strategies, and the Habitus», στο: *French Sociology, Rupture and Renewal since 1968*, έκδ. Chl. C. Lemert, Columbia University Press, Νέα Υόρκη 1981, σ. 86-96.

Γερμανική μετάφραση: *Entwurf einer Theorie der Praxis auf der ethnologischen Grundlage der Kabyliischen Gesellschaft* (μετ. C. Pialoux, B. Schwibs), Suhrkamp, Φρανκφούρτη 1976, Suhrkamp Taschenbuch Wissenschaft 291, 1971.

ΑΡΘΡΑ

2. «Composition sociale de la population étudiante et chances d'accès à l'enseignement supérieur», *Orientations* 41 (1972) 89-102 (με τους C. Grignon, J. C. Passeron).

3. «Die Museumskonservatoren» (μετ. C. Weber, W. M. Sprondel), στο: *Berufssoziologie*, έκδ. Thomas Luckmann - Walter Michael Sprondel, Kiepenheuer & Witsch, Κολωνία 1972, σ.

148-153.

4. «Les doxosophes», *Minuit* 1 (1972) 26-45.5. «Les stratégies matrimoniales dans le système de reproduction», *Annales* 4-5 (1972) 1105-1127.

Αγγλική μετάφραση: «Marriage Strategies as Strategies of Social Reproduction» (μετ. E. Forster), στο: *Family and Society, Selections from the Annales*, έκδ. R. Forster - O. Ranum, The John Hopkins University Press, Βαλτιμόρη-Λονδίνο 1976, σ. 117-144.

ΠΡΟΦΟΡΙΚΗ ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΗ

6. Πρακτικά της ομάδας 1, στο: *Vie active et formation universitaire*, Πρακτικά του Συνεδρίου της Orléans (Νοέμβριος 1970), Dunod, Παρίσι 1972, σ. 109-113.

1973

ΒΙΒΛΙΟ

1. *Grundlagen einer Theorie der symbolischen Gewalt*, Suhrkamp, Φρανκφούρτη 1973 (με τον J. C. Passeron).

Γερμανική μετάφραση: (μετ. E. Moldenhauer): σ. 7-87, «Fondements d'une théorie de la violence symbolique», στο: P. Bourdieu - J. C. Passeron, *La reproduction. Éléments pour une théorie du système d'enseignement*, Minuit, Παρίσι 1970, σ. 13-84· σ. 89-139, «Reproduction culturelle et reproduction sociale», *Information sur les sciences sociales* X, 2 (1971) 45-79.

ΑΡΘΡΑ

2. «Classes et classement», *Minuit* 5 (1973) 22-24.

3. «Les stratégies de reconversion. Les classes sociales et le système d'enseignement», *Information sur les sciences sociales* XII, 5 (1973) 61-113 (με τους L. Boltanski, M. de Saint Martin).

Αγγλική μετάφραση: «Changes in social structure and changes in the demand for education», στο: *Contemporary Europe. Social Structures and Cultural Patterns*, έκδ. S. Giner - M. Scotford-Archer, Routledge and Kegan Paul, Λονδίνο 1977, σ. 197-227 (με τον L. Boltanski).

Γερμανική μετάφραση: «Kapital und Bildungskapital. Reproduktionsstrategien im sozialen Wandel» (μετ. G. Pfeffer), στο: P. Bourdieu - L. Boltanski - M. de Saint Martin - P. Maledier, *Titel und Stelle. Über die Reproduktion sozialer Macht*, Europäische Verlagsanstalt, Φρανκφούρτη 1981, σ. 23-87.

1974

ΑΡΘΡΑ

1. «Avenir de classe et causalité du probable», *Revue française de sociologie* XV, 1 (1974) 3-42.

Γερμανική μετάφραση: «Klassenschicksal, individuelles Handeln und das Gesetz der Wahrscheinlichkeit» (μετ. B. Kraus), στο: P. Bourdieu - L. Boltanski - M. de Saint Martin - P. Maledier, *Titel und Stelle. Über die Reproduktion sozialer Macht*, Europäische Verlagsanstalt, Φρανκφούρτη 1981, σ. 169-226.

2. «Les fractions de la classe dominante et les modes d'appropriation des

oeuvres d'art», *Information sur les sciences sociales* XIII, 3 (1974) 7-32.

ΠΡΟΦΟΡΙΚΗ ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΗ

3. «Haute couture et haute culture», *Noroi* 192 (1974) 1-2, 7-17· συζήτηση, *Noroi* 193-194, Δεκέμβριος 1974-Ιανουάριος 1975, σ. 2-11· επίσης, στο: P. Bourdieu, *Questions de sociologie*, Minit, Παρίσι 1980, σ. 196-206.

1975

ΑΡΘΡΑ

1. «Méthode scientifique et hiérarchie sociale des objets», *Actes de la recherche en sciences sociales* 1 (1975) 4-6.

2. «Le couturier et sa griffe. Contribution à une théorie de la magie», *Actes de la recherche en sciences sociales* 1 (1975) 7-36 (με την Y. Delsaut).

Γερμανική μετάφραση: «Die neuen Kleider der Bourgeoisie», *Kursbuch* (Βερολίνο), *Unsere Bourgeoisie*, 42 (1975) 172-182.

3. «L'invention de la vie d'artiste», *Actes de la recherche en sciences sociales* 2 (1975) 67-94.

Αγγλική μετάφραση: «The Invention of the Artist's Life» (μετ. E. R. Koch), *Yale French Studies* 73 (1987) 75-103.

Γερμανική μετάφραση: «Flaubert, Einführung in die Sozioanalyse» (μετ. B. Schwibs), *Sprache im technischen Zeitalter* (Βερολίνο), μέρος I, 102 (1987) 173-189· μέρος II, 103 (1987) 240-255.

4. «Les catégories de l'entendement professoral», *Actes de la recherche en sciences sociales* 3 (1975) 68-93 (με τη M. de Saint Martin).

Αγγλική μετάφραση: «The Categories of Professorial Judgement», στο: P. Bourdieu, *Homo academicus*, Polity Press, Λονδίνο 1988, σ. 194-255.

Γερμανική μετάφραση: «Die Kategorien des professoralen Verstehens», στο: P. Bourdieu, *Homo academicus*, Suhrkamp, Φρανκφούρτη 1988, σ. 353-393.

5. «La spécificité du champ scientifique et les conditions sociales du progrès de la raison», *Sociologie et sociétés* (Montréal) VII, 1 (1975) 91-118· επίσης: «Le champ scientifique», *Actes de la recherche en sciences sociales* 2-3 (1976) 88-104.

Αγγλική μετάφραση: «The specificity of the scientific field and the social conditions of the progress of reason»: (μετ. R. Nice), *Social Science Information* XIV, 6 (1975) 19-47· επίσης, στο: *French Sociology, Rupture and Renewal Since 1968*, έκδ. Ch. C. Lemert, Columbia University Press, Νέα Υόρκη 1981, σ. 257-292.

6. «Le titre et le poste. Rapports entre le système de production et le système de reproduction», *Actes de la recherche en sciences sociales* 2 (1975) 95-107 (με τον L. Boltanski).

Αγγλική μετάφραση: «Formal Qualifications and Occupational Hierarchies: the Relationship Between the Production System and the Reproduction System» (μετ. R. Nice), στο: *Reorganizing Education*, Sage Annual Review, Social and Educational Change, 1 (1977) 61-69· επίσης: «The Educational System and the Economy: Titles and Jobs», στο: *French Sociology, Rupture and Renewal Since 1968*, έκδ. Ch. C. Lemert, Columbia University Press, Νέα Υόρκη

1981, σ. 141-151.

Γερμανική μετάφραση: «Titel und Stelle - Zum Verhältnis von Bildung und Beschäftigung» (μετ. Α. Leschinsky), στο: P. Bourdieu - L. Boltanski - M. de Saint Martin - P. Maldidier, *Titel und Stelle. Über die Reproduktion sozialer Macht*, Europäische Verlagsanstalt, Φρανκφούρτη 1981, σ. 89-115.

7. «Le fétichisme de la langue», *Actes de la recherche en sciences sociales* 4 (1975) 2-32 (με τον L. Boltanski).

8. «La critique du discours lettré», *Actes de la recherche en sciences sociales* 5-6 (1975) 4-8.

9. «L'ontologie politique de Martin Heidegger», *Actes de la recherche en sciences sociales* 5-6 (1975) 109-15· επίσης: *L'ontologie politique de Martin Heidegger*, Minuit, Παρίσι 1988.

Γερμανική μετάφραση: *Die politische Ontologie Martin Heideggers* (μετ. Β. Schwibs), Syndikat, Φρανκφούρτη 1976.

10. «Le langage autorisé. Note sur les conditions sociales de l'efficacité du discours rituel», *Actes de la recherche en sciences sociales* 5-6 (1975) 183-190.

11. «La lecture de Marx: quelques remarques critiques à propos de "Quelques remarques critiques à propos de Lire Le Capital"», *Actes de la recherche en sciences sociales* 5-6 (1975) 65-79.

ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ

12. «Les intellectuels dans le champ de la lutte des classes» (με τους Α. Casanova και Μ. Simon), *La nouvelle critique* 87 (1975) 20-26.

1976

ΑΡΘΡΑ

1. «Le sens pratique», *Actes de la recherche en sciences sociales* 1 (1976) 43-86.

2. «Les modes de domination», *Actes de la recherche en sciences sociales* 2-3 (1976) 122-132.

3. «La production de l'idéologie dominante», *Actes de la recherche en sciences sociales* 2-3 (1976) 3-73 (με τον L. Boltanski).

4. «Un jeu chinois. Notes pour une critique sociale du jugement», *Actes de la recherche en sciences sociales* 4 (1976) 91-101.

5. «Anatomie du goût», *Actes de la recherche en sciences sociales* 5 (1976) 2-112 (με τη Μ. de Saint Martin).

ΠΡΟΦΟΡΙΚΗ ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΗ

6. «Les conditions sociales de la production sociologique: sociologie coloniale et décolonisation de la sociologie», Παρέμβαση στο Συνέδριο: «Ethnologie et politique au Maghreb» (Παρίσι, Ιούνιος 1975), στο: *Le mal de voir*, Union générale d'éditions (UGE), σειρά 10/18, Cahiers Jussieu 2, Παρίσι 1976, σ. 416-427· επίσης: «Pour une sociologie des sociologues», στο: P. Bourdieu, *Questions de sociologie*, Minuit, Παρίσι 1980, σ. 79-85.

1977

ΒΙΒΛΙΟ

1. *Algérie 60, structures économiques et structures temporelles*, Minuit, Παρίσι 1977.

Αγγλική μετάφραση: *Algeria 1960* (μετ. R. Nice), Cambridge University Press/Éd. de la Maison des sciences de

l'homme, Cambridge-Παρίσι 1979, σ. 1-94.

ΑΡΘΡΑ

2. «Questions de politique», *Actes de la recherche en sciences sociales* 16 (1977) 55-89.

3. «Une classe objet», *Actes de la recherche en sciences sociales* 17-18 (1977) 1-5.

4. «La production de la croyance: contribution à une économie des biens symboliques», *Actes de la recherche en sciences sociales* 13 (1977) 3-43.

Αγγλική μετάφραση: «The production of belief: contribution to an economy of symbolic goods» (μετ. R. Nice), *Media, Culture and Society* 2, 3 (1980) 261-293· επίσης, στο: *Media, Culture and Society, A Critical Reader*, Sage Publications, Λονδίνο 1986, σ. 131-163.

5. «Remarques provisoires sur la perception sociale du corps», *Actes de la recherche en sciences sociales* 14 (1977) 51-54.

ΠΡΟΦΟΡΙΚΕΣ ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΕΙΣ

6. «Sur le pouvoir symbolique», Διάλεξη (Harvard University, 1973), *Annales* 3 (1977) 405-411.

Αγγλική μετάφραση: «Symbolic Power» (μετ. C. Wringe), στο: *Identity and Structure: Issues in the Sociology of Education*, έκδ. D. Gleson, Nafferton Books, Driffield 1977, σ. 112-119· επίσης: *Critique of Anthropology* (μετ. R. Nice) 4, 13/14 (1979) 77-85.

7. «L'économie des échanges linguistiques», Σεμινάριο (Παρίσι, EHESS, 25 Νοεμβρίου 1976), *Langue française* 34 (1977) 17-34.

Αγγλική μετάφραση: «The economics of linguistic exchanges» (μετ. R. Nice), *Social Science Information* XVI, 6

(1977) 645-668.

8. Συμμετοχή στο Στρογγυλό Τραπέζι: «Γλωσσολογία και κοινωνιολογία της γλώσσας (langage)» (Παρίσι, Maison des sciences de l'homme, Οκτώβριος 1976), *Langue Française* 34 (1977) 35-51 (με τους J. C. Chevalier, S. Delesalle, P. Encrévé, G. Fauconnier, J. C. Milner, A. Rey).

9. «La censure», Παρέμβαση στο Συνέδριο για την επιστήμη των έργων (Λίλλη, Μάιος 1974), *Information sur les sciences sociales* XVI, 3/4 (1977) 385-388· επίσης, στο: P. Bourdieu, *Questions de sociologie*, Minuit, Παρίσι 1980, σ. 138-142.

10. «Le paradoxe du sociologue», Διάλεξη (Αττας, Noroit, Οκτώβριος 1977), *Noroit* 222, Νοέμβριος 1977· συζήτηση, *Noroit* 223, Δεκέμβριος 1977· επίσης: *Sociologie et sociétés* (Montréal) XI, 1 (1979) 85-94· επίσης, στο: P. Bourdieu, *Questions de sociologie*, Minuit, Παρίσι 1980, σ. 86-94.

ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ

11. «Le droit à la parole» (με τον P. Viannson-Ponté), *Le Monde*, Les grilles du temps, 11 Οκτωβρίου 1977, σ. 1-2· συνέχεια: «La culture, pour qui et pourquoi?», *Le Monde*, Les grilles du temps, 12 Οκτωβρίου 1977, σ. 2.

Γερμανική μετάφραση: «Die bildungssoziologische Denkweise von Pierre Bourdieu», *Betrifft: Erziehung*, Heft 7, Ιούλιος 1978, σ. 54-60.

1978

ΑΡΘΡΑ

1. «Capital symbolique et classes sociales», *L'arc*, Georges Duby, 72 (1978) 13-19.

2. «Le patronat», *Actes de la recherche en sciences sociales* 20-21 (1978) 3-82 (με τη M. de Saint Martin).

3. «Sur l'objectivation participante. Réponses à quelques objections», *Actes de la recherche en sciences sociales* 23 (1978) 67-69.

4. «Dialogue sur la poésie orale», *Actes de la recherche en sciences sociales* 23 (1978) 51-66 (με τον M. Mammeri).

5. «Titres et quartiers de noblesse culturelle. Éléments d'une critique sociale du jugement esthétique», *Ethnologie française* VIII, 2-3 (1978) 107-144 (με τη M. de Saint Martin).

6. «Classement, déclassement, reclassement», *Actes de la recherche en sciences sociales* 24 (1978) 2-22.

Αγγλική μετάφραση: Επίλογος, στο: P. Bourdieu, *The Inheritors, French Students and their Relation to Culture*, The University of Chicago Press, Chicago-Λονδίνο 1979, σ. 77-97.

ΠΡΟΦΟΡΙΚΕΣ ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΕΙΣ

7. «Pratiques sportives et pratiques sociales», Εναρκτήρια διάλεξη στο Διεθνές Συνέδριο της HISPА (Παρίσι, INSEP, 28 Μαρτίου-2 Απριλίου 1978), *Actes du VIIe Congrès international*, INSEP, Παρίσι 1978, τόμ. 1, σ. 17-37· επίσης: «Comment peut-on être sportif?», στο: P. Bourdieu, *Questions de sociologie*, Minuit, Παρίσι 1980, σ. 173-195.

Αγγλική μετάφραση: «Sport and social class» (μετ. R. Nice), *Social Science Information* XVII, 6 (1978) 819-840.

Γερμανική μετάφραση: «Historische und soziale Voraussetzungen des modernen Sports», στο: *Sport, Eros und Tod*, έκδ. G. Gebauer - G. Hortleder, Suhrkamp, Φρανκφούρτη 1985.

8. «Savoir ce que parler veut dire», Παράμβαση στο Συνέδριο της AFEF (Limoges, 30 Οκτωβρίου 1977), *Le français aujourd'hui* 41 (1978) 4-20 (αυτοζήτησης, «Questions à Pierre Bourdieu», *Le français aujourd'hui*, παράρτημα στο τεύχ. 41 [1978] 51-57)· επίσης, στο: P. Bourdieu, *Questions de sociologie*, Minuit, Παρίσι 1980, σ. 95-112.

9. «Le racisme de l'intelligence», *Cahiers Droit et liberté* (Races, sociétés et aptitudes: apports et limites de la science, Συνέδριο της UNESCO, 27 Μαΐου 1978), παράρτημα στο τεύχ. 382 (1978) 67-71· επίσης: *Réforme*, 1η Δεκεμβρίου 1979, σ. 6-7· επίσης, στο: P. Bourdieu, *Questions de sociologie*, Minuit, Παρίσι 1980, σ. 264-268· επίσης, στο: Jean Belkhir, *L'intellectuel: l'intelligentsia et les manuels*, Éd. Anthropos, Παρίσι 1983, σ. 187-194· επίσης: «Tout racisme est un essentialisme», *Différences* 24-25 (1983) 44.

ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΕΙΣ

10. «Les intellectuels sont-ils hors jeu?» (με τον F. Hincker), *La nouvelle critique* 111-112 (1978) 56-61· επίσης, στο: P. Bourdieu, *Questions de sociologie*, Minuit, Παρίσι 1980, σ. 61-66.

11. «Deux doigts de Ravel sec» (με τον C. Huvé), *Le Monde de la musique* 6 (1978) 3-31· επίσης: «L'origine et l'évolution des espèces de mélomanes», στο: P. Bourdieu, *Questions de sociologie*, Minuit, Παρίσι 1980, σ. 155-160.

12. Συνέντευξη (με τον A. M. Métaillié), στο: *Les jeunes et le premier emploi*, Association des âges, Παρίσι 1978, σ. 520-530· επίσης: «La jeunesse n'est qu'un mot», στο: P. Bourdieu, *Questions de sociologie*, Minuit, Παρίσι 1980, σ. 143-154.

1979

ΒΙΒΛΙΟ

1. *La distinction. Critique sociale du jugement*, Minuit, Παρίσι 1979· νέα έκδοση, επανυξημένη με εισαγωγή: 1982.

Αγγλική μετάφραση: Προδημοσιεύσεις (μετ. R. Nice): σ. 9-61: «The aristocracy of culture», *Media, Culture and Society*, τόμ. 2, 3 (1980) 225-254· επίσης, στο: *Media, Culture and Society, A Critical Reader*, Sage Publications, Λονδίνο 1986, σ. 164-193· σ. 139-144: «A diagram of social position and life-style», *Media, Culture and Society* τόμ. 2, 3 (1980) 255-259· ολοκληρωμένη έκδοση: «Distinction. A Social Critique of the Judgement of Taste (μετ. R. Nice), Harvard University Press, Cambridge (Massachusetts) 1984· έκδοση τσέπης, Routledge and Kegan Paul, Νέα Υόρκη 1986.

Γερμανική μετάφραση: *Die feinen Unterschiede, Kritik der gesellschaftlichen Urteilskraft* (μετ. B. Schwibs, A. Russer), Suhrkamp Verlag, Φρανκφούρτη 1982.

ΑΡΘΡΟ

2. «Les trois états du capital culturel», *Actes de la recherche en sciences sociales* 30 (1979) 3-6.

ΠΡΟΦΟΡΙΚΗ ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΗ

3. «Numerus clausus», Παρέμβαση στη Σύνοδο της Παιδείας της αρχιτεκτονικής (Μάιος 1978), *Pré-livre blanc*, 1979· επίσης: «Débat: numerus clausus ou débouchés?», *BIP* 94, 29 Οκτωβρίου 1980, σ. 3.

ΣΥΝΝΕΤΕΥΣΗ

4. «Des goûts artistiques et des classes

sociales» (με τον D. Eribon), *Libération*, 3-4 Νοεμβρίου 1979, σ. 12-13· επίσης: «L'art de résister aux paroles», στο: P. Bourdieu, *Questions de sociologie*, Minuit, Παρίσι 1980, σ. 10-18.

Γερμανική μετάφραση «Die Kunst, Parolen zu widerstehen» (μετ. J. Bolder, M. Steinrück), *Asthetik und Kommunikation* (Φρανκφούρτη) 16, 61-62 (1986) 196-200.

1980

ΒΙΒΛΙΑ

1. *Le sens pratique*, Minuit, Παρίσι 1980.

Γερμανική μετάφραση: *Sozialer Sinn, Kritik der theoretischen Vernunft* (μετ. G. Seib), Suhrkamp, Φρανκφούρτη 1987.

2. *Questions de sociologie*, Minuit, Παρίσι 1980.

3. *Travaux et projets*, Centre de sociologie européenne, Παρίσι 1980.

ΑΡΘΡΑ

4. «Le capital social. Notes provisoires», *Actes de la recherche en sciences sociales* 31 (1980) 2-3.

5. «Lettre à Paolo Fossati à propos de la Storia dell'arte Italiana», *Actes de la recherche en sciences sociales* 31 (1980) 90-92.

6. «Le mort saisit le vif. Les relations entre l'histoire réifiée et l'histoire incorporée», *Actes de la recherche en sciences sociales* 32-33 (1980) 3-14.

7. «Et si on parlait de l'Afghanistan?» (με τους Pierre και Micheline Centlivres), *Actes de la recherche en sciences sociales* 34 (1980) 2-16.

Γερμανική μετάφραση: «Afghanistan auf den Zweiten Blick: Ethnische und Soziale Gruppen» (μετ. G. Osterwald), *Freibeuter* (Ηερολίνο) 7 (1981) 33-53.

8. «Le Nord et le Midi. Contribution à une analyse de l'effet Montesquieu», *Actes de la recherche en sciences sociales* 35 (1980) 21-25.

9. «L'identité et la représentation. Éléments pour une réflexion critique sur l'idée de région», *Actes de la recherche en sciences sociales* 35 (1980) 63-72.

Ελληνική μετάφραση: στο: *Πόλη και Περιφέρεια* (Θεσσαλονίκη) 4-5 (1982) 7-34.

10. «Où sont les terroristes?», *Esprit* 11-12 (1980) 253-258.

11. «Sartre» (μετ. R. Nice), *London Review of Books*, τόμ. 2, 22, 20 Νοεμβρίου-3 Δεκεμβρίου 1980, σ. 11-12.

Γερμανική μετάφραση: «Die Erfindung des totalen Intellektuellen» (μετ. J. Jurt), *Romanistische Zeitschrift für Literaturgeschichte* 4 (1981) 385-391.

Γαλλική δημοσίευση: «Sartre, l'invention de l'intellectuel total», *Libération*, 31 Μαρτίου 1983, σ. 20-21.

ΠΡΟΦΟΡΙΚΗ ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΗ

12. «La fin des intellectuels?», Διάλεξη (Arras, Noroit, Οκτώβριος 1980), *Noroit* 253 (1980) 2-8, 17-23· συζήτηση, *Noroit* 254 (1980).

ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΕΙΣ

13. «Des contradictions linguistiques léguées par le colonisateur» (με τον D. Eribon), *Libération*, 19-20 Απριλίου 1980, σ. 13.

14. «La grande illusion des intellectuels» (με τον D. Eribon), *Le Monde Dimanche*, 4 Μαΐου 1980, σ. 1 και XVII· επίσης: «Comment libérer les intellectuels

libres?», στο: P. Bourdieu, *Questions de sociologie*, Minuit, Παρίσι 1980, σ. 67-78.

15. «La sociologie est-elle une science?» (με τον P. Thuillier), *La recherche* 112 (1980) 738-743· επίσης: «Une science qui dérange», στο: P. Bourdieu, *Questions de sociologie*, Minuit, Παρίσι 1980, σ. 19-36.

1981

ΒΙΒΛΙΟ

1. *Titel und Stelle. Über die Reproduktion sozialer Macht*, Europäische Verlagsanstalt, Φρανκφούρτη 1981 (με τους L. Boltanski, M. de Saint Martin, P. Maldidier).

Γερμανική μετάφραση: σ. 23-87: «Les stratégies de reconversion», *Information sur les sciences sociales* XII, 5 (1973) 61-113 (με τους L. Boltanski, M. de Saint Martin)· σ. 89-115: «Le titre et le poste. Rapports entre le système de production et le système de reproduction», *Actes de la recherche en sciences sociales* 2 (1975) 95-107 (με τον L. Boltanski)· σ. 117-168: «La défense du corps», *Information sur les sciences sociales* X, 4 (1971) 45-86 (με τους L. Boltanski, P. Maldidier)· σ. 169-226: «Avenir de classe et causalité du probable», *Revue française de sociologie* XV, 1 (1974) 3-42.

ΑΡΘΡΑ

2. «La représentation politique. Éléments pour une théorie du champ politique», *Actes de la recherche en sciences sociales* 36-37 (1981) 3-24.

3. «Décrire et prescrire. Note sur les conditions de possibilité et les limites de

l'efficacité politique», *Actes de la recherche en sciences sociales* 38 (1981) 69-73.

4. «Épreuve scolaire et consécration sociale. Les classes préparatoires aux Grandes écoles», *Actes de la recherche en sciences sociales* 39 (1981) 3-70.

5. «Pour une sociologie de la perception», *Actes de la recherche en sciences sociales* 40 (1981) 3-9 (με την Y. Delsaut).

6. «Men and Machines», στο: *Advances in social theory and methodology. Toward an integration of micro- and macro-sociologies*, έκδ. K. Knorr-Cetina, A. V. Cicourel, Routledge and Kegan Paul, Βοστώνη-Λονδίνο-Henley 1981, σ. 304-317.

ΠΡΟΛΟΓΟΙ

7. Πρόλογος στο: *Le français chassé des sciences*, Actes du Colloque d'Orsay, CIREEL (Centre d'Information et de Recherche pour l'Enseignement et l'Emploi des Langues), Παρίσι 1981, σ. 9-10.

8. Πρόλογος στο: P. Lazarsfeld - M. Jahoda - H. Zeisel, *Les chômeurs de Marienthal*, Minuit, Παρίσι 1981, σ. 7-12.

9. Εισαγωγή στο: *Le grand livre du rugby français 1981-1982*, F.M.T. Éditions S.A., Belleville (Rhône) 1981, σ. 7.

ΠΡΟΦΟΡΙΚΕΣ ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΕΙΣ

10. «Mais qui a créé les créateurs?», Διάλεξη (ENSAD, Παρίσι 1980), στο: *Art: Sur 10 ans, aujourd'hui, 1981*, Ministère de la culture, Παρίσι 1981, σ. 71-84· επίσης, στο: P. Bourdieu, *Questions de sociologie*, Minuit, Παρίσι

1980, σ. 207-221.

11. «Lecture, lecteurs, lettrés, littérature», Διάλεξη (Grenoble 1981), στο: *Recherches sur la philosophie et le langage*, Université des sciences sociales, Cahier du Groupe de recherches sur la philosophie et le langage, Grenoble 1981, σ. 5-16· επίσης, στο: P. Bourdieu, *Choses dites*, Minuit, Παρίσι 1987, σ. 132-143.

ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ

12. «Retrouver la tradition libertaire de la gauche» (με τους R. Pierre και D. Eribon, για την Πολωνία), *Libération*, 23 Δεκεμβρίου 1981, σ. 8-9· επίσης: «Pologne, 500 jours de libertés qui ébranlèrent le communisme», *Libération*, εκτός σειράς, Ιανουάριος - Φεβρουάριος 1982, σ. 209-210.

1982

ΒΙΒΛΙΑ

1. *Leçon sur la leçon*, Minuit, Παρίσι 1982· *Leçon inaugurale* 90, Collège de France, Παρίσι 1982.

Γερμανική μετάφραση: στο: P. Bourdieu, *Sozialer Raum und «Klassen»*, *Leçon sur la leçon*, Suhrkamp, Φρανκφούρτη 1985, σ. 47-81.

2. *Ce que parler veut dire. L'économie des échanges linguistiques*, Fayard, Παρίσι 1982.

ΑΡΘΡΟ

3. «La sainte famille. L'épiscopat français dans le champ du pouvoir», *Actes de la recherche en sciences sociales* 44/45 (1982) 2-53 (με τη M. de Saint Martin).

ΠΡΑΚΤΙΚΑ, ΧΑΙΡΕΤΙΣΜΟΙ

4. «Zaslavsky, contre la magie des mots», *Liberation*, 7 Δεκεμβρίου 1982, σ. 21.

5. «Erving Goffman est mort», *Liberation*, 2 Δεκεμβρίου 1982, σ. 23.

6. «Goffman, le découvreur de l'infiniment petit», *Le Monde*, 4 Δεκεμβρίου 1982, σ. 1 και 30.

Αγγλική μετάφραση: «Erving Goffman, Discoverer of the Infinitely Small» (μετ. R. Nice), *Theory, Culture and Society*, τόμ. 2, 1 (1983) 112-113.

ΠΡΟΦΟΡΙΚΕΣ ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΕΙΣ

7. «Les rites d'institution» (Neuchâtel, Οκτώβριος 1981), *Actes de la recherche en sciences sociales* 43 (1982) 58-63· επισημ.: «Les rites comme actes d'institution», στο: *Les rites de passage aujourd'hui*, έκδ. P. Centlivres - J. Hainard, Actes du Colloque de Neuchâtel 1981, Éditions L'Age d'Homme, Λοζάννη 1986, σ. 206-215.

8. Περίληψη των μαθημάτων και εργασιών, *Annuaire du Collège de France 1981-1982*, Collège de France, Παρίσι 1982, σ. 473-476.

ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ

9. «Dévoiler les ressorts du pouvoir» (με τον D. Erignon), *Liberation*, 19 Οκτωβρίου 1982, σ. 28.

1983

ΑΡΘΡΑ

1. «The Philosophical Establishment» (μετ. K. McLaughlin), στο: *Philosophy in France Today*, έκδ. A. Montefiore, Cambridge University Press, Cambridge 1983, σ. 1-8.

2. «Le changement linguistique» (με τους William Labov και Pierre Encrevé), *Actes de la recherche en sciences sociales* 46 (1983) 67-71.

3. «Vous avez dit "populaire" ?», *Actes de la recherche en sciences sociales* 46 (1983) 98-105.

4. *Mal* 68, *Lire* 93 (1983) 22.

5. «La discipline», *Contact*, ειδικό τεύχος, «Exercer l'autorité aujourd'hui», 25 (1983) 25-26.

6. «Les sciences sociales et la philosophie», *Actes de la recherche en sciences sociales* 47-48 (1983) 45-52.

7. «The Field of Cultural Production or: the Economic World Reversed» (μετ. R. Nice), *Poetics* (Amsterdam), τόμ. 12, 4-5 (1983) 311-356.

8. «Ökonomisches Kapital, kulturelles Kapital, soziales Kapital» (μετ. R. Kreckel), *Soziale Welt* (Göttingen), ειδικό τεύχος, «Soziale Ungleichheiten», έκδ. R. Kreckel, Sonderheft 2, 1983, σ. 183-198.

Αγγλική μετάφραση: «The Forms of Capital» (μετ. R. Nice), στο: *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*, έκδ. John G. Richardson, Greenwood Press, Νέα Υόρκη-Westport (Connecticut)-Λονδίνο 1986, σ. 241-258.

ΠΡΟΦΟΡΙΚΕΣ ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΕΙΣ

9. Περίληψη των μαθημάτων και εργασιών, *Annuaire du Collège de France 1982-1983*, Collège de France, Παρίσι 1983, σ. 519-524.

ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΕΙΣ

10. «Die Worte und die Wahrheit» (με τους J. Altwegg και A. Schmidt), *Basler Magazin* 10 (1983) 3-7.

Γερμανική μετάφραση: «Hit-Parade der französischen Intellektuellen oder: Wer richtet über die Legitimität der Richter?» (μετ. B. Schwibs), *Neue Sammlung* (Στουτγάρδη) 3 (1985) 403-416.

5. «Le champ littéraire. Préalables critiques et principes de méthode», *Lendemains* (Βερολίνο-Κολογία) IX, 36 (1984) 5-20.

6. «Capital et marché linguistiques», *Linguistische Berichte* (Constance) 90 (1984) 3-24.

7. «La dernière instance», στο: *Le siècle de Kafka*, Centre Georges Pompidou, Παρίσι 1984, σ. 268-270.

8. «Consommation culturelle», στο: *Encyclopaedia Universalis*, 1984 (νέα έκδοση), τόμ. 2, «Art», σ. 779-782.

ΧΑΙΡΕΤΙΣΜΟΣ

9. «Le plaisir de savoir» (για τον Michel Foucault), *Le Monde*, 27 Ιουνίου 1984, σ. 1 και 10.

ΠΡΟΦΟΡΙΚΕΣ ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΕΙΣ

10. «Espace social et genèse des "classes"» (Université de Francfort, Φεβρουάριος 1984), *Actes de la recherche en sciences sociales* 52-53 (1984) 3-12.

Αγγλική μετάφραση: «The Social Space and the Genesis of Groups» (μετ. R. Nice), *Social Science Information*, τόμ. 24, τεύχ. 2 (1985) 195-220· επίσης, *Theory and Society* (μετ. R. Nice) 4 (1985) 723-744.

Γερμανική μετάφραση: στο: P. Bourdieu, *Sozialer Raum und «Klassen»*, *Leçon sur la leçon*, Suhrkamp, Φρανκφούρτη 1985, σ. 7-46.

11. «Pour une critique de la lecture» (Centre de documentation en histoire de la philosophie, Στρασβούργο 1984), *La*

lecture II, Cahiers du Séminaire de philosophie, 2 (1984) 13-17.

12. «La délégation et le fétichisme politique» (Association des étudiants protestants, Παρίσι, Ιούνιος 1983), *Actes de la recherche en sciences sociales* 52-53 (1984) 49-55· επίσης, στο: P. Bourdieu, *Choses dites*, Minuit, Παρίσι 1987, σ. 185-202.

Αγγλική μετάφραση: «Delegation and Political Fetishism» (μετ. K. Robinson), *Thesis Eleven* 10-11, Νοέμβριος 1984-Μάρτιος 1985, σ. 56-70.

Γερμανική μετάφραση: «Delegation und politischer Fetischismus» (μετ. B. Schwibs), *Asthetik und Kommunikation* (Φρανκφούρτη) 16, 61-62 (1986) 184-195.

13. «Réponse aux économistes» (Συνέδριο με θέμα «Το οικονομικό μοντέλο στις κοινωνικές επιστήμες», Université de Paris-I, Παρίσι, Απρίλιος 1981), *Économies et sociétés* XVIII, 10 (1984) 23-32· επίσης: «L'intérêt du sociologue», στο: P. Bourdieu, *Choses dites*, Minuit, Παρίσι 1987, σ. 124-131.

14. Εισαγωγική διάλεξη (8ο Συμπόσιο του ICSS, Παρίσι, Ιούλιος 1983), στο: *Sports et sociétés contemporaines*, Société française de sociologie du sport, Παρίσι 1984, σ. 323-331.

15. Περίληψη των μαθημάτων και εργασιών, *Annuaire du Collège de France 1983-1984*, Collège de France, Παρίσι 1984, σ. 551-553.

ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ

16. «Université: les rois sont nus» (με την D. Eribon), *Le nouvel observateur*, 2-8 Νοεμβρίου 1984, σ. 86-90.

1985

ΒΙΒΛΙΟ

1. *Sozialer Raum und «Klassen»*, *Leçon sur la leçon*, Suhrkamp, Φρανκφούρτη 1985.

Γερμανική μετάφραση (μετ. B. Schwibs): σ. 7-46: «Espace social et genèse des "classes"», *Actes de la recherche en sciences sociales* 52-53 (1984) 3-12· σ. 47-81: *Leçon sur la leçon*, Minuit, Παρίσι 1982· σ. 82-106: Y. Delsaut, *Bibliographie des travaux de Pierre Bourdieu*, Centre de sociologie européenne, ronéoté, Παρίσι 1984.

ΑΡΘΡΑ

2. «Remarques à propos de la valeur scientifique et des effets politiques des enquêtes d'opinion», *Pouvoirs*, «Les sondages», 33 (1985) 131-139· επίσης: «Le sondage, une "science" sans savant», στο: P. Bourdieu, *Choses dites*, Minuit, Παρίσι 1987, σ. 217-224.

3. «Quand les Canaques prennent la parole», *Actes de la recherche en sciences sociales* 56 (1985) 69-83 (με τον A. Bensa).

4. «Effet de champ et effet de corps», *Actes de la recherche en sciences sociales* 59 (1985) 73.

5. «Dialogue à propos de l'histoire culturelle» (με τους R. Chartier και R. Darnton), *Actes de la recherche en sciences sociales* 59 (1985) 86-93.

Γερμανική μετάφραση: «Dialog über die Kulturgeschichte» (μετ. V. Nähring), *Freiburger* 26 (1985) 22-37.

6. «Existe-t-il une littérature belge? Limites d'un champ et frontières politiques», *Études de lettres* (Λοζάννη) 4 (1985) 3-6.

7. «The Genesis of the Concepts of

Habitus and Field» (μετ. Ch. Newman), *Sociocriticism* (Pittsburgh -Pa., Montpellier), Theories and Perspectives II, τεύχ. 2 (1985) 11-24.

ΧΑΙΡΕΤΙΣΜΟΙ

8. «Les intellectuels et les pouvoirs», στο: *Michel Foucault, une histoire de la vérité*, Syros, Παρίσι 1985, σ. 93-94.

9. «A Free Thinker: "Do not ask me who I am"» (μετ. R. Nice), *Paragraph* (Λονδίνο) 5 (1985) 80-87.

ΠΡΟΦΟΡΙΚΕΣ ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΕΙΣ

10. «Le champ religieux dans le champ de production symbolique» (Στρασβούργο, Οκτώβριος 1982), Επίλογος στο: *Les nouveaux clercs*, Labor et fides, Γενεύη 1985, σ. 255-261· επίσης: «La dissolution du religieux», στο: P. Bourdieu, *Choses dites*, Minuit, Παρίσι 1987, σ. 117-123.

11. «Les professeurs de l'Université de Paris à la veille de Mai 68» (Συνέδριο οργανωμένο από το Ινστιτούτο νεότερης και σύγχρονης ιστορίας και την EHESS, Παρίσι, Ιούνιος 1984), στο: *Le personnel de l'enseignement supérieur en France aux XIXe et XXe siècles*, Éd. du CNRS, Παρίσι 1985, σ. 177-184.

12. Περίληψη των μαθημάτων και εργασιών, *Annuaire du Collège de France 1984-1985*, Collège de France, Παρίσι 1985, σ. 559-562.

ΣΥΝΑΝΤΗΣΕΙΣ

13. «La lecture: une pratique culturelle» (με τον R. Chartier), στο: *Pratiques de la lecture*, Rivages, Παρίσι 1985, σ. 218-239.

14. «De la règle aux stratégies» (με τον P. Lapaion), *Terrains* 4 (1985) 93-100· επίσης, στο: P. Bourdieu, *Choses dites*,

Minuit, Παρίσι 1987, σ. 75-93.

Αγγλική μετάφραση: «From Rules to Strategies» (μετ. R. Hurley), *Cultural Anthropology*, τόμ. 1, τεύχ. 1 (1986) 110-120.

15. «Du bon usage de l'ethnologie» (με τον M. Mammeri), *Awal*, Cahiers d'études berbères, 1 (1985) 7-29.

16. «Vernunft ist eine historische Errungenschaft, wie die Sozialversicherung» (με τον B. Schwibs), *Neue Sammlung* (Στουτγάρδη) 3 (1985) 376-394.

17. «Le raport du Collège de France: Pierre Bourdieu s'explique» (με τον J.P. Salgas), *La Quinzaine Littéraire* 445 (1985) 8-10.

1986

ΑΡΘΡΑ

1. «La science et l'actualité», *Actes de la recherche en sciences sociales* 61 (1986) 2-3.

2. «L'illusion biographique», *Actes de la recherche en sciences sociales* 62/63 (1986) 69-72.

Αγγλική μετάφραση: «The Biographical Illusion» (μετ. Y. Winkin, W. Leeds-Hurwitz), *Working Papers and Proceedings of the Center for Psychosocial Studies* (Chicago) 14 (1987) 1-7.

3. «Nécessiter», *L'Herne*, Cahier Francis Ponge, Éditions de l'Herne, Παρίσι, Ιούνιος 1986, σ. 434-437.

4. «La force du droit. Éléments pour une sociologie du champ juridique», *Actes de la recherche en sciences sociales* 64 (1986) 5-19.

Αγγλική μετάφραση: «The Force of Law: Toward a Sociology of the Juridical Field» (μετ. R. Terdiman),

Hastings Law Journal 38 (1987) 814-853.

5. «Les mésaventures de l'amateur», στο: *Éclats / Boulez*, έκδ. R. Samuel, Éditions du Centre Georges Pompidou, Παρίσι 1986, σ. 74-75.

6. «An Antinomy in the Notion of Collective Protest», στο: *Development, Democracy, and the Art of Trespassing: Essays in Honor of Albert O. Hirschman*, έκδ. A. Foxley - M. S. McPherson - G. O'Donnell, University of Notre Dame Press, Notre Dame (Indiana) 1986, βιβλίο τέττης: 1988, σ. 301-302.

ΠΡΟΦΟΡΙΚΕΣ ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΕΙΣ

7. «Habitus, code et codification», Διαλέξη (Neuchâtel, Μάιος 1983), *Actes de la recherche en sciences sociales* 64 (1986) 40-44· επίσης: «La codification», στο: P. Bourdieu, *Choses dites*, Minit, Παρίσι 1987, σ. 94-105.

8. «De quoi parle-t-on quand on parle du "problème de la jeunesse"?» (Συνέδριο οργανωμένο από το πρωτοθνητικό πρόγραμμα «Τεχνολογία, Απασχόληση, Εργασία» του Υπουργείου Έρευνας και Τεχνολογίας, Παρίσι, Δεκέμβριος 1985), στο: *Les jeunes et les autres. Contributions des sciences de l'homme à la question des jeunes*, τόμ. II, CRIV (Centre de recherche interdisciplinaire de Vaucresson), Vaucresson 1986, σ. 229-234.

9. Περίληψη των μαθημάτων και εργασιών, *Annuaire du Collège de France 1985-1986*, Collège de France, Παρίσι 1986, σ. 555-560.

ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΕΙΣ

10. «Der Kampf um die symbolische

Ordnung» (με τους A. Honneth, H. Kocyba, B. Schwibs μετ. B. Schwibs), *Asthetik und Kommunikation* (Φρονιμοφύρτη) 16, 61-62 (1986) 142-163.

Γαλλική δημοσίευση: «"Fieldwork in philosophy"», στο: P. Bourdieu, *Choses dites*, Minit, Παρίσι 1987, σ. 13-46.

Αγγλική δημοσίευση: «The Struggle for Symbolic Order» (μετ. J. Bleicher), *Theory, Culture and Society* τόμ. 3, 3 (1986) 35-51.

11. «D'abord défendre les intellectuels» (με τον D. Erlon), *Le nouvel observateur*, 12-18 Σεπτεμβρίου 1986, σ. 82.

12. «'A quand un lycée Bernard Tapie?» (με τον A. de Gaudemar), *Libération*, 4 Δεκεμβρίου 1986, σ. 4· επίσης: *Libération*, εκτός σειράς, «La nouvelle vague», Ιανουάριος 1987, σ. 106-107.

Αγγλική μετάφραση: «Revolt of the Spirit» (μετ. Ch. Turner), *New Socialist* 46 (1987) 9-11.

1987

BIBΛΙΟ

1. *Choses dites*, Minit, Παρίσι 1987. Αγγλική μετάφραση των σ. 203-216: «Program for a Sociology of Sport» (μετ. J. McAloon, A. D. Savage), *Sociology of Sport Journal* 5 (1988) 153-161.

ΑΡΘΡΑ

2. «L'institutionnalisation de l'anomie», *Les Cahiers du Musée national d'art moderne* 19-20 (1987) 6-19.

3. «Für eine Realpolitik der Vernunft» (μετ. B. Schwibs), στο: *Das Bildungswesen der Zukunft*, έκδ. S. Müller-Rolli, Ernst Klett, Στουτγάρδη 1987, σ. 229-234.

4. «Agrégation et ségrégation. Le

champ des grandes écoles et le champ du pouvoir», *Actes de la recherche en sciences sociales* 69 (1987) 2-50 (με τη Μ. de Saint Martin).

5. «Variations et Invariants. Éléments pour une histoire structurale du champ des grandes écoles», *Actes de la recherche en sciences sociales* 70 (1987) 3-30.

6. «The Historical Genesis of a Pure Aesthetic» (μετ. Ch. Newman), *The Journal of Aesthetics and Art Criticism*, τόμ. XLVI, ειδικό τεύχος, 1987, σ. 201-210· επίσης, στο: *Analytic Aesthetics*, έκδ. R. Shusterman, Basil Blackwell, Οξφόρδη-Νέα Υόρκη 1989.

ΧΑΙΡΕΤΙΣΜΟΣ

7. «L'assassinat de Maurice Halbwachs», *La liberté de l'esprit*, Visages de la Résistance, 16 (1987) 161-168.

ΠΡΟΦΟΡΙΚΕΣ ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΕΙΣ

8. «Sociologues de la croyance et croyances de sociologues» (Συνέδριο της Γαλλικής Εταιρείας Θρησκευτικής Κοινωνιολογίας, Δεκέμβριος 1982), *Archives de sciences sociales des religions* 63, 1 (1987) 155-161· επίσης, στο: P. Bourdieu, *Choses dites*, Minuit, Παρίσι 1987, σ. 106-111.

9. «La révolution impressionniste» (Arras, Noroit, Ιανουάριος 1987) *Noroit* 303 (1987) 3-18.

10. «What Makes a Social Class? On The Theoretical and Practical Existence of Groups» (The University of Chicago, Chicago, Απρίλιος 1987· μετ. L. J. D. Wacquant, D. Young), *Berkeley Journal of Sociology* XXXII (1987) 1-17.

ΣΥΝΝΕΤΕΥΞΗ

11. «Esquisse d'un projet intellectuel: un entretien avec Pierre Bourdieu» (με τον C. Duverlie), *The French Review*, τόμ. 61, 2 (1987) 194-205.

1988

ΑΡΘΡΑ

1. «Flaubert's Point of View» (μετ. P. Parkhurst Ferguson), *Critical Inquiry* 14 (1988) 539-562.

2. «Penser la politique», *Actes de la recherche en sciences sociales* 71-72 (1988) 2-3.

3. «La vertu civile», *Le monde*, 16 Σεπτεμβρίου 1988, σ. 1-2.

ΠΡΟΛΟΓΟΙ, ΠΡΑΚΤΙΚΑ

4. Πρόλογος στο: P. Rabinow, *Un ethnologue au Maroc*, Hachette, Παρίσι 1988, σ. 11-14.

5. Πρόλογος στο: B. Mazon, *Aux origines de l'École des hautes études en sciences sociales. Le rôle du mécénat américain*, Éd. du cerf, Παρίσι 1988, σ. I-V.

6. Πρόλογος στο: T. Yacine Titouh, *L'Izli ou l'amour chanté en kabyle*, Éd. de la Maison des sciences de l'homme, Παρίσι 1988, σ. 11-12.

7. «A long trend of change» (σχετικά με το: M. Lewin, *The Gorbachev Phenomenon: A historical interpretation*), *The Times Literary Supplement* 12-18 Αυγούστου 1988, σ. 875-876.

ΠΡΟΦΟΡΙΚΕΣ ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΕΙΣ

8. «On Interest and the Relative Autonomy of Symbolic Power: A Rejoinder to Some Objections» (Düsseldorf, Φεβρουάριος 1987· μετ. L. J. D. Wacquant, M. Lawson), *Working Papers*

and Proceedings of the Center for Psychosocial Studies (Chicago) 20 (1988) 1-11.

9. Περίληψη των μαθημάτων και εργασιών. *Annuaire du Collège de France 1987-1988*, Collège de France, Παρίσι 1988, σ. 483-492.

ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΕΙΣ

10. «Heidegger par Pierre Bourdieu: le krach de la philosophie» (με τον R. Maggiori), *Liberation*, 10 Μαρτίου 1988, Supplément Livres, σ. VI-VII.

11. «"...ich glaube, ich wäre sein bester Verteidiger", Ein Gespräch mit Pierre Bourdieu über die Heidegger-Kontroverse» (με τον H. Woetzel), *Das Argument* (Βερολίνο) 171 (1988) 723-726.

1989*

BIBΛΙΟ

1. *La Noblesse d'État. Grandes écoles et esprit de corps*, Minuit, Παρίσι 1989.

ΑΡΘΡΑ

2. «Le droit à l'éducation», *Le Monde de la Révolution Française*, 3 Μαρτίου 1989, *Journal des droits de l'homme*, σ. 25.

3. «The Corporatism of the Universal: The Role of Intellectuals in the Modern World» (μετ. Carolyn Betensky), *Telos* 81 (1989) 99-110. 4. «Reproduction interdite. La dimension symbolique de la domination économique», *Études rurales* 113-114 (1989) 15-36.

* Η βιβλιογραφία των ετών 1989, 1990 και 1991 συγκροτήθηκε από εμάς για τις ανάγκες της παρούσας έκδοσης και δεν μπορεί να θεωρηθεί πλήρης.

5. «For a Socio-Analysis of Intellectuals: On Homo academicus» (με εισαγωγή του L. J. D. Wacquant), *Berkeley Journal of Sociology* 34 (1989) 1-29.

6. «Genèse historique d'une esthétique pure», *Cahiers du Musée national d'art moderne*, σ. 95-106.

7. «How Schools Help Reproduce the Social Order», *Currents Contents. Social and Behavioral Science*, τόμ. 21, 8 (1989) 16.

8. «Scientific Field and Scientific Thought», στο: «Author Meets Critics: Reactions to Theory in Anthropology since the Sixties», εκδ. Sherry B. Ortner, *Transformations. Comparative Study of Social Transformations. Working Papers*, University of Michigan, Ann Arbor 1989, σ. 84-94.

9. «Intérêt et désintéressement», *Cahiers de recherche de l'Institut de recherches et d'études sociologiques et ethnologiques* 7 (1989).

10. «L'opinion publique», στο: *50 idées qui ébranlèrent le monde. Dictionnaire de la Glasnost*, εκδ. Youri Afanassiev - Marc Ferro, Payot, Παρίσι 1989, σ. 204-206 (με τον Patrick Champagne).

ΠΡΟΦΟΡΙΚΕΣ ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΕΙΣ

11. «Gens à histoires, gens sans histoires. Dialogue entre Pierre Bourdieu et Roger Chartier» (έκδοση αναθεωρημένη και διορθωμένη των συνεπτεύξεων που μεταδόθηκαν από τη ραδιοφωνική εκπομπή «A voix nue», της France Culture, αφιερωμένη στον P. Bourdieu), *Politix, Travaux de science politique* 6 (1989) 53-60.

12. «Aspirant philosophe. Un point de vue sur le champ universitaire dans les années cinquante» (καταγραφή της διάλεξης του

P. Bourdieu στο συνέδριο που οργανώθηκε στο Centre Georges Pompidou, με θέμα: «Les enjeux philosophiques des années cinquante»), *Les enjeux philosophiques des années 50*, Éd. Centre Pompidou, Παρίσι 1989, σ. 15-24.

13. Περίληψη των μαθημάτων και εργασιών, *Annuaire du Collège de France 1988-1989*, Collège de France, Παρίσι 1989, σ. 431-436.

14. «On the Possibility of a Field of World Society», Ανακοίνωση στο Συνέδριο Russel Sage «Social Theory in a Changing Society», The University of Chicago, υπό έκδοση.

1990

ΑΡΘΡΑ

1. «Animadversiones in Mertonem», στο: *Robert K. Merton: Consensus and Controversy*, έκδ. Jon Clark - Celia Modgil - Sohan Modgil, The Falmer Press, Λονδίνο-Νέα Υόρκη 1990, σ. 297-301.

2. «Droit et passe-droit. Le champ des pouvoirs territoriaux et la mise en oeuvre des règlements», *Actes de la recherche en sciences sociales* 81-82 (1990) 86-96.

3. «La domination masculine», *Actes de la recherche en sciences sociales* 84 (1990) 2-31.

4. «Les conditions sociales de la circulation des idées», *Romanistische Zeitschrift für Literaturgeschichte / Cahiers d'histoire des littératures romanes*, τόμ. 14, 1-2 (1990) 1-10.

5. «The Scholastic Point of View», *Cultural Anthropology* 5-4 (1990) 380-391.

6. «Un contrat sous contrainte» (με τη συνεργασία των Salah Bouhedja και Claire Givry), *Actes de la recherche en sciences*

sociales 81-82 (1990) 34-51.

7. «Un placement de père de famille. La maison individuelle: spécificité du produit et logique du champ de production» (με τη συνεργασία των Salah Bouhedja, Rosine Christin, Claire Givry), *Actes de la recherche en sciences sociales* 81-82 (1990) 6-35.

8. «Le sens de la propriété. La genèse sociale des systèmes de préférence», *Actes de la recherche en sciences sociales* 81-82 (1990) 52-64 (με τη Μ. de Saint Martin).

9. «La construction du marché. Le champ administratif et la production de la "politique du logement"», *Actes de la recherche en sciences sociales* 81-82 (1990) 65-85.

1991

ΒΙΒΛΙΟ

1. *Practice, Class and Culture, Selected Essays*, έκδ. L. J. D. Wacquant, Polity Press, Cambridge 1991.

ΑΡΘΡΑ

2. «Das Feld der Macht und die Technokratische Herrschaft», στο: *Die Intellektuellen und die Macht*, έκδ. I. Dölling, VSA-Verlag, Αμβούργο 1991, σ. 67-100.

3. «The Peculiar History of Scientific Reason», *Sociological Forum*, τόμ. 6, 1 (1991) 3-26.

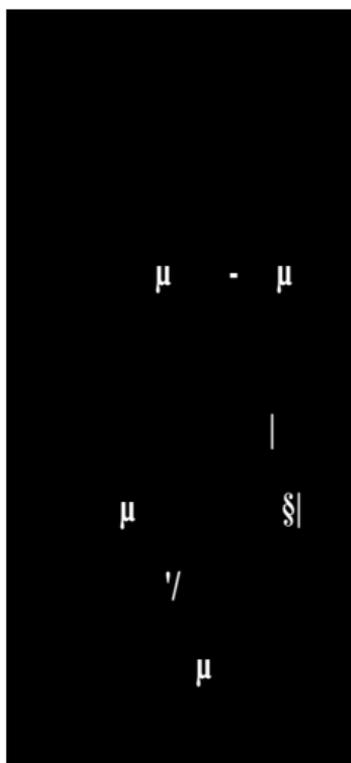
ΠΡΟΛΟΓΟΣ

4. «Un analyseur de l' inconscient», Πρόλογος στο: A. Sayad, *L' Immigration ou les Paradoxes de l' altérité*, De Boeck-Wesmael, Βρυξέλλες 1991, σ. 7-9. 5. «Que faire de la sociologie?» (με τον J. Bass), *CFDT aujourd' hui* 100 (1991) 111-124.

PIERRE BOURDIEU

μ :
 $\mu - \mu$

PIERRE BOURDIEU

10

A

.. ETE.

1995

μ
1993. **Pierre Bourdieu** μ

, 15 μ ·

μ μ ,
μ - μ ,

/μ

» « -

Pierre Bourdieu « μ -
».

© μ
, 1995

PIERRE BOURDIEU

μ - μ :
μ - μ
μ

.
.
.
I. μ - μ
.
.
.
.
μ
.
.

μ
-
1995

I.

.....	IX
.....	XI
- : Pierre Bourdieu.....	3
: μ Realpolitik	9
	ME TON PIERRE
BOURDIEU	15

II. 10

, N.: Pierre Bourdieu: «	
» « ».....	23
, μ : P. Bourdieu	49
, : <i>Habitus</i> : μ Bourdieu	
.....	54
- , :	Pierre
Bourdieu.....	63
, :	μ
P. Bourdieu J.-C1. Passeron « μ .>	*2
, : μ	P. Bourdieu "6
, - : μ μ	96
, : μ μ μ	μ (<i>Lec-</i>
<i>çon sur la Leçon</i>), P. Bourdieu	113
, : μ <i>HomoAcademicus</i>	125
, : μ μ	-
.....	130

III.

μ μ μ		/ μ	-
μ Pierre Bourdieu,	15	1993	141
P. BOURDIEU			153

15 1993
 Pierre Bourdieu
 ().
 Bourdieu,
 P. Bourdieu
 Pierre Bourdieu
 (habitus) «éct.ioc»
 , X.
Les étudiants et leur études (1964) *Les Héritiers. Les étudiants et ja culture* (1964),
La Reproduction. Elements pour une théorie
du système d'enseignement (1970) *La Distinction* (1979),
Esquisse d ' une théorie de la pratique (1972),
Leçon sur la leçon (1982), *Homo Academicus* (19 4)
de corps (1989). *La noblesse d'état. Grandes écoles et esprit*
Esquisse <'

une théorie de L'è pratique,

dieu , μ μ . μ Bour-
, , μ μ , μ μ , ' μ
Bourdieu, μ , μ -
μ μ μ μ μ .
P. Bourdieu. μ P. Bourdieu -
μ - μ .
μ 1993 . — .

PIERRE BOURDIEU

- *Sociologie de l'Algérie* (1958).
- *Travail et travailleurs en Algérie* (1964).
- *Le Déracinement* (1964).
- *Le Capital* (avec J. Cl. Passeron, *Les Héritiers. Les étudiants et la culture* (1964)).
- *Un art moyen* (1964).
- *L'amour de l'art. Les musées d'art et leur public* (1966)¹.
- *Le métier du sociologue* (1968).
- *La Distinction. Critique sociale du jugement* (1970).
- *Esquisse d'une théorie de la pratique* (1972).
- *La Distinction. Critique sociale du jugement* (1979).

le pratique (1980).
 (Jucsnoïin de sociologie (1980).
 Ce que parler wut dire (1982).
 La k'on sur la leçon (1982).
 Homo Academicus (1984).
 Choses dites (1987).

L'ontologie politique de Martin Heidegger (1988).
 La noblesse d'état (1989).

μ μ J. D. Wacquant, Réponses (1992).
 Les régies de l'art. Genèse et structure de champ littéraire (1992).
 La misère du monde (1993).

μ , (la souffrance sociale) μ -
 , μ μ , μ ,
 μ μ μ , μ -
 μ μ — μ μ —μ -
 μ — μ : -
 « μ , μ
 » (L'Express, 25 1993). Sylvaine Pasquer
 {ibid} « Iaisser-faire» Pierre Bourdieu, μ
 , μ μ μ -
 Bourdieu μ μ . Pierre
 μ , μ ,
 . μ μ μ μ
 . μ μ μ
 μ , μ ,
 '60. μ μ -
 μ μ
 Touraine, R. Boudon . . μ . Giddens, . Mendras, .
 μ 1974. μ ,
 μ μ -
 μ Pierre Bourdieu

(1992)⁴.
 P. Bourdieu,
 1958
 Yvette Delsaut.
 () !
 Claude Passeron, (1964),
 Ic.in-
 P. Bourdieu.
 1960.
 () —
 UNESCO—
 I.
 Pierre Bourdieu.
 ()
 J.-Cl. Passeron),
Les Étudiants et la Culture, 1964),
 (1962-63),
 5,
 μμ

μ
 μ . μ
 μ
 P. Bourdieu
 μ
 μ μ
 μ μ
 P. Bourdieu. μ
 μ , μ : « μ
 Bourdieu , μ Pierre
 μ
 μ » (. .9). μ μ μ .

1. Béarn
2. *Les Héritiers* μ (1993). μ
3. μ .
4. . μ , .49, 1933, .119-121.
5. . μ

2. J. Habermas, *Theorie de l'agir communicationnel*.

3. « Pierre Bourdieu, «The peculiar History of scientific Reason», *Sociological Forum*, . 6, . I . 3-26.

4. Pierre Bourdieu ()
P. Bourdieu, « », : P. Bourdieu, , 1992.

« Pierre Bourdieu, « », : Pierre Bourdieu, « Bernd Schwibs. Vernunft ist historische Errungenschaft wie die Sozialversicherung», Neue Sammlung, . 36. . 376-394.

5. Pierre Bourdieu, *Homo Academicus* (Minuit. 1984).
Pierre Bourdieu, «

Pierre Bourdieu, «Le hit-parade des intellectuels français, ou qui sera juge de la légitimité de* juges?». *Actes de la recherche en sciences sociales*, . 52-53, 1984, 95-100 Pierre Bourdieu, « », : Pierre Bourdieu, , 1994. . 157-160.

7. Pierre Bourdieu, «Le marché des biens symboliques». *L'année sociologique*, μ 22, 1971. 49-126 Pierre Bourdieu, «Disposition esthétique et compétence artistique». *Les Temps modernes*. 1971, . 1345-1378 Pierre Bourdieu, «Lecture, lecteurs, lettrés, littérature», : P. Bourdieu, *Choses dites*. Minuit, 1987, . 132-143.

8. «mediocris»,
C. Charle, «L'expansion et la cri-

de la production littéraire (μ XIX)». *Actes de la Recherche en Sciences Sociales*. . 4, 1975, . 44-65 C. Charle, *La naissance des «intellectuels». 1880-1900*, Minuit. 1990. A. Yula, *Naissance de l'écrivain, Sociologie de la littérature a l'âge classique*. Minuit, 1985.

9. Quattrocento

μ. to μ -
 ^ μ μ : μ (-
 ... μ(; , -
 μ , μ μ -
 μ -
 ; -
 II. : μ μ -
 μ -
 (μ μ μ μ -
 « »), -
 μ μ μ « μ -
 » μ μ -
 μ μ μ , (-
 μ μ *La misère du monde*). -
 μ μ -
 μ μ μ μ μ , -
 , μ — μ — μ μ , -
 μ μ μ μ μ μ . A -
 μ μ μ μ , μ , -
 , μ μ -
 μ . μ , μ -
 μ μ , « » , -
 μ μ , μ -
 — — , -
 μ , μ μ μ -
 μ , « » -
 , , -
 μ μ μ μ μ -
 μ μ μ μ μ , μ -
 μ μ μ μ μ , μ -

μ μ μ μ¹, ,

1. Pierre Bourdieu μ *Liber, revue européenne des livres,*
 , μ μ μ μ μ μ μ μ -
 μ μ .

, μ μ , « -
 » - μ μ ,
 μ , μ μ , «
 » ,
 μ μ μ μ .
 μ μ μ μ , μ -
 μ , μ μ , μ -
 μ « » «μ » -
 μ μ μ μ . -
 , Pierre Bourdieu -
 μ μ , μ -
 μ μ , μ -
 71. μ μ μ Bourdieu -
 μ μ μ μ -
 μ μ μ μ 72. -
 μ μ «μ » μ -
 μ μ μ μ ;
 « » μ , μ ;
 μ : μ μ
 , μ μ μ -
 μ μ μ 73. μ μ ;
 μ μ μ μ μ μ -
 , μ , μ μ μ μ -
 μ μ μ μ 74. μ -
 μ μ μ μ , -
 μ μ μ μ , -
 μ μ μ μ , μ -
 , μ μ μ μ μ μ -
 , μ μ μ μ μ μ , -
 μ μ μ μ μ μ -

μ non μ
 μ μ 7*, μ μ μ Pierre
 Bourdieu μ μ
 , μ μ , -
 μ 77 , ' , μ -
 μ μ μ μ μ μ μ -
 μ . , μ (-
 μ μ - μ , μ μ - μ vu -
 μ Pierre Bourdieu , μ -
 Pierre Bourdieu , μ -
 79, μ μ μ μ μ -
 μ μ μ μ μ μ μ -
 μ μ . μ , « μ -
 μ μ μ »⁸⁰. μ Pier-
 re Bourdieu , μ μ , « μ μ μ -
 μ' μ μ »⁸¹. μ μ μ -
 Pierre Bourdieu, μ -
 , μ \ -
 Pierre Bourdieu μ () ⁸²,
 μ μ μ Wittgenstein, « μ -
 ». Pierre Bourdieu Bourdieu μ μ -
 (μ : μ μ μ -
 , , μ , «μ » μ -
 μ Kraus « μ »)
 Wittgenstein

- or. .18) * (G. Bachelard, *Le rationnisme appliqué*. PUF, 1949,
- 2) « A » v Ou « » , plu
) : «
 » , , μ μ μ μ
 μ : Bernard Vernier, *La genèse sociale des sentiments. Aînés et cadets dans l'île grecque de Karpathos*, Ed. Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales, Paris 1991.
27. Pierre Bourdieu, *Le sens pratique*. Minuit, 1980, o Bourdieu
 , μ μ μ , μ
 μ μ μ (. Pierre Bourdieu, «Célibat et condition paysanne». *Etudes Rurales*,
 . 5-6. 1962, . 32-136). μ μ
 μ , , μ
28. μ « μ ».
 μ μ μ μ μ μ
 C. Lévi-Strauss, . Pierre Bourdieu, «De la règle aux stratégies», : Pierre Bourdieu, *Choses dites*. Minuit, 1987, . 75-93, Pierre Bourdieu, «La codification», o t d .94-105.
29. Pierre Bourdieu, «La maison kabyle ou le monde renversé», : P. Bourdieu, *Esquisse d'une théorie de la pratique*, Droz, 1972, . 45-59.
30. Pierre Bourdieu, *La noblesse, ô.n.*
31. Pierre Bourdieu, *Esquisse d'une théorie, ô.n.*
32. Pierre Bourdieu, Monique de Saint-Martin, «Le patronat», *Actes de la Recherche en Sciences Sociales*, . 20-21, 1978, . 63-82.
33. Pierre Bourdieu, «Les stratégies matrimoniales dans le système de reproduction». *Annales*, . 4-5, 1972. . 1105-1127.
- 34 Pierre Bourdieu, «Classement, déclassement», *ô.n.*
35. Pierre Bourdieu, A. Darbel, «La fin d'un malthusianisme», : *Le partage des bénéfices, expansion et inégalités en France*, μ. Darras, Minuit, 1966, . 135-154.
36. Pierre Bourdieu, *La Distinction, ô.n.*
37. Pierre Bourdieu, *Algérie 60. Structures économiques et structures temporelles*. Minuit, 1977.
38. Pierre Bourdieu, J.-C. Passeron, *Les Héritiers. Les étudiants et leur culture*. Minuit, 1964.
39. Pierre Bourdieu, *Choses dites*, . ., . 35.
40. H μ μ μ μ
 μ , μ μ μ μ .
 Pierre Bourdieu, . ., . 45-50.
41. Pierre Bourdieu, *Les règles de l'art, ô.n.*
42. Pierre Bourdieu, A. Darbel, *L'amour de ! art*. Minuit, 1966. Pierre Bourdieu (.), *Un art moyen*. Minuit, 1965.
43. ., μ μ , Pierre Bourdieu, J.-C. Passeron. J.-C. Chamborodon. *Le métier de sociologue*, Merton, 1968.
44. Canguilhem, *Idéologie et rationalité dans l'histoire des sciences de la nié*, Vrin, 1988, . 34-45.
45. μ μ , * μ μ , μ μ
 μ μ , μ , μ

(positions) (capitol) (structure de la distribution)

Bourdieu habitus () habitus

Bourdieu

Bourdieu, (

« » «μ »

Bourdieu «

Bourdieu μ » (le cosmos social),

« μ μ », μ

Bourdieu, μ

(homologies) μ *

« μ »

Bourdieu

« μ »-«

1. P. Bourdieu, *Choses dites*. Minuit, 1987, p. 39. μ « »
2. P. Bourdieu. «Une interprétation de la sociologie religieuse de Max Weber», *Archives européennes de sociologie*, μ. xii, . I (1971), . 3-21. «Champ intellectuel et projet créateur», *Les Temps modernes*, ap.246 (1966), . 865-906.
3. μ . P. Bourdieu, «Quelques propriétés des champs», *Questions de Sociologie*, Minuit. 1980. . 113-120 (. μ . . 80 (1991). . 3-10). . *Réponses*, Seuil, 1992, . 71-90
- 102-104 *Les régies de l'art*, Seuil, 1992, . 254-259. « » . *Le sens pratique*. Minuit, 1980, μ .
4. . . . μ μ . 1992.
5. . . . *Homo Academicus*. Minuit, 1984. *La noblesse d'état*. Minuit. 1989 *Les régies de l'art*, . .
6. . . . F. Ringrr, *Fields of Knowledge*, Cambridge University Press, μ 1992.
7. Bourdieu. μ μ .
8. P. Bourdieu, *Réponses*, . . . 86.
9. . . . 84-85.
10. . P. Bourdieu R. Christin, «La construction du marché. Le champ administratif et la production de la "politique du logement"». *Actes de la recherche en sciences sociales*, . 81-82 (1990), or 65-85. . *Réponses*, . . . 86-90 «Esprit d'Etat: Genèse et structure du champ bureaucratique» *Actes de la recherche en sciences sociales*, . 96-97 (1993), . 49-62.
11. P. Bourdieu, *Les règles de l'art*, . . . 256 . . . 81.
12. Bourdieu μ μ Collège de France 1983-1986. *Les règles de l'art*, . . . 257, μ.12.
13. μ μ *Choses dites*, . . . 13
- 71 *Réponses*, . . . 175-185, μ μ .
14. μ Baudelot-Estabet.

PIERRE BOURDIEU

(1964)*

μ . μ (1964)"

1958 1964, μ

μ μ Bourdieu μ ,

(pédagogie rationnelle), μ

: μ μ

μ (μ) μ

« »

μ μ μ μ . μ (1963)

{1961}, (1964)¹.

Esprit, Temps Modernes . . . (12) Etudes Rurales,

Béarn (μ « -

μ μ », μ (μ -

)¹.

μ (action research)

(. . μ μ μ

Béarn) μ Bourdieu

¹ . P. Bourdieu, J.-Cl. Passeron avec la collaboration de Michel Eliard, *Les étudiants et leurs études*, Mouton, 1964.

" . P. Bourdieu et J.-Cl. Passeron, *Les Héritiers. Les étudiants et la culture*. Les Editions de Minuit, 1964' P. Bourdieu J.-Cl. Passeron, μ .

μ , μ . . μ , 1993. culiirc μ « » μ

μ μ »^{1*} tuiv
 μ μ μ P. Bourdieu
 « μ
 μ μ *» vu
 μ μ , μ -
 μ μ μ -
 μ μ μ μ « -
 » habitus— μ μ P. Bour-
 dieu), , , , -
 μ μ μ -
 Bourdieu μ μ
 Bernstein (. . . μ
) , μ μ
 , μ « » μ : μ
 μ μ () ,
 μ μ μ « » -
 (Nationale d* Administration) — . . . μ (Ecole
 P. Bourdieu,
La noblesse d ' état. Grandes écoles et esprit de corps, 1989)
 , μ ,
 μ μ 60 : μ μ ,
 μ μ μ (μ μ -
 19). μ μ μ μ -
 , , μ μ ,
 () μ -
 μ μ μ μ μ
 20, μ μ μ μ
 . μ μ μ μ
 () μ
 μ μ μ μ μ
 μ μ μ μ μ

, kui μ -
 . kui
 δfiuK, μ μ μ
 μ vu μ
 « μ -
 » μ μ -
 μ μ μ μ -
 « μ μ μ
 μ μ μ
 »¹⁴. -
 μ μ 60, μ .
 , Bourdieu μ
 μ 1970 (μ Jean-
 Claude Passeron) μ μ μ
 μ μ μ μ

1. . P. Bourdieu, *Sociologie de l'Algérie*, Paris, PUF, «Que Sais-je» Collection, No 802, 1961. P. Bourdieu avec A. Darbel et al, *Travail et Travailleurs en Algérie*, Paris-The Hague, Mouton, 1963
2. . A. Sayad, *Le Déracinement. La crise de l'agriculture traditionnelle en Algérie*, Paris, Editions de Minuit, 1964.
3. . «Célibat et condition paysanne». *Les Temps Modernes*, 195, 1962, . 307-331.
4. . D. Robbins, *The Work of Pierre Bourdieu*, Open University Press, 1991, . 30.
5. . «Célibat et condition paysanne» 109. D. Robbins 37.
6. . . . D. Robbins, 37.
7. . *Les étudiants et leurs études*, 9.
8. . *Les étudiants et leurs études*, 10.
9. ' « », , μ , μ μ μ μ μ μ . *Les étudiants et leurs études*, 123, μ. I.
10. . *Les étudiants et leurs études*, 123.
11. . D. Robbins, 43.

11. *Les Héritiers*, 103.
12. . D. Robbins, 44.
13. . D. Robbins, 63.
14. *Les Héritiers*, 81.
15. *Les Héritiers*, 81.
16. *Ibid*, 80.
17. *Les Héritiers*, 116.
17. . μ » : , « -
 μ μ , 2, -
 , 1993. . 149-187.
18. *Les Héritiers*, 117.
19. . J. Lambiri-Dimaki, «Changement de la position des femmes en Grèce (1974-1991): Esquisse d'une révolution tranquille» (μ) G. Martinotti, «Européen Higher Education in the nineties. The Challenge for Global Compétition» (Unpublished paper. 1990).
20. . I. μ - μ , μ 1974, μ. I, . II J. Lambiri-Dimaki, «Les Chances d* accès à enseignement en Grèce. 1962-1964». R. Castel et J.-Cl. Passeron, *Education, Développement et Démocratie*, Mouton, Paris, 1967, . 107-114.
21. . μ μ 19
 μ μ
- (1830-1922), μ . 1977.
22. . I. μ - μ , μ μ. 2
 . VIII.
23. *Les Héritiers*, 122.
24. *Les Héritiers*, 123.

H

P. BOURDIEU

J.-CL. PASSERON «

»

Bourdieu-Passeron
 60,

P. Bourdieu
 J.-Cl. Passeron.

<^

, μ , - ^ , μ , μ -
 , μ , μ , μ -
 μ .

I. . μ. I. . 118-123. . , J. Lambiri-Dimaki, «Les Chances d' Accès à Enseignement en Grèce» : R. Castel et J.-Cl. Passeron (μ.). *Education, Développement et Démocratie*. Mouton. 1967, . 107-114.

« agent, ta μ μ , μ , μ ,
 i μ ; μ μ , μ , μ ,
 vu μ μ () μ
 μ . μ : μ μ μ ,
 habitus: μ μ (dispositions)
 « μ , (μ) -
 μ (conditionnements), μ μ
 μ , μ , μ ».
 μ « μ
 ...» (*Questions de Sociologie*,...
 . 134).
 « habitus μμ -
 (μ μ -
), μμ μ . μ -
 μ μ , μ μ , μ -
 » (*Questions de Sociologie*,
 . 135). habitus μ , habitus μ μ
 , μ μ μ μ
 , μ μ μ μ
 , « μ μ ,
 μ , μ -
 μ » (*La Reproduction*,
 . III). μ μ μ
 μ , « habitus, μ μ
 μ , μ μ μ μ
 , ()
 habitus» (*La Reproduction*, . 58),
 (schèmes) , , μ
 ()
 μ «μ » « »
 , () μ

habitus ()

« » Bourdieu

« », Bourdieu,

habitus

»; (P. Bourdieu, *Choses dites*, Ed. de Minuit,

1987, .147).

habitus

Passeron *La Reproduction* (1970).

La Distinction (1979).

PIERRE BOURDIEU et JEAN-CLAUDE PASSERON: LA RE-
 PRODUCTION. Éléments pour une Théorie du Système (fEnseigne-
 ment. Pim. Les Editions de Minuit, 1970

μ

(μ μ

μ),

(formeUe)

μ

μ

μ -

,

,

μ

μ

-

,

,

μ

μ

μ

«

μ μ

*

(

)

μ

μ

.

μ

,

,

.

μ

μ

«

*

μ

μ

μ

.

μ

,

,

-

μ

— μ

,

μ

«

μ

»

μ

.

-

,

μ

μ

,

μ

μ

-

μ

«

μ μ

»

,

μ

,

μ μ

,

-

μ

μ

(

μ

)

,

.

-

,

«

μ

»

,

-

μ

,

μ

.

μ

μ

,

μ

μ

μ

-

μ

,

μ

.

μ

;

,

μ

μ

μ

-

Passeron μ

μ

μ

μ -

.

μ

μ

«

-

μ

»

,

μ

μ

«

»

μ

μ

-

,

μ

«

»

.

-

μ

,

μ

μ

«

-

μ . « μ μ » ουντοτύν
 tu μ μ ,
 μ « μ μ » « μ μ »: μ kui ,
 < «μ » . μ , μ
 μ μ , μ (par
 delegation) μ « »
 (agents) « », μ ,
 () . ,
 , , -
 , (μ μ
) * (μ) « -
 » , « » , μ -
 , μ
 (autorité pédagogique) (. 26) « -
 » . (μ «μ
 », μ , Rogers, μ μ ,
 Rousseau « », Freud μ . .
 μ) .
 —«
 μ μ μ , μ μ μ
 μ μ μ μ , μ μ ,
 μ » (. 37) μ μ «μ
 » «μ μ μ » .
 — μ μ -μ , « habitus » ,
 , μ
 μ , μ
 μ » (. 47),
 — μ .
 (habitus), μ μ μ μ
 μ μ , μ , μ
 μ μ (habitus). μ μ -
 μ μ μ habitus (μ μ -
) .
 () , μ μ

ui'tô « uiuiui i to , μ μ , civui « » .
 « ») « » (μ
 μ . . « » « » . -
 « » « » .
 « » μ : μ ,
 () , μ , μ
 , « » « » ,
 μ « » μ
 μ (maîtrise) μ μ
 () μ () -
 μ , μ , -
 , μ μ μ , μ , -
 : μ μ μ μ , μ μ -
 , μ μ μ μ , μ μ ,
 μ » (. 146-147).
 μ « » « »
 , Bourdieu Passeron ,
 μ . μ
 μ (-
 , , « μ μ » « » ,
 « » , -
 , habitus.

Bourdieu Passeron «
 μ » , μ ,
 μ μ Baudelot Establet
 [L'Ecole capitaliste, . 312-316), μ
 Héritiers, μ () Bourdieu
 Passeron, μ , μ ,
 μ μ , μ :

μ μ μ *Disiinctum* μ μ
 > . μ . μ ,
 . μ , : μ μ -
 , μ ^{kui} (habitus); μ , kui -
 μ μ μ μ μ , μ μ , -
 μ μ ;
 , goût (μ μ
 Bourdieu). goût, ,
 , μ μ
 Bourdieu, «
 (disposition) μ » (. 543).
 μ : ,
 μ , μ , μ ,
 μ , ; μ μ ,
 μ μ (miracle) μ , μ
 , μ (, μ) — —
 μ (Culture savante) (. 29).
 μ ,
 μ « » Bourdieu : «μ »
 (. μ)
 (. III),
 μ . μ μ μ μ ,
 (μ , μ . .)
 μ , μ μ . .
 (μ μ -

μ () μ , -
 μ μ μ μ . « -
 : μ μ , μ μ , μ ...»
 (. VI).

μ Bourdieu , -
 μ) (μ habitus μ -
 () . μ ()
 () . (...)
 μ μ , μ μ μ μ μ μ -
 , μ « μ μ ». μ μ μ -
 μ Bourdieu μ μ -
 μ , μ μ Bour-
 dieu, μ μ , μ
 μ μ μ μ μ ... μ
 μ μ μ μ : μ —*L'acteur*
et le système Crozier Friedberg (Ed. du Seuil 1977),
 - *Le retour de l'acteur* Touraine (Fayard 1984), μ μ μ
 ... *Effets pervers...* Boudon (PUF 1989) μ , μ μ
 μ μ μ μ μ -
 μ μ μ μ ,

10. Husserl".

12. Kant Husserl,

Parsons¹³.
14. Husserl
(Akt der Bedcutungintention)

15. Edmund Husserl
habitus,
Husserl,

nr. μ μ iôui
 KuTi »;
 «,, μ μ μ
 «, μ μ μ
 μ μ μ
 Husserl¹⁶.
 habitus, Bourdieu, μ μ
 μ μ μ μ
 μ μ μ μ
 μ μ μ μ
 « μ »
 μ μ μ
 μ μ 17. μ
 habitus.
 μ μ μ μ
 μ μ μ μ
 μ μ μ μ
 μ μ μ μ (μ
 μ 60 Claude Lévi-Strauss. μ μ
 μ μ μ μ
 μ μ μ μ μ μ
 μ μ μ μ μ μ
 μ μ μ μ μ μ
 μ μ μ μ μ μ

, , Üa vu -
 , - . μ μ -
 μ μ Bourdieu. μ vu -
 -
 μ (μ -
 μ μ -), μ -
 μ Bourdieu -
 μ « » ; -
 μ μ ; .
 μ μ :
 μ , μ -
 . μ -
 , μ μ -
 . (μ , μ -
 μμ . μ -
 - μ).
 , μ -
 μ , μ -
 , μ -
 μ μ μ -
 , μ μ μ -
 , μ μ μ -
 , μ μ μ -
 : μ μ μ -
 μ μ μ -
 - μ μ , μ -
 μ μ res publica μ -
 μ μ ; μ ,
 μμ :
 Bourdieu μ -
 μ . Marx -

- Cicourel, A. V. (1964) *Method and Measurement in Sociology*, Glencoe: The Free Press.
11. Rickert, E. (1892) *Der Gegenstand der Erkenntnis: Ein Beitrag zum Problem der Philosophischen Transcendentaler*, Freiburg: J.C.B. Mohr. Windelband, W. / Heimsoeth, H. (1935) *Lehrbuch der Geschichte der Philosophie*. Tübingen: J.C.B. Mohr (528-534, 542-544).
12. Weber, M. (1976 (1922)) *Wirtschaft und Gesellschaft*. Tübingen: J.C.B. Mohr (III, 10, II, IX, 5.1-3).
13. Husserl, E. (1920 [1787]) *Kritik der Reinen Vernunft*, Inselverlag, 213-219.
14. Husserl, E. (1948) *Erfahrung und Urteil*, Claassen St Goverts, Dreyfus, H.L. (1982) *Husserl. Intentionality and Cognitive Science*, Mass.: MIT Press.
15. Husserl, E. (1928 [1900]) *Logische Untersuchungen*, Halle: Niemeyer, I, 214.
16. Husserl, E. (1922) *Logische Untersuchungen*, Halle: Niemeyer, II, 2, 38.
17. Bourdieu, P. (1972) *Esquisse... II, 3*.
18. Husserl, E. (1928 [1900]) *Logische Untersuchungen*, Halle: Niemeyer, II, 1).
19. Husserl, E. (1928 [1900]) *Logische Untersuchungen*, Halle: Niemeyer, II, 1).
20. Bourdieu, P. (1972) *Esquisse... II, 3*.
21. Bourdieu, P. (1972) *Esquisse... II, 3*.
22. Bourdieu, P. (1972) *Esquisse... II, 3*.
23. Adorno, Th. W. (1984) «Das Bewusstsein der Wissenssoziologie»

lenk, K. (μ) Ideologie, Ideologiekritik und Wissenssoziologie. Frankfurt a.M./New York: Campus, 1976. 25.V.263

24. O Bourdieu, J. Passeron, *La Reproduction*. Paris: Mouton, 1971. 288 p.
- « *Reproduction in Education and Society* », *Journal of the Philosophy of Education Society of Great Britain*, 1974, 2, 101-125.
25. Giddens, A. *The Constitution of Society*. Berkeley: University of California Press, 1984. 304 p.
26. «On the Possibility of a Field of World Sociology» : Bourdieu, P./ Coleman, J.S. (μ.) (1991) *Social Theory for a Changing Society*, Boulder-San Francisco-Oxford: Westview Press, 1991. 373-387.
27. Habermas, J. *Theorie des kommunikativen Handelns*, Frankfurt a.M.: Suhrkamp, 1981. 544 p.
28. Bourdieu, P./ Coicman, J. *Le Capitalisme*. Paris: Mouton, 1977. 385 p.
29. Bourdieu, P./ Coleman, J.S. *Social Theory for a Changing Society*. Boulder: Westview Press, 1991. 386 p.
30. «Ce point de vue d'étranger qui s'ignore, porte à ignorer que les investissements sont des illusions bien fondées». (1982) *Leçon sur ta leçon*, Paris: Ed. de Minuit, 1982. 48-49.

1. P. Bourdieu, *Leçon sur la Leçon*, «La représentation politique. Eléments pour une théorie du champ politique», *Actes de la Recherche en Sciences Sociales*, ap. 36-37. 1981, p. 3-24, J.P. Schaal, «H. Bourdieu, la science et le politique», *Revue de la Recherche Scientifique*, 1985, p. 79.
2. P. Bourdieu, *Leçon sur la Leçon*, 1976, «Le champ scientifique» ARSS up. 2-3, p. 88-104.
3. P. Bourdieu, *Leçon sur la Leçon*, 1976, «Le champ scientifique» ARSS up. 2-3, p. 88-104.
4. P. Bourdieu, *Leçon sur la Leçon*, 1976, «Le champ scientifique» ARSS up. 2-3, p. 88-104.
5. P. Bourdieu, *Leçon sur la Leçon*, 1976, «Le champ scientifique» ARSS up. 2-3, p. 88-104.
6. P. Bourdieu, *Leçon sur la Leçon*, 1976, «Le champ scientifique» ARSS up. 2-3, p. 88-104.
7. P. Bourdieu, *Leçon sur la Leçon*, 1976, «Le champ scientifique» ARSS up. 2-3, p. 88-104.
8. P. Bourdieu, *Leçon sur la Leçon*, 1976, «Le champ scientifique» ARSS up. 2-3, p. 88-104.
9. Ian Duncan, «Bourdieu on Bourdieu: Learning the Lesson of the Leçon», *An Introduction to the work of Pierre Bourdieu*, (ed. R. Harker), Macmillan, 1990, p. 180-194.
10. Ian Duncan, «Bourdieu on Bourdieu», *ibid.*, (1990) p. 182 «The Friday Morning Group». Conclusion (Bourdieu and French Sociology) ed. R. Harker, p. 196.
11. P. Bourdieu, «Leçon sur la Leçon», *Libération des Livres*, «Les déshérités de Bourdieu», 11, 1993, p. 19-21 «La notion de champ que j'ai inventé»

- 12 P Bourdieu, «H...», (μ 11.) Kontuntwv
 , 78, , 4.)
- I.V LI... . 1979 oto *La Diniin-*
 h V»
- U Chlcen Mahar, Richard hlarkcr, Chris Wilke» «The Basic
 Ithcoictival Position». . I. μ . *An Introduction to ite uork of Pierre Bourdieu*, Macmillan,
 1990.
- 15 . Ch. Mahar . (1990) . . I 9.
 . John Thompson, *Studies in the theory of Ideotogy*, Polity Près-, 1984.
17. μ μ
18. Bourdieu μ μ μ
 * Langage et pouvoir symbolique» — 1-3 μ
 μ L.L. μ : *Ce que parler veut dire*. Fayard, 1982, . 97-161.
19. O Terry Eagleton Bourdieu μ
 μ . Terry Eagleton, *Ideology*, Verso, 1991. (μ
 S, «From Adomo Bourdieu», . 125-158).
20. μ μ μ
 , 1992, Pierre-Marc De Biasi, μ μ
 : «Le statut de Professeur au Collège (de France) m'a permis d' aller plus loin dans mon
 effort de remise en cause des institutions qui m' abritent et de moi-meme». . ., . III.
21. μ Pierre-Marc De Biasi: «Tout
 est social» (1992) . 104-111. . *Magazine Littéraire*, . 303, . 1992 (μ μ
 μ μ).
22. «Science des oeuvres ou amour de l'art». *Le Monde des Livres*, 18 . 1992.

TON HOMO ACADEMICUS

Pierre Bourdieu
Bourdieu
Collège de France
Pierre Bourdieu
P. Bourdieu*

J-ixtu. . μ , kui : , uvuyuyir'i otu « -
 μ κ c βίo i»>\
 μ»; μ unô *Education sentimentale* Flaubert
 μ : μ Pierre Bourdieu -
Homo Academicus (
 μ « »
 A μ *):
 μ μ 1848 , « -
 μ .
 « μ ! [...]]»
 « μ !»
 - « μ μ !»
 « μ », Sénécál, « μ μ
 , μ μ !»⁷.
 μ μ μμ , μ μ , Bour-
 dieu-Flaubert μ
 :
 « , μ -
 , ,
 »⁸.

1. μ , P. Bourdieu
 μ , μ μ
 : *Questions de sociologie* (μ μ
 «questions» —
) *Réponses.* μ , *Questions de socio-*
logie 21 μ μ , 20 μ μ 1972
 1980 (μ / , μ -
 μ μ) μ -
 μ μ «Le sociologue en question» μ
 « » (μ
 1980) μ
2. « μ — μ μ — μ »:
 P. Bourdieu avec L.J.D. Wacquant, *Réponses*, Seuil, 1992, .182.
3. P. Bourdieu, *Homo Academicus*, ed. de Minuit, 1984, . 14. : «H
 [...] μ
 » (*Questions
 de sociologie*, éd. de Minuit, 1984, .46),
 Leçon sur la leçon: «...H

μ «μ μ » μ μ μ
 μ Pierre Bourdieu, : μ μ μ μ
 μ *
 Bourdieu (μ μ) « » μ Pierre
 μ (μ)² μ
 μ « μ » (-
 μ , « μ » (-
 μ μ μ μ μ
) « » (μ
).
 μ (μ μ 1989) μ «μ », -
 μ μ μ μ μ μ μ -
 μ «μ » μ μ -
 μ , « -
 ».
 μ μ μ μ μ -
 μ μ μ μ μ μ μ -
 μ «μ » μ
 « μ ».
 μ , -
 «μ » « -
 » μ -
 μ .
 μ « μ » μ μ -
 « » «μ » : « μ » .

(particuliers) (fait avancer universel).

Jean-Pierre Faye, :

»¹⁵. Pierre Bourdieu,

1. Pierre Bourdieu, *La Noblesse d'Etat: grandes écoles et esprit de corps*, Les Editions de Minuit, 1989.

2. To capital culturel (« μ »), , μ , μ : μ Pierre Bourdieu (. , 1984, .357-391) μ «μ »), μ Bourdieu μ μ « μ » . II μ μ «μ » μ

and , «v * , il μ . | « μ » -
 μ . : « » μ unô nu*
 μ μ μ μ μ μ yiu μ
 μ μ « ,. capital culturel un; « μ .
 io iMiKinci : , kui μ lu « · unévuvu nuióclu
 μ « ») kui put , .
 « » kui

-V . μ μ C. Wright Mill», *The Power Elue*, Oxford University Pre»,
 1956 (kui μ .6: «The Chief Executives»).

4. P. Bourdieu, *Questions de Sociologie*. Les Editions de Minuit, riuploi 1980, .267.

5 N. Chomsky, *Reflections on Language*, Pantheon Books, 1975, 33

6. μ , 1993, .8. μ μ μ
 « » μ μ μ
 μ μ Bourdieu « μ (μ
 μ) μ , μ μ ,)
 « » μ

) μ , Pierre Bourdieu, μ μ , « -
 » μ μ μ μ .

7. P. Bourdieu, *Le sens pratique*, Les Editions de Minuit. 1980.

8. . . 1970 , « » (μ « μ -
 ») , μ « μ » μ μ μ
 μ « μ » , μ , μ .
 « μ » , μ
 « μ » (μ)

9. , μ μ μ
 Bourdieu μ , μ μ
 : « μ μ -
 » . P. Bourdieu, J.-C. Chamboredon, J.-C. Passeron, *Le métier de Sociologue*, Mouton/Bordas,
 1968, .35-55.

10. P. Bourdieu, *Esquisse d' une théorie de la pratique*, Droz, 1972, .162 , .

11. « μ » μ μ
 μ « » μ . P. Bourdieu,
 «Le marché des biens symboliques». *L' Année Sociologique* 1971, P.U.F., 1972, .85.

12. μ μ , . : P. Bourdieu, *Ce que parler veut dire: L' économie des échanges linguistiques*. Fayard, 1982.

13. . . , P. Bourdieu, «L' école conservatrice: les inégalités devant école et devant la culture». *Revue Française de Sociologie*, VII-3, 1966 (. μ , : . -
 , . .).

μ μ μ :
 «il n'y a pas de raccourci à la culture» (μ μ μ) .
 , .385.

14. : Vous êtes la majorité —nombre et intelligence— donc vous êtes la force, —qui est la justice.

Les uns savants, les autres propriétaires? —un jour radieux viendra où les savants seront propriétaire' les propriétaires savants. Alors, votre puissance sera complète, et nul ne protestera contre elle. (Salon ⁸ 1846).

15. J.-P. Faye, *Théorie du récit: Introduction aux «Langages totalitaires»* Hermann, 1972.
. 136.

1933. Paris 5 (1975). (IEDES) Paris I (1960-1964 1967-1975) (1965-1967 1976-1979). (1984-1990), (1986-87), 1989-1990. (EAD1), IEDES, (AISLF), (FIPC), 1982-83). (CEART), (CESE), .
 :

1. *Enseignants Africains, Enquêtes au Congo et au Mali*, IEDES-Université Paris. I, , 1975.
2. *La formation de la conscience nationale en République Populaire du Congo*. Anthropos, , 1977.
3. , μ , , 1981.

4 // t , \ / \ KonwMa

> μ *

5 Socuû Stratilk.iiion m Orvccc. 1962-WH2, Am N. Sakkoulas, Aihens. 1983.

6 O .liVt xv Mik, . / ^ μ μ

KtHtM't K*u , : μ., . . . , 1986.

7 // Konxin toÁoyia μ . μ 30 , μ.

, , 1987.

8. μ μ μ ,
 , - μ , ' . 1987. (. 1994.

9. μ ,
 , - μ , 1989.

10. μ , .
 . 1989.

11. // . (μ),
 . . , - μ , 1990.

12. μ (). I. ,
 . μ , . . . , - μ , 1993.

1939.

μ

(Licence

es Sociologie, 1962)

London School of Economics

(Ph.D., 1966).

1965 μ 1969

Assistant Lecturer in Sociology (

1966) μ Lecturer

μ Leicester. 1970

London School of Economics:

1970 Lecturer in Sociology, 1977 Senior

Lecturer, 1987 Reader

1990 (Professor)

μ Association for the Study of Modern Greece, μ -

μ (

μ -

μ -

μ ,

μ μ μ μ , 1983-1985,).

μ μ ,

, μ (40), μ

(Sociology, Sociological Review, Contemporary Issues

μ .

1. *Organisation and Bureaucracy: An Analysis of Modern Theories*. Routledge and Kegan Paul, 1967, and Aldine Publishing Company, Chicago. (Translation into Japanese and Spanish). Second edition 1975 (hardback and paperback) includes a new long introduction assessing recent trends in the literature. Reprinted several times. ().

2. *Modern Greece: Facets of Underdevelopment*, Macmillan, London, 1978. Second edition (hardback and paperback), December 1979. . - , 1978.

3. *Politics in the semi-periphery: Early Parliamentary and Late Industrialisation in the Balkans and Latin America*, Macmillan, London, 1986, (hardback and paperback). , μ , 1986.

4. *Post-marxist alternatives: The Construction of Social Orders*, London: Macmillan, 1990. . μ , 1992.

5. *Back to Sociological theory: The Construction of Social Orders*, London: Macmillan, 1992.

, μ μ -
 , μ . . . -
 (Sorbone - Paris V), μ : Licence, Maîtrise. Diplôme
 d'Études Approfondies (DEA) Doctorat μ .
 , μμ -
 μ μ μ -
 μ "L' écart de scolarisation entre villes et
 campagne en Grèce" (H μ
), μ
 μ μ . μ μ μ
 : μ
 μ μ (. , 1982).
 : - -
 μ (. μ , 1991), μ μ
 « μ » μ - -
 , μ μ -

ReganisSxKtoioigucs

μ

μ tot

Kui

(Liber).

ci/rf/xr: «

μ

<S\Xt>vuj »,

, 72, 1989. «

μ »,

, 77,

1990. «

Pierre Bourdieu»,

(\ , 80. 1991. «Les inégalités devant la Justice». *Le Regard Sociologique*, no

2. Presse universitaire de Strasbourg, 1991. «Critique de la raison criminologique»,

yiu μ μ

. 1991. «Notes

préliminaires sur espace de formation des cadres en Grèce» (

Les institutions de formation des cadres dirigeantes. Étude comparée,

Monique de Saint-Martin

M.D. Gheorghiu), Maison des Sciences

de Homme, 1992.

μ - μ

μ

: P. Bourdieu,

μ .

μ -

, 1992.

μ -

: P. Bourdieu, J.-Cl. Passeron,

-

μ , . μ , 1993 (

μ .).

— μ

P. Bourdieu, μ

, ,

1994.

— μ

P. Bourdieu,

,

, 1994.

μ

1949.

μ

-

μ

μ

Cambridge

.

1977

μ μ

μ

μ

(1990).

,

μ

,

μ

-

μ

-

. μμ

μ

-

μ ,

μ .

μ

:

1.

,

.

, 1986.

2.

, 1948-1985.

μ

μ

-

,

.

μ

,

, 1987.

μ

3.

-

.

.

.

-

μ ().

μ 1957-1993 (),
 . μ , 1993.
 4. « μ μ μ μ) μ μ (Leçon sur la Leçon)
 Pierre Bourdieu» Pierre Bourdieu
 , μ. I. μ - μ μ . -
 , . μ , 1994.

μ μ μ .
 , 1964-1976,
 cartes-Paris V (1975, μ μ μ) μ René Des-
 μ (1978,).
 μ μ μ :
 1. μ : -
 μ . μ , 1977.
 2. μ μ : -
 μ μ μ . , 1978.
 3. μ μ μ μ 191 /
 , . μ , 1978.
 4. :
 , . , 1985.
 5. :
 . , 1987.

Pierre Bourdieu μ - μ μ .
 μ - « ,
 μ
 Yvette Delsaut (Centre
 de Sociologie Européenne Collège
 de France École des Hautes μ . ,
 Études en Sciences Sociales, - ,
 o Pierre Bourdieu) , μ
 μ - μ
 μ ,
 μ μ μ μ -
 μ μμ μ -
 μ μ -
 μ μ μ . μ μ -
 μ μ μ μ , μ μ -
 μ μ μ . , μ μ -
 , μ μ μ μ : ,
 μ , - μ μ -
 μ μ μ μ μ μ -
 , μ , μ , μ μ »²

1. Yvette Delsaut: *La bibliographie des travaux de Pierre Bourdieu*, Centre de Sociologie Européenne, 1989. H 1989, 1990 1991

Pierre Bourdieu
 (. Pierre Bourdieu, *Réponses*, Seuil, Libre Examen, 1992, μ J.
 D. Wacquant). 1989 μ .

, μ Y. Delsaut.
 2. Y. Delsaut. . . . 4.

1958

I Sociologie de T Algérie, PUF.
 «Que Sals-je». μ. 802, 1958,
 1961 (μ -
 μ).
 μ : The Algerians
 (μ . A. C. . Ross), Beacon Press. Bo-
 1962.

1959

1. «Tartuffe ou le drame de la foi et de la
 mauvaise foi». Revue de la Médi-
 terranée A-S (92-93), 1959. o. 453-458.
 2. «La logique interne de la civilisation
 algérienne traditionnelle», : Le sous-
 développement en Algérie, Secrétariat
 social, 1959, o. 40-51.
 3. «Le choc des civilisations», : Le
 sous-développement en Algérie,
 Secrétariat social. 1959, . 52-
 64.
 1960

1. «Guerre et mutation sociale en
 Algérie», Études méditerranéennes 7
 (1960)25-37.

1961

1.«Révolution dans la révolution»,
 Esprit 1 (1961) 27-40.

1962

1. «Oc la guerre révolutionnaire à la
 révolution», : L' Algérie de demain,
 . F. Perroux, PUF. 1962. o.
 5-13.
 2. «Les relations entre les sexes dans la
 société paysanne». Les temps modernes
 195 (1962) 307-331.
 3. «Célibat et condition paysanne».
 Études rurales 5-6 (1962) 32-136.
 4. «La hantise du chômage chez
 l'ouvrier algérien. Proletariat et
 système colonial», Sociologie du travail
 4(1962) 313-331.
 5. «Les sous-prolétaires algériens». Les
 temps modernes 199 (1962) 1030-1051.
 μ : «The Algerian
 subproletariate», : Man, state and
 society in the contemporary Maghrib,
 6. I. W. Zartman, Pall Mall Press.
 1973.

1963

1. Travail et travailleurs en Algérie,
 Mouton, - 1963 (μ
 A. Darbel, J. P. Rivet, C. Seibel).

2. «La société traditionnelle. Attitude &
 l'égard du temps et conduite
 économique», Sociologie du travail 1
 (1963)24-44.

3. «Sociologues des mythologies et
 mythologies de sociologues». Les temps
 modernes 211 (1963) 998-1021 (μ
 J. C. Passeron).

1964

1. Le déracinement, la crise de l'agriculture traditionnelle en Algérie, **Minuit, 1964** (μ A. Sayad).
2. Les héritiers, les étudiants et la culture. **Minuit, 1964, 1966** (- μ , μ J. C. Passeron). μ : The Inheritors, French Students and their Relation to Culture (μ . R. Nice), μ , **The University of Chicago Press, Chicago-Aovôivo 1979.** μ μ : «Bildungspri- vile und Bildungschancen», : P. Bourdieu - J. C. Passeron, Die Illusion der Chancengleichheit, μ I, E. Klett Verlag, 1971, . 19-91.
3. Les étudiants et leurs études, **Mouton, Cahiers du Centre de sociologie européenne 1, - 1964** (μ I. C. Passeron).
4. «The attitude of the Algerian peasant toward time», (μ . G. E. Williams), : Mediterranean Countrymen, . J. Pitt-Rivers, Mouton, - 1964, . 55-72.
5. «Paysans déracinés, bouleversements morphologiques et changements culturels en Algérie» Études rurales 12 (1964) 56-94 (μ A. Sayad).
6. «Les musées et leurs publics», L'expansion de la recherche scientifique 21 (1964) 26-28
7. (μ : P. Levê- que, P. Vidal-Naquet, Clisthène l'Athé- nien): L'homme IV, 3 (1964) 143-144. 1965
1. Un art moyen, essai sur les usages sociaux de la photographie, **Minuit, 1965, 1970** (- μ , μ L. Boltanski, R. Castel, J. C. Chamboredon). μ μ - : Eine illegitime Kunst. Die sozialen Gebrauchsweisen der Photographie (μ . U. Rennet), **Europäische Verlagsanstalt, 1981.**
2. «Le paysan et la photographie», Revue française de sociologie VI, 2 (1965) 164-174 (μ M. C. Bourdieu).
3. «Le musée et son public», L'infor- mation d'histoire de l'art 3 (1965) 120-122.
4. «The Sentiment of Honour in Kabyle Society» (μ . Ph. Sherrard), : Honour and Shame. The Values of Mediterranean Society, . J. G. Peristiany, Weidenfeld and Nicholson. 1965, . 191-241.
5. «Langage et rapport au langage dans la situation pédagogique» (μ J. C. Passeron), : Rapport pédagogique et communication, . P. Bourdieu ^J. C. Passeron - M. de Saint Martin, Moût on, Cahiers du Centre de sociologie euro- péenne 2. - 1965, . 9-36 , : Les temps mondes 232 (1965)435-466. μ : «Language and Pedagogical Situation», (μ . R. Teese), Melbourne Working Papers 1980, . D. McCallum - U. Ozolins, University of Melbourne, Department of Education. 1980, . 36-77. μ μ . 11-31: «Die Aufrechterhaltung der Ordnung», 1, : Die Illusion der Chancengleichheit,

I- Klen Yerlag. IV*71. y2
129

6. «les étudiants et la langue d'enseignement» (μ *). C. Passeron M. de Saint Martin), oto Rapport pédagogique et communication, . P. Bourdieu - J C Passeron - M. de Saint Martin. Mouton, Cahiers du Centre de sociologie européenne 2. -
1965, . 37-69.

μ : «Students and the Language of Teaching» (μ . R. Teese), Melbourne Working Papers 1980, .
D. McCallum - U. Ozollns, University of Melbourne. Department of Education, 1980, o. 78-124.

7. «Les utilisateurs de la bibliothèque universitaire de Lille» (μ tn M. de Saint Martin), : Rapport pédagogique et communication, . P. Bourdieu - J. C. Passeron - M. de Saint Martin, Mouton, Cahiers du Centre de sociologie européenne 2. - 1965, o. 109-120.

1966

1 L'amour de l'an, les musées d'an et leur public. Minuit, 1966-
μ : L'amour de l'an, les musées d'an européens et leur public, 1969 (μ A. Darbel, D. Schnapper).

2. «Différences et distinctions», : Darras, Le partage des bénéfices, expansion et inégalités en France, Minuit. 1966, . 117-129.

3. «La fin d'un malthusianisme?», : Darras, Le partage des bénéfices, expansion et inégalités en France,

Minuit. 1966, . 135 154 (μ tov A. Darbel).

4 «La transmission de l'héritage culturel», : Darras, Le panage des bénéfices, expansion et inégalités en France, Minuit, 1966, . 383-420.

5. «Comment la culture vient aux paysans?». Paysan 62 (1966) 6-20.

6 «Une étude sociologue d'actualité: les étudiants en sciences». Revue de l'enseignement supérieur 4 (1966) 199-208 (μ L. Boltanski. R. Castel, M. Lemaire, M. de Saint Martin).

7. «Condition de classe et position de classe». Archives européennes de sociologie VII, 2 (1966) 201-223. μ

μ : «Klassenstellung Symbolischen Formen», Suhrkamp, -
1974 (a' : 1970), . 42-74.

8. «L'école conservatrice. les inégalités devant l'école et devant la culture», Revue française de sociologie VII, 3 (1966) 325-347.

μ : «The school as a conservative force: scholastic and cultural inequalities» (μ . J. C. Whitehouse), : Contemporary Research in the Sociology of Education, . John Eggleston, Methuen, 1974, o. 32-46. , : Schooling and Capitalism, A sociological reader, . R. Dale et al, Routledge / The Open University Press, 1976, o. 192-200.

9. «Une sociologie de l'action est-elle possible?», Revue française de sociologie VII, 4 (1966) 508-517 (μ J. D. Reynaud).

μ : «Is a Sociology of Action possible?», : Positivism and Sociology, . A. Giddens, Heinemann

Educational Books Ltd., 1974.
10. «Champ intellectuel et projet créateur», Les temps modernes, Problèmes du structuralisme, 246 (1966) 865-906.

μ : «Intellectual field and Creative project» (μ . S. France), Social Science Information VIII, 2 (1969) 89-119- , : Knowledge and Control: New Directions for the Sociology of Education, . Michael F. D. Young, Collier-Macmillan, 1971,0. 161-188.

μ μ : «Künstlerische Konzeption und intellektuelles Kräftefeld», : P. Bourdieu, Zur Soziologie der symbolischen Formen, Suhrkamp, 1974 (' : 1970), . 75-124.

11. «L'idéologie jacobine». - μ μ (9-15 1966), Démocratie et liberté. Editions sociales, 1966, . 167-173.

12. «Pour une pédagogie rationnelle», Lambda, μ 1966, . 3-5.
1967

1. «Les paradoxes de l'automate», Coopération technique 51-52-53 (1967) 101-104.

2. «La communication entre professeurs et étudiants», Travail social, Communications humaines, Fédération française des travailleurs sociaux. 1966-1967, . 133-136.

3. «La comparabilité des systèmes d'enseignement», : Éducation,

développement et démocratie, . R. Castel - J. C. Passeron, Mouton, Cahiers du Centre de sociologie européenne 4, - 1967, . 21-58 (μ J. C. Passeron).

μ μ : «Abhängigkeit in der Unabhängigkeit: Die relative gesellschaftliche Autonomie des Bildungssystems», : P. Bourdieu - J. C. Passeron, Die Illusion des Chancengleichheit, E. Klett Verlag, 1971, . 190-228.

4. «Sociology and Philosophy in France since 1945: Death and Resurrection of a Philosophy without Subject», Social Research XXXIV, 1 (1967) 162-212 (μ J. C. Passeron).

μ μ : «Soziologie und Philosophie in Frankreich seit 1945: Tod und Wiederauferstehung einer Philosophie ohne Subjekt», : Geschichte der Soziologie, Studien zur kognitiven, sozialen und historischen Identität einer Disziplin, . Wolf Lepenies, μ. 3, Suhrkamp, - 1981, . 496-551.

5. «L'image de l'image». L'Année 66, Bernard Rancillac, Galerie Blumenthal-Mommaton, , 1967.

6. : E. Panofsky. Architecture gothique et pensée scolastique (μ . P. Bourdieu), Minuit, 1967, 1970 (μ), . 133-167.

μ μ : «Der Habitus als Vermittlung zwischen Struktur und Praxis», : P. Bourdieu, Zur Soziologie der Symbolischen Formen, Suhrkamp, 1974 (' : 1970), . 125-158.

I

7. «Systèmes d'enseignement et systèmes de pensée». 60

(Évian, 1966),

Revue internationale des sciences sociales, *Fonctions sociales de l'éducation*. XIX, 3 (1967) 367-388.

: «Systems of Education and Systems of Thought», *International Social Science Journal* XIX, 3 (1967) 338-358, : Readings in the Theory of Educational System,

. Earl Hopper. Hutchinson & Co, 1971. o. 159-183, : Knowledge and Control: New Directions for the Sociology of Education, . Michael F. D. Young, Collier-Macmillan, 1971, . 189-207.

, : Schooling and Capitalism, A sociological reader, . Roger Date et al., Routledge and Kegan Paul / The Open University Press, 1976, . 192-200.

8. Emissions de philosophie 1966-1967, (langage). Institut pédagogique national, *Dossiers pédagogiques de la radiotélévision scolaire*, 1967.

1968

1. Le métier de sociologue, Mouton-Bordas, 1968 (μ J. C. Chamboredon, J. C. Passeron).

2. «L'examen d'une illusion». Revue française de sociologie IX, - . *Sociologie de l'éducation* II. 1968,

o. 227-253 (μ J. C. Passeron).

μ μ : «Prüfung einer Illusion», : P. Bourdieu - J. C. Passeron, *Die Illusion der Chancengleichheit*, E. Klett Verlag, 1971, o. 161-190.

3. «Éléments d'une théorie sociologique de la perception artistique», *Revue internationale des sciences sociales. Les ans dans la société*. XX. 4 (1968) 640-664. *Noroit* 134 (1969) 3-14 135 (1969) 5-14.

μ μ : «Outline of a sociological theory of an perception». *International Social Science Journal* XX (1968) 589-612.

μ μ : «Elemente zu einer soziologischen Theorie der Kunstwahrnehmung», : P. Bourdieu, *Zur Soziologie der symbolischen Formen*, Suhrkamp, 1974 (' ' - : 1970), . 159-201. : Seminar: Literatur- und Kunstsoziologie, . Peter Bürger, Suhrkamp. *Suhrkamp Taschenbuch Wissenschaft* 245. 1978, . 418-457.

4. «Structuralism and Theory of Sociological Knowledge» (μ . A. Zanotti-Karp), *Social Research* XXXV, 4 (1968) 681-706.

μ μ : «Strukturalismus und soziologische Wissenschaftstheorie», : P. Bourdieu, *Zur Soziologie der symbolischen Formen*, Suhrkamp, 1974 (' ' - : 1970), . 7-41.

5. «Introduction à la sociologie», *Emissions de philosophie 1967-1968*, *Ministère de l'Éducation nationale*, 1968 (μ J. C. Passeron).

1969

1. «Le système des fonctions du système d'enseignement», : Education in Europe, . M. A. Mattysen C. E. Vervoorn, Mouton, 1969, o. 181-189.
2. «So<TioIo'giFTle la perception esthétique», : Les sciences humaines et l'oeuvre d'art, La connaissance S.A., 1969, . 161-176,251-254.

3. «Système et innovation». -

Amiens (1968), : Pour une école nouvelle. Formation des maîtres et recherches en éducation, Dunod, 1969, . 347-350.

1970

1. Zur Soziologie der symbolischen Formen, Suhrkamp, 1970, Suhrkamp Taschenbuch Wissenschaft 107, 1974.
μ μ (μ . W. H. Fietkau): o. 7-41: «Structuralism and Theory of sociological Knowledge», Social Research XXXV, 4 (1968) 681-706- . 42-74: «Condition de classe et position de classe», Archives européennes de sociologie VII, 2 (1966) 201-223- . 75-124: «Champ intellectuel et projet créateur», Les temps modernes 246 (1966) 865-906 . 125-158: - : E. Panofsky, Architecture gothique et pensée scolastique. Minuit, 1967, . 133-167- . 159-201: «Éléments d'une théorie sociologique

de la perception artistique», Revue internationale des sciences sociales XX, 4 (1968) 640-664.

2. La reproduction. Éléments pour une théorie du système d'enseignement. Minuit, 1970 (μ J. C. Passeron).

μ : Reproduction in Education, Society and Culture (μ . R. Nice), Sage Publications, - Beverley Hills 1977.

- μ μ : . 87-129, 133-166: «Gegner und Komplizen», «Die verstimmten Partner», : P. Bourdieu - J. C. Passeron, Die Illusion der Chancengleichheit, E. Klett Verlag, 1971, . 92-161- . 13-84: «Grundlagen einer Theorie der symbolischen Gewalt», . P. Bourdieu - J. C. Passeron, Grundlagen einer Theorie der symbolischen Gewalt, Suhrkamp, 1973, . 7-87.

3. «La maison kabyle ou le monde renversé», : Échanges et communication. Mélanges offerts à Claude Lévi-Strauss à l'occasion de son 60ème anniversaire, . J. Pouillon - P. Maranda, Mouton, - 1970, . 739-758.

μ : «The Berber House of the World Reversed», Social Science Information IX, 2 (1970) 151-170 : «The Berber House», : Rules and Meanings. The Anthropology of Everyday Knowledge. Selected Readings, . Mary Douglas, Penguin, Harmondsworth (Middlesex) 1973, o. 98-110.

4. «L'excellence scolaire et les valeurs du système d'enseignement français»,

Armâtes XXV. I (1970) 147-175 (μ*
(te Samt Martin).

μ : -Scholastic
excellence and the values of the
educational system» (μ . J. C. White-
house). oxo. Contemporary Research in
the Sociology of Education, tub. John
Eggleston, Methuen. 1974. o.
338-371.

5. -La théorie* (μ O. Hahn). VH
2 (1970) 12-21.

1971

1. Die Illusion der Chancengleichheit, E.
Klett Veriag, 1971 (μ
J. C. Passeron).

μ μ (μ . B. R.
Picht): . 19*91: Les héritiers, les
étudiants et la culture. Minuit,
1964 . 92-161: La reproduction,
éléments pour une théorie du système
d'enseignement. Minuit. 1970,
. 87-129- . 161-189: «L'examen d'une
illusion». Rewe française de sociologie
IX, . Sociologie de
l'éducation II. 1968, o. 227-253 . 190-
228: «La comparabilité des systèmes
d'enseignement», : Éducation,
développement et démocratie, tub. R.
Castel - J. C. Passeron, Mouton, Cahiers
du Centre de sociologie européenne 4.
- 1967, . 21-58.

2. «Champ du pouvoir, champ
intellectuel et habitus de classe», Scollies,
Cahiers de recherches de l'École
normale supérieure. 1 (1971) 7-26.

3. «Une interprétation de la théorie de

la religion selon Max Weber», Archives
européennes de sociologie XII, I (1971)
3-21.

μ (μ
) : «Legitimation and Stnuctured
Interests in Weber's Sociology of
Religion» (μ . Ch. Turner), : Max
Weber, Rationality and Modcmity. .
S. Whimster - S. Lash, Allen and Unwin,
1987.0. 119-136.

4. «Genèse et structure du champ
religieux», Revue française de
sociologie XII, 3 (1971) 295-334.

5. «Disposition esthétique et compé-
tence artistique». Les temps modernes
295 (1971) 1345-1378.

6. «Formes et degrés de la conscience du
chômage dans l'Algérie coloniale»,
Manpower and Unemployment
Research in Africa, μ. 4, 1 (1971) 36-
44.

7. «Le marché des biens symboliques».
L'année sociologique, μ. 22 (1971)
49-126.

μ : «The Market of
Symbolic Goods» (μ . R. Swyer).
Poetics (Amsterdam) μ. 14,1/2 (1985)
13-44.

μ μ : . 81-100: «Die
Wechselbeziehungen von einge-
schränkter Produktion und Gross-
produktion» (μ . B. Schwlws), : Zur
Dicbotomisierung von hoher und
niederer Literatur, tib. Ch. BÜRger - P.
BÜRger - J. Schulte-Sasse. Suhrkamp,
1982, . 84-100.

8. «La défense du corps», Information
sur les sciences sociales X. 4 (1971) 45-
86 (μ L. Boltanski, P. Maldldier).

μ μ : «Die Vertei-
digung der Zunft» (μ . H. Köhler), :
P. Bourdieu - L. Boltanski · M. de Saint

Martin - . Maldidier, Titel und Sidle.
Über die Reproduktion sozialer Macht,
Europäische Verlagsanstalt, -
1981,0. 117-168.

9. «The Thinkable and the Unthinkable»,
Times Literary Supplement, 15
1971, . 1255-1256.

10. «Reproduction culturelle et reproduction sociale» (

Durham, 1970).

Information sur les sciences sociales X.
2 (1971)45-99.

μ : «Cultural Reproduction and Social Reproduction», :
Konwledge, Education and Cultural
Change, . Richard Brown, Tavistock,
1973, . 71-112- , :

Power and Ideology in Education, .
J. Karabel - A. H. Halsey. Oxford
University Press, 1977, .
487-511.

μ μ : «Kulturelle Reproduktion und soziale Reproduktion»,
: P. Bourdieu - J. C. Passeron,
Grundlagen einer Theorie der
symbolischen Gewalt, Suhrkamp,
1973, . 89-139.

11. «L'opinion publique n'existe pas»,
(Arras, Noroit, 155, -
1971), Noroit 155,

1971- , Noroit 156,
1971 : Les temps modernes 318
(1973) 1292-1309- , : . Bour-
dieu, Questions de sociologie, Minuit,
1980, . 222-235.

μ : «Public Opinion Does Not Exist» (μ . M. C. Axtmann),
: Communication and Class Struggle,
. A. Mattelart S. Siegelau, In-
ternational General/IMMRC,

/Bagnolet 1979. μ. 1, «Capitalism. Imperialism», . 124-130.

μ : : 68
(1986) 36-39.

1972

1. Esquisse d'une théorie de la pratique,
précédé de trois études d'ethnologie
kabyle, Droz, 1972.

μ : . 162-189: «The Three Forms of Theoretical Knowledge», Social Science Information XII, 1 (1973) 53-80- , Outline of a Theory of Practice (μ . R. Nice), Cambridge University Press, Cambridge 1977- , . 3-9, 72-73: «Structures, Strategies, and the Habitus», : French Sociology, Rupture and Renewal since 1968, . Chi. C. Lemert, Columbia University Press. 1981,0. 86-96.

μ μ : Entwurf einer Theorie der Praxis auf der ethnologischen Grundlage der Kabyliischen Gesellschaft (μ . C. Pialoux, B. Schwibs), Suhrkamp, 1976, Suhrkamp Taschenbuch Wissenschaft 291, 1971.

2. «Composition sociale de la population étudiante et chances d'accès à renseignement supérieur», Orientations 41 (1972) 89-102 (μ . C. Grignon, J. C. Passeron).

3. «Die Museumskonservatoren» (μ . C. Weber, W. M. Sprondel). : Berufssoziologie, . Thomas Luckmann - Walter Michael Sprondel, Kiepenheuer & Witsch, 1972, .

148-153.

4. «Les doxosophes», Minuir 1 (1972) 26-45.

5 «Les strategies matrimoniales dans le système de reproduction», Annales 4-5 (1972) 1105-1127.

μ : «Marriage Strategies as Strategies of Social Reproduction» (μ . E. Forster), : Family and Society, Sélections from the Annales, éd. R. Forster - O. Ranum. The John Hopkins University Press, - μ - 1976,0. 117-144.

6. μ 1. : Vie active et formation universitaire, Orléans (μ 1970), Dunod, 1972,0. 109-113.

1973

1. Grundlagen einer Théorie der symbolischen Gewalt, Suhrkamp. 1973 (μ J. C. Passeron

ront

μ μ : (μ . E. Mol-denhauer): o. 7-87, «Fondements d'une théorie de la violence symbolique», o. P. Bourdieu - J. C. Passeron, La reproduction. Éléments pour une théorie du système d'enseignement. Minuit, 1970, . 13-84. . 89-139, «Reproduction culturelle et reproduction sociale». Information sur les sciences sociales X, 2 (1971) 45-79.

2. «Classes et classement», Minuit 5 (1973)22-24.

3. «Les stratégies de reconversion. Les classes sociales et le système d'enseignement», Information sur les sciences sociales XII, 5 (1973) 61-113 (μ L. Boltanski. M. de Saint Martin).

μ : «Changes in social structure and changes in the demand for éducation», : Contemporary Europe. Social Structures and Cultural Patterns, ô. S. Giner - M. Scotford-Archer, Routledge and Kegan Paul, 1977, . 197-227 (μ L. Boltanski).

μ μ : «Kapital und Bildungskapital. Reproduktionsstrategien im sozialen Wandel» (μ . G. Pfeffer), : P. Bourdieu - L. Boltanski - M. de Saint Martin - P. Maldidier, Titel und Stelle. Über die Reproduktion sozialer Macht, Europäische Verlagsanstalt, 1981, . 23-87.

1974

1. «Avenir de classe et causalité du probable», Revue française de sociologie XV, 1 (1974) 3-42.

μ μ : «Klassen-schicksal, individuelles Handeln und das Gesetz der Wahrscheinlichkeit» (μ . B. Kraus), : P. Bourdieu - L. Boltanski - M. de Saint Martin - P. Maldidier, Titel und Stelle. Über die Reproduktion sozialer Macht, Europäische Verlagsanstalt, 1981, . 169-226.

2. «Les fractions de la classe dominante et les modes d'appropriation des

oeuvres d'art». Information sur les sciences sociales XIII, 3 (1974) 7-32.

3. «Haute couture et haute culture», *Noroît* 192 (1974) 1-2, 7-17-
Noroît 193-194, µ 1974-
1975, . 2-11- , :

P. Bourdieu, Questions de sociologie, *Minuit*, 1980, . 196-206.

1975

1. «Méthode scientifique et hiérarchie sociale des objets». Actes de la recherche en sciences sociales 1 (1975) 4-6.

2. «Le couturier et sa griffe. Contribution à une théorie de la magie», Actes de la recherche en sciences sociales 1 (1975) 7-36 (µ Y. Delsaut).

µ µ : «Die neuen Kleider der Bourgeoisie», *Kursbuch* (), *Unsere Bourgeoisie*, 42 (1975) 172-182.

3. «L'invention de la vie d'artiste», Actes de la recherche en sciences sociales 2 (1975) 67-94.

µ µ : «The Invention of the Artist's Life» (µ E. R. Koch), *Yale French Studies* 73 (1987) 75-103.

µ µ : «Flaubert. Einführung in die Sozioanalyse» (µ B. Schwibs), *Sprache im technischen Zeitalter* (), µ I, 102 (1987) 173-189- µ II, 103 (1987) 240-255.

4. «Les catégories de l'entendement professoral», Actes de la recherche en sciences sociales 3 (1975) 68-93 (µ M. de Saint Martin).

µ µ : «The Categories of Professorial Judgement», : P. Bourdieu, *Homo academicus*. *Polity Press*, 1988, . 194-255.

µ µ : «Die Kategorien des professoralen Verstehens», : P. Bourdieu, *Homo academicus*. *Suhrkamp*, 1988. . 353-393.

5. «La spécificité du champ scientifique et les conditions sociales du progrès de la raison». *Sociologie et sociétés* (Montréal) VII, 1 (1975) 91-118- -

µ µ : «Le champ scientifique». Actes de la recherche en sciences sociales 2-3 (1976) 88-104.

µ µ : «The specificity of the scientific field and the social conditions of the progress of reason»: (µ R. Nice), *Social Science Information* XIV, 6 (1975) 19-47- , : *French Sociology. Rupture and Renewal Since 1968*, . Ch. C. Lemert, *Columbia University Press*, 1981, 0.257-292.

6. «Le titre et le poste. Rapports entre le système de production et le système de reproduction». Actes de la recherche en sciences sociales 2 (1975) 95-107 (µ L. Boltanski).

µ µ : «Formal Qualifications and Occupational Hierarchies: the Relationship Between the Production System and the Reproduction System» (µ R. Nice), : *Reorganizing Education, Sage Annual Review, Social a?d Educational Change*, 1 (1977) 61- -<9 : «The Educational System and the Economy: Titles and Jobs», : *French Sociology. Rupture and Renewal Since 1968*, . Ch. C. Lemert, *Columbia University Press*,

1981,0. 141 151

μ μ «Titel und Stelle Zum Verhältnis von Bildung und Beschönigung» μ . A. Leschinsky), »' P Bourdieu - L. Boltanski - M. de Saint Martin - P. Maldidier. Titel und Stelle, über die Reproduktion sozialer Macht. Europäische Verlagsanstalt, 1981, o. 89-115.

7. «Le fétichisme de la langue», Actes de la recherche en sciences sociales 4 (1975) 2-32 (μ L. Boltanski).

8. «La critique du discours lettré». Actes de la recherche en sciences sociales 5-6 (1975)4-8.

9. «L'ontologie politique de Martin Heidegger». Actes de la recherche en sciences sociales 5-6 (1975) 109-15. : L Ontologie politique de Martin Heidegger. Minuit, 1988.

μ μ : Die politische Ontologie Martin Hiedeggers (μ . B. Schwibs). Syndikat, 1976.

10. «Le langage autorisé. Note sur les conditions sociales de l'efficacité du discours rituel», Actes de la recherche en sciences sociales 5-6 (1975) 183-190.

11. «La lecture de Marx: quelques remarques critiques à propos de "Quelques remarques critiques à propos de Lire Le Capital"», Actes de la recherche en sciences sociales 5-6 (1975) 65-79.

12. «Les intellectuels dans le champ de la lune des classes» (μ A. Casanova M. Simon), La nouvelle critique 87 (1975) 20-26.

1976

1 «Le sens prutlque», Actes de la recherche en sciences sociales 1 (1976) 43-86.

2. «Les modes de domination». Actes de la recherche en sciences sociales 2-3 (1976) 122-132.

3. «La production de l'Idéologie dominante», Actes de la recherche en sciences sociales 2-3 (1976) 3-73 (μ L. Boltanski).

4. «Un Jeu chinois. Notes pour une critique sociale du jugement». Actes de la recherche en sciences sociales 4 (1976) 91-101.

5. «Anatomie du goût». Actes de la recherche en sciences sociales 5 (1976) 2-112 (μ M. de Saint Martin).

6. «Les conditions sociales de la production sociologique, sociologie coloniale et décolonisation de la sociologie».

μ : «Ethnologie et politique au Maghreb» (, 1975). : Le mal de voir.

Union générale d'éditions (UGE), 10/18, Cahiers Jussieu 2, 1976.

. 416-427. : «Pour une sociologie des sociologues», : P. Bourdieu, Questions de sociologie. Minuit, 1980, . 79-85.

1977

1. Algérie 60, structures économiques et structures temporelles. Minuit, 1977.

μ : Algeria 1960 (μ . R. Nice). Cambridge University Press/Éd. de la Maison des sciences de

- l'homme, Cambridge- 1979, . 1-94.
2. «Questions de politique», *Acres de la recherche en sciences sociales* 16 (1977) 55-89.
3. «Une classe objet», *Actes de la recherche en sciences sociales* 17-18 (1977) 1-5.
4. «La production de la croyance: contribution à une économie des biens symboliques». *Acres de la recherche en sciences sociales* 13 (1977) 3-43.
 μ : «The production of belief: contribution to an economy of symbolic goods» (μ . R. Nice), *Media.. Culture and Society* 2, 3 (1980) 261-293.
 , : *Media, Culture and Society, A Critical Reader*, Sage Publications. 1986, . 131-163.
5. «Remarques provisoires sur la perception sociale du corps». *Actes de la recherche en sciences sociales* 14 (1977) 51-54.
6. «Sur le pouvoir symbolique». (Harvard University, 1973), *Annales* 3 (1977) 405-411.
 μ : «Symbolic Power» (μ . C. Wringe), : *Identity and Structure: Issues In the Sociology of Education*, . D. Gleson, Nafferton Books, Driffield 1977, . 112-119. -
 : *Critique of Anthropology* (μ . R. Nice) 4. 13/14(1979) 77-85.
7. «L'économie des échanges linguistiques», μ (, EHESS, 25 μ 1976), *Langue française* 34 (1977) 17-34.
 μ : «The economics of linguistic exchanges» (μ . R. Nice), *Social Science Information* XVI, 6 (1977) 645-668.
8. μμ :
- « (langage)» (, *Maison des sciences de l'homme*. 1976), *Langue Française* 34 (1977) 35-51 (μ , J. C. Chevalier, S. Delesalle, P. Encrevé, G. Fauconnier, J. C. Milner, A. Rey).
9. «La censure», μ -
 μ (- , 1974), *Information sur les sciences sociales* XVI, 3/4 (1977) 385-388. , : P. Bourdieu, *Questions de sociologie*, Minuit. 1980,0. 138-142.
10. «Le paradoxe du sociologue», -
 (Arras, Noroit, 1977 , Noroit 222, μ 1977. , Noroit 223, μ 1977. : *Sociologie et sociétés* (Montréal) XI, 1 (1979) 85-94. , : P. Bourdieu, *Questions de sociologie*. Minuit. 1980, . 86-94.
11. «Le droit à la parole» (μ P. Viansson-Ponté), *Le Monde, Les grilles du temps*, 11 1977, . 1-2.
 : «La culture, pour qui et pourquoi?», *Le Monde, Les grilles du temps*, 12 1977, . 2.
 μ μ : «Die bildungssoziologische Denkweise von Pierre Bourdieu», *Betrifft: Erziehung*, Heft 7, 1978, . 54-60.
1. «Capital symbolique et classes sociales». *L'arc*, Georges Duby, 72 (1978) 13-19.

2. «Le patronat», Acte* de la recherche en sciences sociales 20-21 (0978) 3 82
μ M de Saint Martin).
- J «Sur l'objectivation participante Repenses à quelques objections», Actes Je la recherche en sciences sociales 23 (0978)67-69.
4. «Dialogue sur la poésie orale», Acres de la recherche en sciences sociales 23 (1978) 51 -66 (μ M. Mammeri).
5. «Titres et quartiers de noblesse culturelle. Éléments d'une critique sociale du jugement esthétique», Ethnologie française VIII, 2-3 (1978) 107-144 (μ M. de Saint Martin).
6. «Qassement, déclassement, reclassement», Acres de la recherche en sciences sociales 24 (1978) 2-22.
μ : , : P. Bourdieu, The Inheritors, French Students and their Relation to Culture, The University of Chicago Press, Chicago-Aovôivo 1979, . 77-97.
7. «Pratiques sportives et pratiques sociales», HISPA (, INSEP, 28 -2 1978), Acres du Vile Congrès international, INSEP, 1978, μ. 1, . 17-37* : «Comment peut-on Être sportif?». : P. Bourdieu, Questions de sociologie. Minuit, 1980, . 173-195.
μ : «Sport and social class» (μ . R. Nice), Social Science Information XVII. 6 (1978) 819-840.
μ μ : «Historische und soziale Voraussetzungen des modernen Sports», : Sport, Eros und Tod, . G. Gebauer - G. Hortleder, Suhrkamp, 1985.
- 8 «Savoir ce que parler veut dire», μ AF EF (Limoges, 30 1977), Le français aujourd'hui 41 (1978) 4-20 (- , «Questions à Pierre Bourdieu », Le français aujourd'hui, μ . 41 (1978) 51-57) , : . Bourdieu. Questions de sociologie, Minuit, 1980, . 95-112.
9. «Le racisme de l'intelligence». Cahiers Droit et liberté (Races, sociétés et aptitudes: apports et limites de la science, UNESCO, 27 1978). μ . 382 (1978) 67-71- : Réforme, 1 μ 1979, . 6-7 , : P. Bourdieu, Questions de sociologie. Minuit, 1980, . 264-268- - , : Jean Belkhlr, L'intellectuel: l'intelligentsia et les manuels. Éd. Anthropos, 1983, . 187-194* : «Tout racisme est un essentialisme», Différences 24-25 (1983) 44.
10. «Les intellectuels sont-ils hors jeu?» (μ F. Hlncker), La nouvelle critique 111-112 (1978) 56-61- , : P. Bourdieu, Questions de sociologie, Minuit, 1980, . 61-66.
11. «Deux doigts de Ravel sec» (μ C. Huvé), Le Monde de la musique 6 (1978) 3-31- : «L'origine et l'évolution des espèces de mélomanes», : P. Bourdieu, Questions de sociologie, Minuit, 1980, . 155-160.
12. (μ A. . Métaillié), : Les Jeunes et le premier emploi, Association des Ages, 1978, . 520-530- : «La jeunesse n'est qu'un mot», : P. Bourdieu, Questions de sociologie. Minuit, 1980, . 143-154.

1979

1. La distinction. Critique sociale du jugement. **Minuit**, 1979.

(μ . R. Nice): . 9-61: «The aristocracy of culture». *Media, Culture and Society*. μ. 2, 3 (1980) 225-254. : Media, Culture and Society. A Critical Reader, **Sage Publications**.

1986, . 164-193 . 139-144: «A diagram of social position and life-style», *Media, Culture and Society* μ. 2, 3 (1980) 255-259. μ : «Distinction. A Social Critique of the Judgement of Taste (μ . R. Nice), **Harvard University Press, Cambridge (Massachusetts) 1984**, **Routledge and Kegan Paul**, 1986.

μ μ : Die feinen Unterschiede, Kritik der gesellschaftlichen Urteilskraft (μ . B. Schwibs, A. Russer), **Suhrkamp Verlag**, 1982.

2. «Les trois états du capital culturel», *Actes de la recherche en sciences sociales* 30 (1979) 3-6.

3. «Numéros clausus», μ (1978), Pré-livre blanc, 1979* : «Débat: numéros clausus ou débouchés?», **BIP** 94, 29 1980, . 3.

4. «Des goûts artistiques et des classes

sociales» (μ **D. Eribon**), *Libération*, 3-4 μ 1979, . 12-13 : «L'art de résister aux paroles», : **P. Bourdieu**, *Questions de sociologie*. **Minuit**, 1980, . 10-18. μ μ «Die Kunst, Parolen zu widerstehen» (μ . **J. Bolder**, **M. Steinrücke**), *Ästhetik und Kommunikation* () 16, 61-62 (1986) 196-200.

1980

1. Le sens pratique. **Minuit**, 1980.

μ μ : *Sozialer Sinn*, Kritik der theoretischen Vernunft (μ . **G. Seib**), **Suhrkamp**, 1987.

2. *Questions de sociologie*. **Minuit**, 1980.

3. *Travaux et projets*. **Centre de sociologie européenne**, 1980.

4. «Le capital social. Notes provisoires», *Actes de la recherche en sciences sociales* 31 (1980) 2-3.

5. «Lettre à Paolo Fossati à propos de la Storia deU'arte itaiianna». *Actes de la recherche en sciences sociales* 31 (1980) 90-92.

6. «Le mort saisit le vif. Les relations entre Thistoire réifiée et l'histoire incorporée», *Actes de la recherche en sciences sociales* 32-33 (1980) 3-14.

7. «Et si on parlait de l'Afghanistan?» (μ **Pierre Micheline Centlivres**), *Actes de la recherche en sciences sociales* 34(1980)2-16.

μ μ : «Afghanistan
dul den /weiten blick. Ethnische uml
Soziale Gruppen» (μ . G Osterwald),
Freibeuter () 7 (1981) 33-53.

S «l c Nord et le Midi. Contribution à
une analyse de l'effet Montesquieu»,
Acres de la recherche en sciences
sociales 35 (1980) 21-25.

9. »L'identité et la représentation.

Éléments pour une réflexion critique sur
l'idée de région». Acres de la recherche
en sciences sociales 35 (1980) 63-72.

μ : :
() 4-5 (1982)

7-34.

10. «Où sont les terroristes?». Esprit 11-
12 (1980) 253-258.

11. «Sartre» (μ . R. Nice), London
Renew of Books, μ. 2, 22, 20 μ-
-3 μ 1980, . 11-12.

μ μ : «Die Erfindung
des totalen Intellektuellen» (μ . J.
Jurt), Romanistische Zeitschrift für
Literaturgeschichte 4 (1981) 385-391.

μ : «Sartre, l'inven-
tion de l'intellectuel total», Libération,
31 1983, . 20-21.

12. «La fin des intellectuels?». (Arras, Noroît,
1980), No-
roît 253 (1980) 2-8, 17-23-
Noroît 254 (1980).

13. «Des contradictions linguistiques
léguées par le colonisateur» (μ D.
Eribon), Libération, 19-20
1980.O. 13.

14. «La grande illusion des intellectuels»
(μ D. Eribon). Le Monde Diman-
che, 4 1980, . I XVII-
: «Comment libérer les intellectuels

libres?», . P. Bourdieu, Questions de
sociologie, Minuit, 1980, . 67
78.

15. «La sociologie est-elle une science?»
(μ P. Thuillier), La recherche 112
(1980) 738-743 : «Une science
qui dérange», : P. Bourdieu, Que-
stions de sociologie. Minuit,
1980,0. 19-36.

1981

1. Titel und Stelle. Über die Repro-
duktion sozialer Macht, Europäische
Verlagsanstalt, 1981 (μ
L. Boltanski, M. de Saint Martin,
P. Maldidier).

μ μ : . 23-87: «Les
stratégies de reconversion». Infor-
mation sur les sciences sociales XII, 5
(1973) 61-113 (μ L. Boltanski, .
de Saint Martin) . 89-115: «Le titre et
le poste. Rapports entre le système de
production et le système de
reproduction», Actes de la recherche en
sciences sociales 2 (1975) 95-107 (μ
L. Boltanski) . 117-168: «La
défense du corps», Information sur les
sciences sociales X. 4 (1971) 45-86 (μ
L Boltanski, P. Maldidier) . 169-
226: «Avenir de classe et causalité du
probable». Revue française de socio-
logie XV, 1 (1974) 3-42.

2. «La représentation politique. Élé-
ments pour une théorie du champ poli-
tique». Actes de la recherche en sciences
sociales 36-37 (1981) 3-24.

3. «Décrire et prescrire. Note sur les
conditions de possibilité et les limites de

- l'efficacité politique**». Actes de la recherche en sciences sociales **38** (1981) 69-73.
4. «Épreuve scolaire et consécration sociale. Les classes préparatoires aux Grandes écoles», Actes de la recherche en sciences sociales **39** (1981) 3-70.
5. «Pour une sociologie de la perception», Actes de la recherche en sciences sociales **40** (1981) 3-9 (μ Y. Delsaut).
6. «Men and Machines», : Advances in social theory and methodology. Toward an intégration of micro- and macro-sociologies, . K. Knorr-Cetina. A. V. Cicourel, Routledge and Kegan Paul. -Henley 1981,0. 304-317.
7. : Le français chassé des sciences, Actes du Colloque d'Orsay, CIREEL (Centre d'information et de Recherche pour l'Enseignement et l'Emploi des Langues), 1981, . 9-10.
8. : P. Lazarsfeld - . Jahoda - H. Zeisel, Les chômeurs de Marienthal. Minuit, 1981, . 7-12.
9. : Le grand livre du rugby français 1981-1982, F.M.T. Éditions S.A., Belleville (Rhône) 1981, . 7.
10. «Mais qui a créé les créateurs?», (ENSAD, 1980), : Art: Sur 10 ans, aujourd'hui, 1981, Ministère de la culture, 1981, . 71 -84- , : P. Bourdieu, Questions de sociologie. Minuit. 1980, . 207-221.
11. «Lecture, lecteurs, lettrés, littérature», (Grenoble 1981), : Recherches sur la philosophie et le langage, Université des sciences sociales, Cahier du Groupe de recherches sur la philosophie et le langage, Grenoble 1981, o. 5-16- , : P. Bourdieu, Choses dites, Minuit, 1987, . 132-143.
12. «Retrouver la tradition libertaire de la gauche» (μ R. Pierre D. Eribon,), Libération, 23 μ 1981, . 8-9- : «Pologne, 500 jours de libertés qui ébranlèrent le communisme». Libération, , - 1982, . 209-210.
- 1982
1. Leçon sur la leçon. Minuit. 1982· Leçon inaugurale 90. Collège de France, 1982. μ μ : P. Bourdieu, Sozialer Raum und «Klassen». Leçon sur la leçon, Suhrkamp. - 1985, . 47-81.
2. Ce que parler veut dire. L'économie des échanges linguistiques. Fayard, 1982.
3. «La sainte famille. L'épiscopat français dans le champ du pouvoir». Acres de la recherche en sciences sociales **44/45** (1982) 2-53 (μ M. de Saint Martin).

4. «Zaslavsky, contre la magie des mots», Libération, 7 μ 1982, o21.
- V «Erving Goffman est mort», Libération, 2 μ 1982. o. 23.
- b. «Goffman, le découvreur de l'Infinitement petit», Le Monde, 4 μ 1982, .1 30.
- μ : «Erving Goffman. Discoverer of the Infinitely Small» (per. R. Nice), Theory. Culture and Society, μ.2, 1 (1983) 112-113.
7. «Les rites d'institution» (Neuchâtel. 1981), Actes de la recherche en sciences sociales 43 (1982) 58-63' : «Les rites comme actes d'institution». : Les rites de passage aujourd'hui. . P. Centlivres - J. Hainard. Actes du Colloque de Neuchâtel 1981, Éditions L'Age d'Homme, 1986. o. 206-215.
8. μ μ - . Annuaire du Collège de France 1981-1982, Collège de France, 1982, . 473-476.
9. «Dévoiler les ressorts du pouvoir» (μ D. Eribon), Libération, 19 1982, . 28.
- 1983
1. «The Philosophical Establishment» (μ . K. McLaughlin), : Philosophy in France Today, . A. Montefiore, Cambridge University Press. Cambridge 1983.0. 1-8.
2. «Le changement linguistique» (μ William Labov Pierre Encrevé), Actes de la recherche en sciences sociales 46 (1983) 67-71.
3. «Vous avez dit "populaire"», Actes de la recherche en sciences sociales 46 (1983) 98-105.
4. Mai 68. Line 93 (1983) 22.
5. «La discipline». Contact, - , «Exercer l'autorité aujourd'hui», 25 (1983)25-26.
6. «Les sciences sociales et la philosophie», Actes de la recherche en sciences sociales 47-48 (1983) 45-52.
7. «The Field of Cultural Production or: the Economic World Reversed» (μ R. Nice), Poetics (Amsterdam), μ. 12. 4-5 (1983) 311-356.
8. «ökonomisches Kapital, kulturelles Kapital, soziale Kapital» (μ . R. Kreckel), Soziale Welt (Göttingen), - , «Soziale Ungleichheiten», . R. Kreckel. Sonderheft 2, 1983, o. 183-198.
- μ : «The Forms of Capital» (μ . R. Nice), : Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education, . John G. Richardson, Greenwood Press, -Westport (Connecticut)-Aov- 1986, . 241-258.
9. μ μ - . Annuaire du Collège de France 1982-1983, Collège de France, 1983, . 519-524.
10. «Die Worte und die Wahrheit» (μ J. Altwegg A. Schmidt), Basler Magazin 10 (1983) 3-7.

μ μ : «Hit-Parade der
französischen Intellektuellen oder: Wer
richtet Über die Legitimität der Rich-
ter?» (μ . B. Schwibs), Neue Sammlung
() 3 (1985) 403-416.

5. «Le champ littéraire. Préalables
critiques et principes de méthode»,
Lendemain (-) IX,
36(1984) 5-20.

6. «Capital et marché linguistiques»,
Linguistische Berichte (Constance) 90
(1984) 3-24.

7. «La dernière instance», : Le
siècle de Kafka, Centre Georges
Pompidou, 1984, . 268-270.

8. «Consommation culturelle», :
Encyclopaedia Universalis, 1984 ()
, μ. 2, «Art», . 779-782.

9. «Le plaisir de savoir» (Michel
Foucault), Le Monde, 27 1984,
. 1 10.

10. «Espace social et genèse des "clas-
ses"» (Université de Francfort, -
1984), Acres de la recherche
en sciences sociales 52-53 (1984) 3-12.

μ : «The Social Space
and the Genesis of Groups» (μ . R.
Nice), Social Science Information, μ.
24, . 2 (1985) 195-220.
,
Theory and Society (μ . R. Nice) 4
(1985) 723-744.

μ μ : : P. Bour-
dieu, Sozialer Raum und «Klassen»,
Leçon sur la leçon, Suhrkamp, -
1985, . 7-46.

11. «Pour une critique de la lecture»
(Centre de documentation en histoire de
la philosophie, 1984). La

lecture II, **Cahier* du Séminaire de philosophie. 2 0984) IV17.**

12 «l a délégation et le réticisme politique» (Association des étudiants protestants. , 1983),

Actes de la recherche en sciences sociales **52-53 (1984) 49-55** ,
: **P. Bourdieu, Choses dites, Minuit, 1987, . 185-202.**

μ : «Delegation and Political Fetishism» (μ . K Robinson), Thesis Eleven 10-11, μ 1984-1985, . 56-70.

μ μ : «Delegation und politischer Fetischismus» (μ . B. Schwibs), Ästhetik und Kommunikation () 16, 61-62 (1986) 184-195.

13. «Réponse aux économistes» (- μ μ « μ μ - μ », Université de Paris-I, 1981), Économies et sociétés XVIII, 10 (1984) 23-32. : «L'intérêt du sociologue», : P. Bourdieu, Choses dites, Minuit, 1987, . 124-131.

14. (8 μ ICSS, , 1983), : Sports et sociétés contemporaines, Société française de sociologie du sport, 1984, . 323-331.

15. μ μ - . Annuaire du Collège de France 1983-1984, Collège de France, 1984,0.551-553.

16. «Université: les rois sont nus» (μ D. Eribon), Le nouvel observateur, 2-8 μ 1984, . 86-90.

1985

1. Sozialer Raum und «Klassen». Leçon sur la leçon, Suhrkamp, 1985.

μ μ (μ . . Schwibs): . 7-46: «Espace social et genèse des "classes"», Actes de la recherche en sciences sociales 52-53 (1984) 3-12. o. 47-81: Leçon sur la leçon, Minuit, - 1982- . 82-106: Y. Delsaut. Bibliographie des travaux de Pierre Bourdieu, Centre de sociologie européenne, ronéoté, 1984.

2. «Remarques à propos de la valeur scientifique et des effets politiques des enquêtes d'opinion», Pouvoirs, «Les sondages», 33 (1985) 131-139* : «Le sondage, une "science" sans savant», : P. Bourdieu, Choses dites. Minuit, 1987,0 217-224.

3. «Quand les Canaques prennent la parole», Acres de lu recherche en sciences sociales 56 (1985) 69-83 (μ A. Bensa).

4. «Effet de champ et effet de corps», Actes de la recherche en sciences sociales 59 (1985) 73.

5. «Dialogue à propos de l'histoire culturelle» (μ R. Chartier R. Darmon), Acres de la recherche en sciences sociales 59 (1985) 86-93.

μ μ : «Dialog Uber die Kulturgeschichte» (μ . V. Nähring), Freubeuter 26 (1985) 22-37.

6. «Existe-t-il une littérature belge? Limites d'un champ et frontières politiques». Études de lettres () 4(1985)3-6.

7. «The Genesis of the Concepts of

Habitus and Field» (μ . Ch. Newman), *Sociocriticism* (Pittsburgh -Pa-, Montpellier), *Théories and Perspectives II*, . 2 (198S) 11-24.

8. «Les intellectuels et les pouvoirs», : Michel Foucault, *une histoire de la vérité*. Syros, 1985, . 93-94.

9. «A Free Thinker: "Do not ask me who I am"» (μ . R. Nice), *Paragraph* () 5 (1985) 80-87.

10. «Le champ religieux dans le champ de production symbolique» (- , 1982),

: Les nouveaux clercs. *Labor et fides*. 1985, . 255-261-

: «La dissolution du religieux», : P. Bourdieu, *Choses dites*, *Minuit*. 1987, . 117-123.

11. «Les professeurs de l'Université de Paris à la veille de Mai 68» (μ -

EHESS, , 1984), : Le personnel de l'enseignement supérieur en France aux XIXe et XXe siècles, *Éd. du CNRS*, 1985, . 177-184.

12. μ μ - , *Annuaire du Collège de France 1984-1985*, *Collège de France*, 1985, . 559-562.

13. «La lecture: une pratique culturelle» (μ R. Chartier), : *Pratiques de la lecture*. Rivages, 1985, . 218-239.

14. «De la règle aux stratégies» (μ P. Lamaison), *Terrains 4* (1985) 93-100 , : P. Bourdieu, *Choses dites*,

Minuit, 1987, . 75-93.

μ : «From Rules to Strategies» (μ . R. Hurley), *Cultural Anthropology*, μ 1, . 1 (1986) 110-120.

15. «Du bon usage de l'ethnologie» (μ M. Mammeri), *Awa7, Cahiers d'études berbères*, 1 (1985) 7-29.

16. «Vernunft ist eine historische Errungenschaft, wie die Sozialversicherung» (μ B. Schwibs), *Neue Sammlung* () 3 (1985) 376-394.

17. «Le raport du Collège de France: Pierre Bourdieu s'explique» (μ J.P. Saigas), *La Quinzaine Littéraire* 445 (1985) 8-10.

1986

1. «La science et l'actualité». *Actes de la recherche en sciences sociales* 61 (1986) 2-3.

2. «L'illusion biographique», *Actes de la recherche en sciences sociales* 62/63 (1986) 69-72.

μ : «The Biographical Illusion» (μ . Y. Winkin, W. Leeds-Hurwitz), *Working Papers and Proceedings of the Center for Psychosocial Studies* (Chicago) 14 (1987) 1-7.

3. «Nécessiter», *L'Herne, Cahier Francis Ponge*, *Éditions de l'Herne*, , 1986, . 434-437.

4. «La force du droit. Éléments pour une sociologie du champ juridique». *Actes de la recherche en sciences sociales* 64 (1986) 5-19.

μ : «The Force of Law: Toward a Sociology of the Juridical Field» (μ . R. Terdiman).

Hustings Law Journal 38 (1987) 814-853

5 «I es mésaventures de l'amateur»,
ouv Éclats / Boulet, . R. Samuel,
Editions du Centre Georges Pompidou.
1986.0. 74-75.

6. «An Antinomy In the Notion of
Collective Protest», oxo: Development,
Democracy, and the Art of Trespassing:
Essays in Honor of Albert O. Hirs-
chman, . A. Foxley - M. S. McPhe-
rson - G. O'Donnell, University of
Notre Dame Press, Notre Dame
(Indiana) 1986, : 1988, .
301-302.

7. «Habitus, code et codification»,
(Neuchâtel, 1983),
Acres de la recherche en sciences
sociales 64 (1986) 40-44- : «La
codification», : P. Bourdieu, Choses
dites. Minuit, 1987, . 94-105.

8. «De quoi parle-t-on quand on parle
du "problème de la jeunesse"?»
(μ -
μμ « , -
, »
, ,
μ 1985), : Les jeunes et les
autres. Contributions des sciences de
l'homme à la question des Jeunes, μ.
II, CRIV (Centre de recherche
interdisciplinaire de Vaucresson),
Vaucresson 1986, . 229-234.

9. μ μ -
, Annuaire du Collège de France
1985-1986, Collège de France,
1986, . 555-560.

10. «Der Kampf um d'e symbolische

Ordnung» (μ A. Honnelh, H.
Kocyba, B Schwlbi μ . B. Schwlbi),
Ästhetik und Kommunikation (-
) 16,61-62 (1986) 142-163.
μ : «"Fieldwork in
philosophy"», . P. Bourdieu, Choses
dites. Minuit, 1987, o. 13-46.
μ : «The Struggle for
Symbolic Order» (μ . J. Bleicher),
Theory, Culture and Society μ. 3. 3
(1986) 35-51.

11. «D'abord défendre les Intellectuels»
(μ D. Erlbon), Le nouvel obse-
rvateur, 12-18 μ 1986, . 82.

12. « quand un lycée Bernard Tapie?»
(μ A. de Gaudemar), Libération, 4
μ 1986, . 4 :
Libération, , «La nouvelle
vague», 1987, . 106-107.

μ : «Revolt of the
Spirit» (μ . Ch. Turner), New Socialist
46(1987) 9-11.

1987

1. Choses dites. Minuit, 1987.
μ . 203-216:
«Program for a Sociology of Sport»
(μ . J. McAloon, A. D. Savage), Socio-
logy of Sport Journal 5 (1988) 153-161.

2. «L'institutionnalisation de l'anomie»,
Les Cahiers du Musée national d'art
moderne 19-20 (1987) 6-19.

3. «Flir eine Realpolitik der Vernunft»
(μ . B. Schwibs), : Das BÜdungs-
wesen der Zukunft, . S. Müller-Rolli,
Emst Kien, 1987, . 229-
234.

4. «Agrégation et ségrégation. Le

champ des grandes écoles et le champ du pouvoir». Actes de la recherche en sciences sociales **69** (1987) 2-50 (μ£ M. de Saint Martin).

5. «Variations et invariants. Éléments pour une histoire structurale du champ des grandes écoles». Actes de la recherche en sciences sociales **70** (1987) 3-30.

6. «The Historical Genesis of a Pure Aesthetic» (μ . Ch. Newman), The Journal of Aesthetics and Art Criticism, μ. XLVI, , 1987, . 201-210 , : Analytic Aesthetics, . R. Shusterman, Basil Blackwell. 1989.

7. «L'assassinat de Maurice Halbwachs». La liberté de l'esprit. Visages de la Résistance, 16(1987) 161-168.

8. «Sociologues de la croyance et croyances de sociologues» (

, μ 1982), Archives de sciences sociales des religions **63**, 1 (1987) 155-161 , : P. Bourdieu, Choses dites, Minuit, 1987, . 106-111.

9. «La révolution impressionniste» (Arras, Noroît, 1987) Noroît **303**(1987) 3-18.

10. «What Makes a Social Class? On The Theoretical and Practical Existence of Groups» (The University of Chicago, Chicago, 1987· μ . L. J. D. Wacquant, D. Young), Berkeley Journal of Sociology XXXII (1987) 1-17.

11. «Esquisse d'un projet intellectuel: un entretien avec Piene Bourdieu» (μ C. Duverlie), The French Review, μ. 61,2 (1987) 194-205.

1988

1. «Flaubert's Point of View» (μ . P. Parkhurst Ferguson), Critical Inquiry **14** (1988)539-562.

2. «Penser la politique». Actes de la recherche en sciences sociales **71-72** (1988) 2-3.

3. «La vertu civile». Le monde, **16** μ 1988, . 1-2.

4. : P. Rabinow, Un ethnologue au Maroc, Hachette, 1988.0. 11-14.

5. : B. Mazon, Aux origines de l'Ecole des hautes études en sciences sociales. Le rôle du mécénat américain, Ed. du cerf, 1988, . I-V.

6. : T. Yacine Titouh, L'izli ou l'amour chanté en kabyle, Éd. de la Maison des sciences de l'homme, 1988, . 11-12.

7. «A long trend of change» (μ : . Lewin, The Gorbachev Phenomenon: A historical interpretation), The Times Literary Supplement **12-18** 1988, . 875-876.

8. «On Interest and the Relative Autonomy of Symbolic Power: A Rejoinder to Some Objections» (DUsseldorf, - 1987· μ . L. J. D. Wacquant, M. Lawson), Working Papers

and Proceedings of the Center for Psychosocial Studies (Chicago) 20 (1988) 111

9 . Annuaire du Collège de France 1987-1968, Collège de France, 1988.0.483-192.

10. «Heidegger par Pierre Bourdieu: le krach de la philosophie» (μ R. Maggiori), Libération, 10 1988, Supplément Livres, o. VI-VII.

11. «"...ich glaube, ich wäre sein bester Verteidiger", Ein Gespräch mit Pierre Bourdieu Über die Heidegger-Kontroverse» (μ H. Woetzel), Das Argument () 171 (1988) 723-726.

1989*

1. La Noblesse d'État. Grandes écoles et esprit de corps. Minuit. 1989.

2. «Le droit à l'éducation», Le Monde de la Révolution Française, 3 1989, Journal des droits de l'homme, o. 25.

3. «The Corporatism of the Universal: The Rôle of Intellectuals in the Modern World» (μ Carolyn Betensky), Telos 81 (1989) 99-110.4. «Reproduction interdite. La dimension symbolique de la domination économique», Études rurales 113-114(1989) 15-36.

• 1991 1989, 1990 μ - μ

5. «For a Socio Analysis of Intellectual: On Homo academicu» (μ

L. J. D. Wacquant), Berkeley Journal of Sociology 34 (1989) 1-29.

6. «Genitc historique d'une esthétique pure», Cahiers du Musée national d'art moderne, o. 95-106.

7. «How Schools Help Reproduce the Social Order», Currents Contents. Social and Behavioral Science, μ. 21,8 (1989) 16.

8. «Scientific Field and Scientific Thought*», : «Author Meets Critics: Reactions to Theory in Anthropology since the Sixties», tub. Sherry B. Ortner, Transformations. Comparative Study of Social Transformations. Working Papers, University of Michigan. Ann Arbor 1989. o. 84-94.

9. «Intérêt et désintéressement», Cahiers de recherche de Institut de recherches et d'études sociologiques et ethnologiques 7 (1989).

10. «L' opinion publique», : 50 Idées qui ébranlèrent le monde. Dictionnaire de la Glasnost, . Youri Afanassiev · Marc Ferro, Payot, 1989, o. 204-206 (μ Patrick Champagne).

11. «Gens d histoires, gens sans histoires. Dialogue entre Pierre Bourdieu et Roger Chartier» (μ μ -

μ «A voix nue», France Culture, μ P. Bourdieu), Politix, Travaux de science politique 6 (1989) 53-60.

12. «Aspirant philosophe. Un point de vue sur le champ universitaire dans les années cinquante» (

- P. Bourdieu** -
Centre Georges Pompidou, μ
μ : «Les enjeux philosophiques des
années cinquante»), Les enjeux
philosophiques des années 50, Éd. Centre
Pompidou, 1989, . 15-24.
- 13. μ μ -**
, Annuaire du Collège de France
1988-1989, Collège de France,
1989, . 431-436.
- 14. «On the Possibility of a Field of World**
Society»,
Russel Sage «Social Theory in a Changing
Society», The University of Chicago,
.
1990
- 1. «Animadversiones in Mertonem». :**
1991
Robert K. Merton: Consensus and
Controversy, . Jon Clark - Celia
Modgil - Sohan Modgil, The Falmer Press,
-
1990, . 297-301.
- 2. «Droit et passe-droit. Le champ des**
pouvoirs territoriaux et la mise en oeuvre
des règlements», Actes de la recherche en
sciences sociales 81 -82 (1990) 86-96.
- 3. «La domination masculine», Actes de la**
recherche en sciences sociales 84 (1990)
2-31.
- 4. «Les conditions sociales de la**
circulation des idées», Romanistische
Zeitschrift filr Literaturgeschichte /
Cahiers d' histoire des littératures
romanes, μ. 14.1-2 (1990) 1-10.
- 5. «The Scholastic Point of View»,**
Cultura] Anthropology 5-4 (1990) 380-
391.
- 6. «Un contrat sous contrainte» (μ -**
Salah Bouhedja Claire
Givry), Actes de la recherche en sciences
sociales 81 -82 (1990) 34-51.
- 7. «Un placement de père de famille. La**
maison individuelle: spécificité du produit
et logique du champ de production» (μ
Salah Bouhedja,
Rosine Christin, Claire Givry), Actes de la
recherche en sciences sociales 81-82
(1990)6-35.
- 8. «Le sens de la propriété. La genèse**
sociale des systèmes de préférence».
Actes de la recherche en sciences sociales
81-82 (1990) 52-64 (μ M. de Saint
Martin).
- 9. «La construction du marché. Le champ**
administratif et la production de la
«politique du logement»», Actes de la
recherche en sciences sociales 81-82
(1990) 65-85.
- 1. Practice, Class and Culture, Selected**
Essays, . L. J. D. Wacquant, Polity
Press. Cambridge 1991.
- 2. «Das Feld der Macht und die**
Technokratische Herrschaft», : Die
Intellektuellen und die Macht, . I.
Dölling, VSA-Verlag. μ 1991, .
67-100.
- 3. «The Peculiar History of Scientific**
Reason», Sociological Forum, μ. 6. 1
(1991) 3-26.
- 4. «Un analyseur de inconscient»,**
: A. Sayad, L' Immigration
ou les Paradoxes de altérité. De Boeck-
Wesmael, 1991, . 7-9. 5.
«Que faire de la sociologie?» (μ J.
Bass), CFDJ aujourd' hui 100(1991) 111-
124.